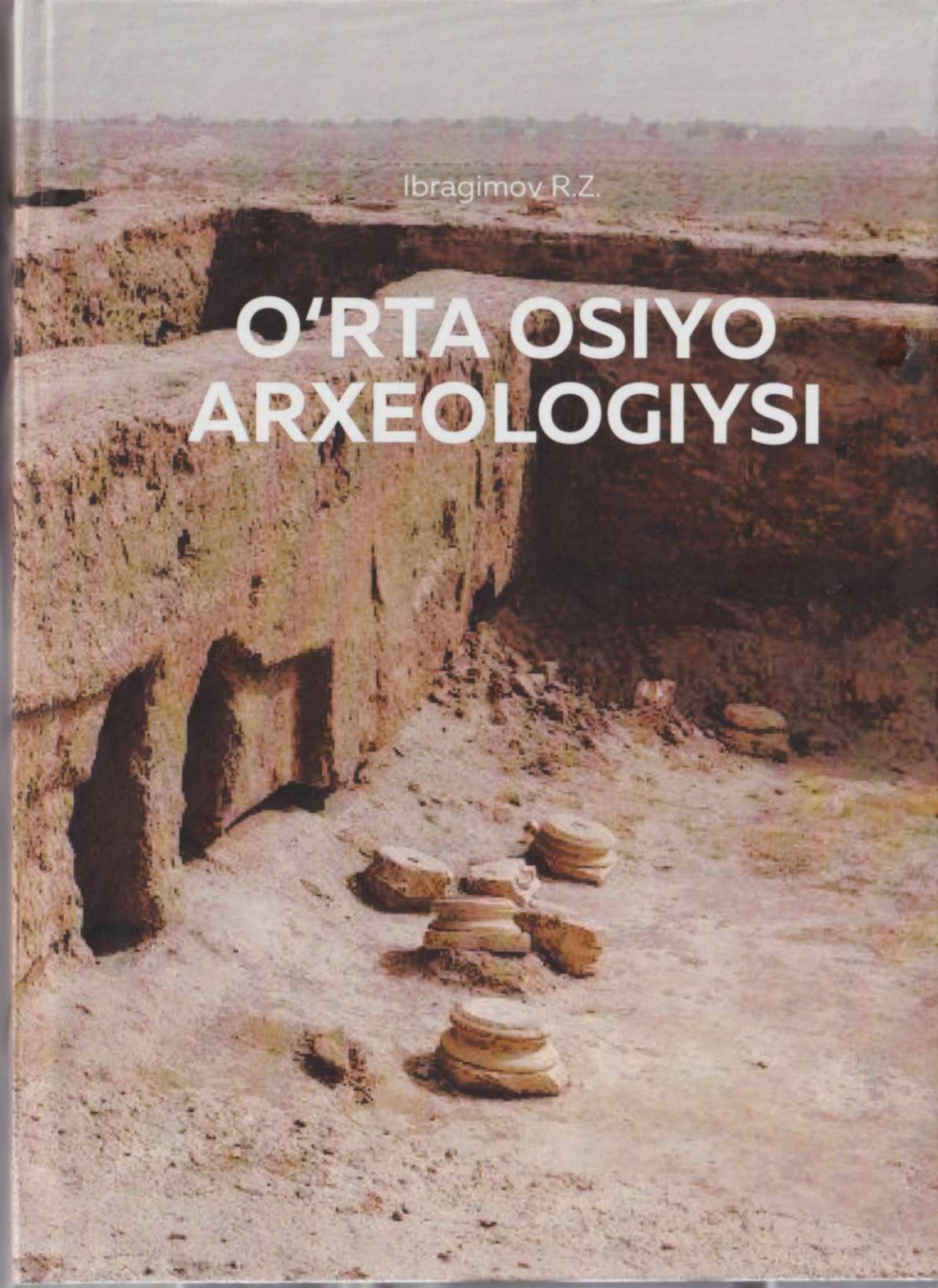

Ibragimov R.Z.

O'RTA OSIYO ARXEOLOGIYSI

63.4y07

165a

I-14

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

IBRAGIMOV R.Z.

O‘RTA OSIYO ARXEOLOGIYSI
5120400-Arxeologiya yo‘nalishi talabalari uchun

TOSHKENT – 2020

“Asian Book House”

ISBN 978-9943-5878-5-4

Mas'ul muharrir: t.f.d., akad. Sagdullaev A.S.

Taqrizchi: . t.f.d., Abdullaev.

Darslikda O'rta Osiyoning qadimgi tosh asridan to o'rta asrlargacha bo'lgan davr ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlari boy va yangi arxeologik ma'lumotlar asosida yoritilgan. Mintaqaning turli davrlariga oid lokal madaniyatlari arxeologiyasi batafsil bayon qilingan.

В учебнике освещена социально-экономические и культурные процессы Средней Азии начиная с древнекаменного век до позднего средневековье на базе богатых и новейших археологических источников. Детально характеризуются локальные культуры различных эпох региона.

This manual is based on the latest archaeological research and shows the development of material culture in the history of the population of Central Asia from the Stone Age to the late Middle Ages are. In details Characterized the individual cultures of different eras of the region.

MUQADDIMA

“O‘rta Osiyo arxeologiyasi” darsligi O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim muassalari “Arxeologiya” yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan 6.02.2014-yilda tasdiqlangan “Davlat ta‘lim standarti”ning “Ixtisoslik fanlar” blokiga kirgan “O‘rta Osiyo arxeologiyasi” fanining o‘quv dasturiga muvofiq 5120400-Arxeologiya yo‘nalishi talabalari tayyorlangan.

Darslikni yozishda Respublikamizda nashr qilingan o‘quv adabiyotlari chet el o‘quv adabiyotlari ilmiy va uslubiy tajribasidan keng foydalanib, asos qilib olindi.

Darslik Oliy ta‘lim muassasalarining o‘quv adabiyotlarini yaratishning ko‘p yillik an‘anaviy usullari tajribasi negizida, fanining zamonaviy o‘quv-uslubiy, mintaqaning arxeologiyasi fani sohasida erishilgan katta yutuqlardan keng foydalanilgan holda yozildi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar talablariga amal qilinib, yangi innovatsiya g‘oyalari bilan boyitishga harakat qilindi. Keyingi ellik yil davomida arxeologiya fani sohasida amalga oshirilgan keng ko‘lamli tadqiqot ishlarining natijalari darslikda aks ettirildi. Shuningdek, darslikda insoniyat sivilizatsiyasida vatanimiz tarixi va madaniyatini tutgan o‘rnini talabalar ongiga chuqur singdirish orqali milliy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga qaratilgan.

Darslikda uslubiy, ilmiy va boshqa kamchiliklar bo‘lishi mumkin. Yo‘l qo‘yilgan xatolar yuzasida fikr va mulohazalarini bildirgan o‘quvchilarga muallif oldindan o‘z minnandorchiligini bildiradi.

KIRISH

Tayanch so'zlar: manba, shurf, yodgorlik, stratigrafiya, planigrafiya, davrlashtirish, tadqiqot usullari.

Kishilik jamiyati tarixi uzoq davom etgan murakkab madaniy-tarixiy jarayonlardan iborat bo'lib, ularni o'rganish va qayta tiklash qadimshunoslik fanining muhim vazifasidir. Ma'lumki, insoniyat tarixi manbalar asosida o'rganiladi. O'tmishdan qolgan jamiki narsalar manba hisoblanadi. Manbalarining moddiy va yozma turi ajralib turadi. Insoniyat tarixining 99,8 % dan ko'proq qismi yozuvsiz davriga to'g'ri kelib, dastlabki yozuv ma'motlari taxminan besh ming yil avvalgi davrga oid. Lekin qadimgi yozma hujjatlar kishilik jamiyati tarixini to'liq yoritib bera olmaydi. Shuning uchun insoniyatning yozuvgacha, qisman yozuv paydo bo'lgandan keyingi davr tarixini o'rganishda moddiy manbalarga ehtiyoj tug'iladi. Natijada insoniyatning yozma manbalar yoritib bera olmagan davri va sohalarini o'rganishga asoslangan *arxeologiya* fani vujudga kelgan.

Arxeologiya atamasi antik davridayoq ma'lum bo'lib, tarixchi Fukidid o'zining "Peloponess urushi" (mil. avv. V asrda) asarida keltirgan. Qadimgi yunon faylasufi Platon (mil. avv. 427-347 yillar) arxeologiya (*arxayos - qadimgi, logos - fan*) so'zidan qadimgi davr tarixini bayon qilish maqsadida foydalangan. Uning fikriga ko'ra o'tmish to'g'risida hikoya qiluvchi arxeologiyaning vazifasi qadimgi inshootlar va san'at yodgorliklarini o'rganish va ularni sharhlashdan iborat bo'lgan. Antik davrida arxeologiya atamasi paydo bo'lib qolmasdan, insoniyatning o'tmish tarixini o'rganish yo'lida ham dastlabki qadamlar qo'yiladi. Bu davrda yashagan rimlik mutafakkiri Tit Lukretsiy Kar "Narsafarning tabiati to'g'risida" nomli asarida (mil. avv. I asr) insoniyat tarixini tosh, mis, bronza va temir davrlariga bo'lib, arxeologiya bilimiga tamal toshini qo'ygan edi.

Arxeologiya fanining predmeti jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy, etno-madaniy, diniy-g'oyaviy munosabatlarni o'zida mujassam etgan moddiy va ma'naviy

madaniyat yodgorliklari hisoblanadi. Bir soʻz bilan aytganda jamiyat tarixidan darak beradigan jamiki moddiy ashyolar arxeologiya fanining predmetidir. Umuman, arxeologiya kishilik jamiyatining qadimgi va qisman oʻrta asrlar davr tarixini moddiy manbalar asosida oʻrganadigan fan boʻlib, tarix fanining tarkibiy qismini tashkil etadi.

Arxeologiya manbalari. Kishilik jamiyatining taxminan 3 mln.-yildan ortiq tarixining atigi yuzdan 0,02 % qismi yozuvli davriga toʻgʻri keladi. Insoniyatning yozuvsiz davrdagi tarixini oʻrganishda moddiy ashyolar asosiy manba boʻlib xizmat qiladi. Dunyodagi koʻpchilik xalqlar yaqin-gacha yozuvni bilmagan. Ularning oʻtmish tarixini faqat moddiy manbalar asosida oʻrganish mumkin.

Arxeologiya insoniyatning ibtidoiy davr tarixini toʻliq, keyingi davrlarining yozma manbalar ochib bera olmaydigan masalasini oʻrganishga asoslangan fandir. Qadimgi va qisman oʻrta asr yozma manbalari tarixning ayrim tomonlarini, xususan, ijtimoiy-siyosiy hayotini yoritish imkoniyatiga ega. Tarixning koʻpgina ijtimoiy-iqtisodiy masalalari mavjudki, ularni faqat moddiy manbalar asosida tiklash mumkin.

Moddiy manbalarning ikki turi mavjud. Birinchisi, qazilma odamlar va hayvonlarning suyagi hamda oʻsimliklarning qoldigʻidan iborat tabiiy manbalar. Ularni paleoantropologiya, paleozoologiya va paleobotanika fanlari oʻrganadi. Tabiiy manbalar antropogenez jarayoni, eng qadimgi davr faunasi, florasi va ular asosida shakllanadigan xoʻjalik xususiyatini oʻrganadi.

Moddiy manbaning boshqa bir muhim turi insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy ashyolar, yaʼni narsalardir. Ular ilk palcolit davriga oid oddiy tosh qurolidan tortib, qadimgi va oʻrta asr davri koʻhna shaharlari xarobasida saqlangan mahobatli qurilish imoratlari, ishlab chiqarish inshootlari, turli xildagi narsalar yoki yuksak mahorat va estetik did bilan ishlangan amaliy sanʼat namunalari-yu hamda boshqa moddiy ashyolardan iborat.

Arxeologiyada moddiy manbalarning sinonimi sifatida “*yodgorlik*” atamasi

ham qo'llaniladi. Yodgorlik so'zi tosh davri makonlari, qishloqlar, qabr-qo'rg'onlar, shahar xarobalari, yerning uski qismida saqlanib qolgan me'moriy obidalar va boshqalarga nisbatan ishlatilsada, insoniyat tafakkurining mahsuli bo'lgan barcha moddiy ashyolarni ham ifodalaydi.

Moddiy manbalar joylarda olib borilgan tadqiqot ishlari natijasida to'plaradi. Tadqiqot ishlari maxsus ilmiy muassasalar: arxeologiya ilmiy tadqiqot instituti, oliy o'quv yurtlarning arxeologiya kafedrası va ilmiy muzeylari tomonidan amalga oshiriladi. Arxeologiya qidiruv, qazishna va nazorat ishlari maxsus vakolatga ega bo'lgan muassasalar tomonidan amalga oshirish O'zbekiston Respublikasining *"Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish"* to'g'risidagi qonunning 20-moddasida qat'iy belgilab qo'yilgan. Tadqiqot ishining vazifasi ma'lum yodgorlik yoki yodgorliklarni o'rganib, aniqlangan moddiy manbalar asosida mahalliy hudud tarixini yoritishdan iborat.

Arxeologik tadqiqotlar tarixi. Insoniyatning o'tmish tarixini o'rganishga qiziqish qadimgi davrdan boshlangan. Mil.avv. VI asrda Babil podshosi Nabonid ajdodlari barpo etgan saroy va ibodatxona imoratlarning mahobatini ommaga ko'rsatish maqsadida ularning qoldiqlarini qazib ochgan.

Yevropada o'yg'onish davrida (XIV asr oxiri - XVI asr) qadimgi osori-atiqalar va antik davr madaniyati, tasviriy san'ati namunalariga qiziqish boshlangan. Uyg'onish davri haykaltaroshlari, rassomlari antik davrda yashab o'tgan hamkasblarining ijod namunalari ta'sirida va hatto ularga taqlid qilgan holda o'zlarining asarini yarata boshlagan. Natijada o'sha davr jamiyatining nufuzli tabaqasi vakillari orasida qadimgi dunyo, ayniqsa, antik davrga oid osori-atiqalarning asl nusxasini to'plash va ularni *"kolleksiya"* qilish ishlari boshlanib ketgan.

XVII asrga kelib bu sohada dunyoviy bilimlar muhim o'rin tuta boshlaydi. yevropaning ilg'or ilmiy jamoatchiligi moddiy manbalarni izlash va ularni o'rganishga kirishadi. Ilmiy yutuqlarga erishish maqsadida yodgorliklarda

qazishma ishlarini tashkillashtira boshlaydilar. XVIII asrda Vezuvey vulqoni tagida qolib ketgan Pompey va Gerkulanum shaharlarining xarobasi ochilib, arxeologik qazishma usuli shakllana boshlangan.

XVIII asrda ilmiy tahlil qilishga qaratilgan dastlabki fundamental tadqiqot ishlar vujudga kelgan. Iogann Ioxim Vinkelnanning ilmiy ishlari shunday tadqiqotlardan biri bo'lib, uning "Qadimgi san'at tarixi" (1762) va "Antik davri noma'lum yodgorliklari" (1767) kabi asarlari antik davri tarixiga oid materiallarni ilmiy o'rganishga asos solib, yevropada klassik arxeologiya fani taraqqiyotida muhim iz qoldirgan.

XIX asrda amalga oshirilgan muhim kashfiyotlar arxeologiya fanida ilmiy bilimlarning shakllanishini boshlab beradi. Asr boshida Jak Fransua Shampalyon Rozettidagi toshlarga bitilgan ieroglif yozuvlarni o'qishga muvaffaq bo'lib, Qadimgi Misr yozma merosini o'rganishda o'zining ulkan hissasi qo'shadi. 1840-yillarda Mesopotamiyada arxeologik tadqiqot ishlarida boshlanadi. Unda ingliz arxeologi Ostin Hyenri Leyyard Frot daryosi bo'yidagi tepalikda qazishma ishlar olib borib, qadimgi saroy xarobasini va Neneviyadagi Ashshurbanapalning bareleffi tasviri, haykallar, sopolga mixxat yozuvda bitilgan hujjatlar saqlangan kutubxonani ochib o'rgangan. Arxeologiyada ilmiy bilimlar ko'lamining o'sishida fransuz olimi Jak Bush de Pertning hissa katta. 1837-1846-yillarda tosh davriga oid yodgorliklarni o'rgangan tadqiqotchi "Keltlar va to'fongacha qadimiyat" nomli asarida tosh qurollarining yasaliş usuliga ko'ra tosh asrini alohida paleolit va neolit davrlariga ajratadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida arxeologiya fani schasida olamshumul kashfiyotlar amalga oshiriladi. Genrix Shliman Troya shahri xarobasi (1870-1873-yillar) va Mikendagi podsholar qabrida qazishma olib bergan. Ayniqsa, ulardan hukmdor Agamemnon dafn etilganligi taxmin qilingan qabrnig (1876) o'rganilishi arxeologiya fanining o'z davridagi muhim yutug'i edi.

O'rta Osiyo arxeologiyasiga qiziqish XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan. Chor Rossiya tomonidan bosib olingandan so'ng, bu yerga tashrif

buyurgan ziyolilar orasida o'lkaning moddiy madaniyatiga qiziquvchi olimlar ham bor edi. Sharqshunos va havaskor olimlardan V.V.Bartold, V.A.Jukovskiy, N.I.Veselovskiy, A.L.Kun, V.L.Vyatkin, I.T.Poslavskiy, N.P.Ostroumov va boshqalarning o'lka tarixini o'rganishdagi xizmati beqiyos. Ularning vatanimiz tarixini o'rganish yo'lida olib borgan amaliy faoliyatida mahalliy aholi vakillari orasidan chiqqan Akrom Asqarov, Mirza Abdulla Buxoriy, Abu Said Maxsum kabi qadimgi tarixga qiziquvchi kolleksioner, havaskor o'rikashunoslarning ko'rsatma va maslahati muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Turkiston o'lkasidagi manzilgohlarda dastlab arxeologik qazish ishlari sharqshunos olim N.I.Veselovskiy tomonidan amalga oshirilgan. U 1883-yilda Afrosiyobda to'rt oy mobaynida yuzdan ortiq joyda kichik hajmli qazishmalar olib borgan. 1884-yili To'ytepa shahri yaqinidagi Ulkanto'ytepa yodgorligida uch kun mobaynida arxeologik qazishmani amalga oshirgan. Uning qazishmalari arxeologik ilmiy me'yorlarga asoslanmagan bo'lsada, o'z davrining muhim tadqiqot ishi hisoblanar edi. Ayniqsa, tadqiqotchi yaratgan Afrosiyob topografik xaritasi hozirgacha ahamiyatini yo'qotmagan.

1895-yilda sharqshunos olim V.V.Bartold rahbarligida o'lkaning qadimgi tarixi va madaniyatini o'rganishga qaratilgan *"Turkiston havaskor arxeologlar to'garagi"* tuziladi. Amalda 1917-yilgacha faoliyat yuritgan to'garakning asosiy vazifasi Turkiston o'lkasidagi qadimiy yodgorliklarda tekshirish ishlarini olib borish, turli xil qo'lyozmalar, numizmatika va etnografiyaga oid moddiy ashyolarni topib o'rganishdan iborat edi.

To'garak a'zolarining yodgorliklarni tekshirish, sirtidagi moddiy ashyolarni yig'ish va ayrim hollarda qazish ishlarini tashkil etish kabi havaskorlik mazmuniga ega izlanishlari o'z davrining muhim yutuqi edi. Mazkur izlanishlar ma'lum ilmiy-uslubiy me'yorga asoslanmagan bo'lsada, to'plangan ma'lumotlarning keyingi davrda olib borilgan tadqiqot ishlarning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

O'rta Osiyoda yodgorliklarni *stratigrafik* jihatdan o'rganish dastlab o'tgan

asrning boshida (1904-yil) amalga oshirilgan. Amerikalik olim R.Pampelli va nemis arxeolog G.Shmidtlar Janubiy Turkmanistonning Anovtepada olib borgan qazishma ishida manzilgohning madaniy qalami, uning davri va bosqichlarini ajratib ko'rsatgan edi.

XX asrning 20-40-yillarida V.L. Vyatkin, B.P. Denike, M.ye.Masson, V.V.Grigorev, V.D.Jukov, A.Yu.Yakubovskiy, V.A.Shishkin, Ya.G'.G'ulomov, S.P.Tolstov va A.P.Okladnikovlarning Zarafshon, Toshkent va Surxon vohalarida hamda Amudaryoning quyi oqimi hududida olib borgan arxeologik tadqiqotlarning ahamiyati beqiyosdir. Ular yodgorliklarning topografik holatini o'rganish, xaritasini yaratish bilan birga qazishma ishlarini ham amalga oshirganlar.

1940-yilda O'rta Osiyo davlat universiteti (hozirgi O'zMu) tarix fakultetida M.ye.Masson tashabbusi "O'rta Osiyo arxeologiyasi" kafedrasining ochilishi nafaqat ta'lim sohasida, balki mintaqada ilmiy tadqiqot ishlarining rivojlanishiga turtki bo'ldi. Kafedra malakali arxeolog mutaxassislar tayyorlaydigan, tadqiqot ishlarni olib boradigan o'quv va ilmiy muassasaga aylanadi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng dunyoning barcha hududida arxeologik tadqiqotlar ko'lami kengayadi. Bu davrda moddiy manbalarni atroficha ilmiy tahlil qilishga asoslangan yangi yo'nalish shakllanadi. Bu yo'nalishning g'oyaviy rahnomalari ingliz va amerikalik olimlar edi. Ular kishilik jamiyati tarixiga oid moddiy manbalarni o'rganishda tizimli yondashuv usulini qo'llaydi. Bu davrda tabiiy fanlar yutug'idan keng foydalanila boshlaydi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin O'rta Osiyoda arxeologiya yodgorliklarini o'rganishga e'tibor yanada kuchayadi. Joylarda maxsus ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etiladi. Quyi Amudaryoda "Xorazm arxeologik va etnografik ekspeditsiyasi" (XAFE) faoliyati davom ettirilib, tadqiqot ko'lami kengayadi.

1946 -yilda "Janubiy Turkmaniston arxeologik kompleks ekspeditsiyasi" (JTAK) tashkil etiladi. Ekspeditsiya faoliyati qadimgi tosh asridan o'rta asrlargacha tarix va madaniyatini o'rganishga qaratilib, arxeologiya sohasida

katta yutuqlarga erishiladi. Ayniqsa, neolit davridan rivojlangan o'rta asrlar davrigacha bo'lgan yodgorliklarda olib borilgan qazishma ishlari natijasida O'rta Osiyoning ilk ishlab chiqaruvchi xo'jalikning vujudga kelishi, shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va taraqqiyotiga doir muhim kashfiyotlar amalga oshirilgan.

O'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab Afrosiyob yodgorligini o'rganishga e'tibor kuchayib, Samarqand shahrining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlariga oid madaniy qatlamlar o'rganiladi. 50-yillarning oxirlarida O'zbekiston San'atshunoslik ilmiy tekshirish instituti Surxon vohasining qadimgi va o'rta asrlar davri yodgorliklarini o'rganishga kirishgan. 1963-yilda Qashqadaryo arxeologik-topografik ekspeditsiyasi (KATE) tashkil etiladi. Ekspeditsiyasi faoliyatida vohada keng ko'lamlı tadqiqotlar olib borilib, qadimgi va o'rta asrlar davri yodgorliklari o'rganilgan va ularning xaritasi shakllantirilgan. XX-asrning 50-70-yillarda Choch-Iloq ekspeditsiyasi yangi qurilish hududida (Tuyabo'g'iz, Chordara) keng tadqiqot ishlarini olib borgan.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini e'lon qilgandan so'ng vatanimiz tarixini xolisona o'rganish, moddiy manbalarini yangicha ilmiy yondashish asosida tadqiq etishga katta e'tibor berila boshladi. Bu borada ko'hna shahar xarobalarini o'rganish va ularning tub ildizlarini aniqlashda muhim yutuqlarga erishildi. Samarqand shahrining 2750, Qarshi va Shahrisabz shaharlarining 2700 yillik, Buxoro, Termiz va Xiva shaharlarining 2500 yillik, Toshkent shahrining 2200 yillik tarixi ilmiy isbotlanib, keng nishonlandi.

Hozirgi paytda O'zR FA arxeologiya, tarix va san'atshunoslik ilmiy tadqiqot institutlari, davlat universitetlarining tarix fakultetlari hamda davlat muzeylari o'ndan ortiq chet mamlakatlarning nufuzli ilmiy muassasalari bilan hamkorlikda Respublikamizning turli joylarida olib borayotgan tadqiqot ishlari vatanimiz tarixi va madaniyati sahifalarini yangi ilmiy ma'lumotlar bilan boyitib, dunyo sivilizatsiyasi tarixida tutgan o'rnini belgilashda ulkan ishlarni bajarilmoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

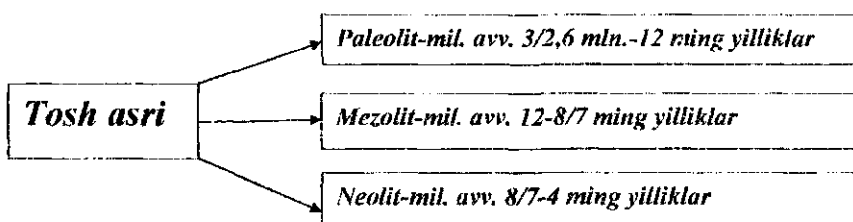
1. O'рта Osiyo arxeologiyasi fanini o'rganish qanday ahamiyatga ega?
2. O'рта Osiyo arxeologiyasi vazifasi nimadan iborat?
3. Arxeologiya tadqiqotlar qanday amalga oshiriladi?
4. Arxeologiyani rivojlantirish borasida qanday amaliy ishlar bajarilmoqda?
5. O'zbekistonda arxeologiya faning rivojlanish bosqichlarini ko'rsatib bering?
6. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida vatanimizning qadimgi tarixini o'rganishda qanday yutuqlarga erishildi?

Birinchi bo'lim

TOSH ASRI

Tayanch so'zlar: antropogen, villifrank, glyasiali, intergyasiali, klekton, kliver, levallua, neogen, nukleus, pleystotsen, eopleystotsen.

Tosh davri kishilik jamiyatining eng qadimgi va uzoq davom etgan bosqichi bo'lib, toshdan yasalgan dastlabki qurol paydo bo'lgandan ilk metall-*eneolit* davrigacha davom etgan. Tosh asri xronologik jihatdan taxminan mil. avv. 3/2,6 mln. yillikdan-mil. avv. VI/V ming yilliklargaacha davom etgan.

Tosh asri qadimgi-*paleolit*, o'rta-*mezolit*, yangi-*neolit* davrlariga bo'linadi. Tosh asri davomida insoniyat yangi yerlarni o'zlashtirib, ularning yashaydigan hududi doimiy kengaytirib borgan. Agar paleolit davrining ilk bosqichida odamlar faqat Afrikaning sharqiy va janubiy qismida yashagan bo'lsa, uning oxiriga kelib quruqlikning asosiy yerlarini egallaydi.

Bu davrda insoniyat uzoq va murakkab tarixiy yo'lni bosib, muhim kashfiyotlarga erishgan. Odamzod sun'iy olovni hosil qilish, kiyim tikish, boshpana qurish, kamon va o'q-yoyni ixtiro qilishdek, o'z davrining o'ta muhim va murakkab kashfiyotlariga erishadi. Tosh asrining oxirida odamlar loydan idishlar yasash va matolar to'qishni o'rganadi. Ular turli xil o'simliklar va hayvonlarning foydali xususiyati va sifatlarini o'rganib, kishilik jamiyati ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tub burilish davrini boshlab bergan ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakl-*dehqonchilik* va *chorvachilik*ga asos soladi.

Umuman, insoniyat tarixining poydevori bo'lgan tosh asrining ahamiyati shunchalik yuqoriki, odamzod bu davrni bosib o'tmasdan keyingi taraqqiyoti va

zamonaviy sivilizatsiyaga erishish mumkin emas edi.

I. Bob. Paleolit davri

Paleolit (*yun. paleyos-qadimgi, lot. litos-tosh*) qadimgi tosh davri bo'lib, dunyo miqiyosida mil. avv. 3/2,6 mln.-12 ming yilliklar bilan sanalanadi. O'rta Osiyo hududida esa paleolit mil. avv. 1 mln. yillikdan, ashel davridan boshlangan.

Yer shari paydo bo'lgan buyon dam sovib, dam isib turgan. Antropogen davrida ham bu jarayon davom etgan. Paleolit davrida yer sharining shimoliy qismida bir necha muzliklar-*glyasiali* (*dunay, gyuns, mindel, riss va vyurm*) va ular oralig'ida issiq va namchil iqlimi muzlik oralig'i-*intergyasial* davrlari (*dunay-gyuns, gyuns- mindel, mindel-riss, riss-vyurm*) davrlari hukm surgan.

Bo'linish		Muzlik davrlari	Cheksiz sanasi ming yillik	Tosh asrining davrlari
<i>Golotsen</i>			9-5	mezolit-neolit
To'rtinchi davr (antropogen)	Pleystosen	Vyurm	80-9	o'rta paleolit-ilk mezolit
		Riss-vyurm	120-80	o'rta paleolit
		Riss	200-120	so'nggi ashel
		Mindel-riss	350-200	
		Mindel	500-350	o'rta ashel
		Gyuns-mindel	700-500	ilk ashel
		Gyuns	1000-700	
		Dunay-gyuns	1900-1000	olduvay

Ashel davri. Bu davrda yer yuzida ikkita muzlik oralig'i va ikkita muzlik (*gyuns-mindel-muzlik oralig'i, mindel-muzligi, mindel-riss-muzlik oralig'i va riss-muzligi*) davrlari faoliyat yuritgan.

Ashel davrining ilk bosqichida yer yuzining iqlimi olduvay davridagi kabi issiq, o'simlik va hayvonot dunyosi boy bo'lgan. Bunday qulay iqlim sharoitda eng qadimgi odamlarning soni ko'payib, yashash hududi kengayib borgan.

Ashel davrining keyingi bosqichida (mil.avv. 500-350 ming yilliklar) ob-

havo sovib, yer sharida navbatdagi *mindel* muzligi boshlangan. Iqlimning keskin sovushi yer yuzining shimoliy qismidagi o'simlik va hayvonot dunyosi manzarasining o'zgartirib yuboradi. Issiq iqlim sharoitida yashagan hayvonlarning o'rmini sovuqqa chidamli yirik jussali, jundor hayvonlar egallaydi. Ularni o'ljaga tushirish uchun ibtidoiy odamlardan uyushqoqlik va epchillik talab etilgan. Jamoa bo'lib ov qilish zarurati va sovuq iqlim sharoitida olovdan umumiy foydalanish ibtidoiy odamlarning birlashishiga sabab bo'lgan.

Ashel davrida eng qadimgi odamlar moddiy madaniyat sohasida katta yutuqlarga erishadi. Tosh qurollarining turi ko'payib, ularga ishlov berish usuli muntazam takomillashib borgan. Yirik tosh qurollarini foydalanish saqlanib qoladi va kichik hamda ixcham qurollarning soni ko'payadi.

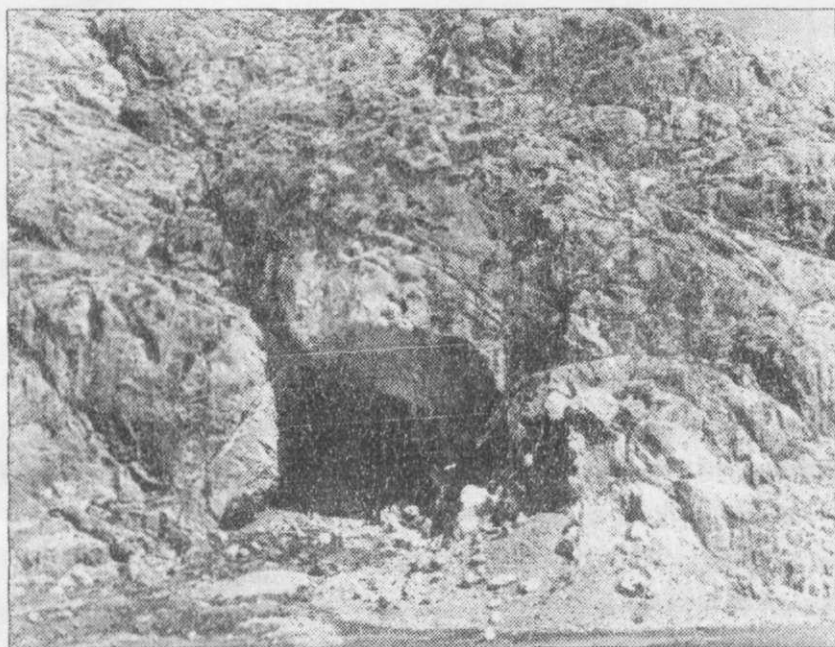
Ashel davrining o'rtalaridan boshlab tosh quroliga ishlov berishning *levallua* usuli vujudga keladi. Tosh quroliga retushlash yordamida ikkilamchi ishlov berish usuli paydo bo'ladi. Levallua usuliga ko'ra gardishsimon yoki toshbaqa zirhi shaklli nukleusdan tosh bo'lagi sindirib olingandan keyin retushlash orqali unga qayta ishlov berilgan. Retushlash, deganda nukleusdan sindirib olingan tosh parchasining tig'ini urib sindirib, tekislash va o'tkirlash tushuniladi. Bunday usuldan foydalanish boshlangandan keyin tosh quroli takomillashib, turi ko'payadi.

Hozirgi paytda O'rta Osiyoda ashel davrining barcha bosqichiga oid yigirmaga yaqin yodgorliklar ma'lum. Selungur va Kuldara makonlari ashel davrining ilk bosqichiga oid. Ashel davrining o'rta bosqichiga oid yodgorliklar kamchilikni tashkil etadi. Bu davrga oid Janubiy Qozog'istonning Qoratorv etagidagi Tanirqazgan, Bo'riqazigan joy makonlari joylashgan. Qiziltov, Oqko'l I va Kazangap, Toshkent vohasidagi Ko'lbuloq, Janubiy Tojikistondagi Qoratorv I, Lohutiy I makonlari ashel davrining so'nggi bosqichiga oid.

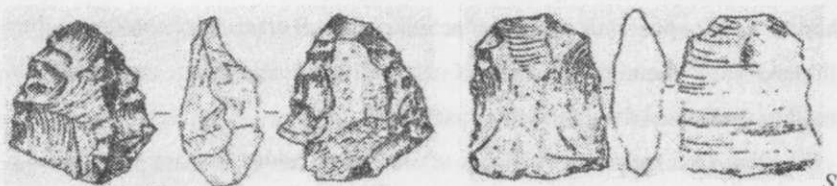
O'rta Osiyoning eng qadimgi yodgorlik hisoblangan Selengur makoni Oloy tog' tizmasining So'x daryo vohasi Haydarkon botig'idagi Chashma qishlog'i yaqinida, dengiz sathidan 2000 m balandlikda joylashgan. Selengur makoni

umumiy qalinligi 8,5 m. dan iborat beshta madaniy qatlimga ega. Makondan besh mingga yaqin tosh qurollari va ularni yasash jarayonida hosil bo'lgan tosh siniqlari, eng qadimgi odam suyaklari hamda o'ttizga yaqin turdagi yovvoyi hayvonga tegishli suyaklar topilgan.

Selengur makoni tosh qurollari qayroqtoshdan yasalgan chopper, bifas-qo'l cho'qmori, kliver-qo'lbolta, sanchqi, chopqilardan iborat. Hayvon suyaklari ayiq, bo'ri, cho'chqa, buqa, tur, ot, arxar, bug'uga tegishli.

Selengur makoni

eleng'ur-makoni tosh qurollar (qo'l cho'qmori va qo'lbolta).

Eng qadimgi odam suyaklari makonning uchinchi madaniy qatlamidan topilgan. Suyak topilmalari bosh chanoq, yelka suyagining bo'lagi va bir nechta tishlardan iborat bo'lib, ular ikki yoki uch nafar arxantropplarga tegishli bo'lgan. Suyak topilmalarini O'.Islomov dastlab ashel davrning o'rta bosqichi, keyinchalik olduvay davri bilan sanalagan. Boshqa bir mutaxassis olimlar (V.A.Ranov, A.Ye.Dodonov, A.P.Derevyanko) ashel davrning so'nggi bosqichiga oid, deb hisoblaydilar.

Janubiy Tojikistondagi Obimozor vohasida joylashgan Ko'ldara makoni ashel davrining ilk bosqichiga oid muhim yodgorlik hisoblanadi. Makondan qayroqtoshdan yasalgan kichik o'lchamli tosh qurollari topilgan. Ular nukleus, qirg'ich va sanchqi va tosh quroli yasash jarayonida hosil bo'lgan uchrindilardan iborat. Yodgorlik paleomagnet usulida tekshirish natijasiga ko'ra mil. avv. 800 ming yillik bilan sanalangan.

O'rta Osiyoda o'rta pleystotsen davriga oid makonlar soni juda kam. Mazkur davrga oid madaniy qatlamlari aniq bir yodgorliklar ko'rsatilmagan. Janubiy Qozog'istondagi madaniy qatlamsiz Bo'riqazigan, Tanirqazigan, Shabakti 1 yodgorliklarning sirtidan terib olingan tosh qurollarining yasaliş usuliga ko'ra ashel davrining o'rta bosqichi bilan davlashtirilgan.

Janubiy Qozog'istonning Qoratov hududida arxeolog olim X.A.Altipisbaev paleolit davriga oid Bo'riqazigan va Tanirqazigan yodgorliklarini o'rgangan. Tadqiqotchi Kichik Qoratov tizmasi Kamer tog'ining janubiy yonbag'irda Ke'ktol daryosining sharqidan yer yuzasining sirtidan ko'p sonli tosh qurollarini terib olgan. Ko'kimtir-qora rangli chaqmoqtoshdan yasalgan qurollar orasida chopper va chopping namunalari ko'pchilikni tashkil etadi. Qo'l cho'qmori, har xil shakl va o'lchamiga ega bo'lgan uchrindi namunalari ham mavjud. Tosh qurollari shell-ashel davriga usulda yasalgan.

Shuningdek, tadqiqotchi Kichik Qoratovning shimoli-sharqiy qismidagi Takali va Qizilrisbek makonlarining sirtidan tosh qurollarini terib olgan. Ular chaqmoqtoshdan girdishsimon, ikki zarb maydonchali va uchburchak shaklli

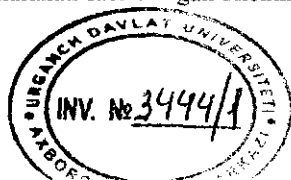
nukleus va boshqa tosh qurollaridir. Levallua usulida yasalgan ayrim tosh qurollarining ayrimlari ashel davriga oid.

O'rta Osiyoda aniqlangan makonlarning ko'pchilik qismi o'rta ashel davrining oxiri bosqichi va so'nggi ashel davriga oid bo'lib, o'rganilgan yodgorliklar asosan O'zbekiston va Tojikiston Respublikalari joylashgan.

Ko'lbuloq makoni. Ko'lbuloq makoni Toshkent viloyati Angren shahridan 12 km. g'arbda Ohangaron daryosining irmog'i Jarsoyning o'ng tomonidagi soy bo'ylab uzunasiga joylashgan tepalikning qiyalangan joyda, shu nomdagi buloq yaqinida joylashgan. Ko'lbuloq makonini arxeolog olim M.R.Qosimov (1962-1990-yillar) o'rgangan. Makonda tadqiqot ishlari O'zbekiston-Rossiya qo'shma ekspeditsiyasi tomonidan asrimiz boshlarida davom ettirgan. Makonda qalinligi 19 metrdan iborat 49 ta madaniy qatlam (M.R.Qosimov 41 ta madaniy qatlamni qayd etgan) aniqlangan. Makonning quyi qismidagi 22 ta madaniy qatlami (1-22 qatlamlar) ashel davriga oid.

Ashel davri madaniy qatlamida amalga oshirilgan kichik ko'lamli qazishma ishlari natijasida kam sonli tosh qurollari va hayvon suyaklari topilgan. Tosh qurollarining 21 tasi chaqmoqtoshdan, 2 tasi chaqmoqlashgan slanetsdan, bittasi esa obsidiandan yasalgan. Ularning yasalish usulida ashel davrining so'nggi bosqichi oid alomatlar mavjud. Tosh qurollarining sirtiga yig'ilib, qotib qolgan tuzlar ularning holatining buzilishiga sabab bo'lgan.

Ashel davriga oid madaniy qatlamidan kam sonli tosh qurollari va hayvon suyaklari topilgan. Tosh qurollarining ko'pchilik qismi chaqmoqtoshdan va kamchilik qismi chaqmoqlashgan slanetsdan yasalgan. Ular qo'pol qilib yasalgan tosh qurollari, nukleuslar va uchrindilardan iborat. Tabiiy ta'sir natijasida tosh qurollariga zarar yetgan. Ularning sirtiga tuz yig'ilib, qotib qolishi natijasida asl holati buzilgan. Mazkur qatlamda obsidiandan yasalgan yagona tosh quroli topilgan. O'rta Osiyoning boshqa yodgorliklarida bunday tosh quroli uchramaydi. Obsidian vulqon harakati faol bo'lgan Kichik Osiyo va O'rta Sharq hududida tarqalgan.

Makondan arxar, ot va boshqa hayvonlarning suyagi topilgan. Ko'ibuloqliklarning xo'jaligida yetakchi o'rinni ovchilik tashkil etgan.

Ko'ibuloq makoni yaqin atrofida ham palcolit davriga oid bir nechta yodgorliklar joylashgan. Ohangaron daryosining o'ng tomonida bo'r davri yotqizig'ining ochilib qolgan joyida hozirgi paytda Qizilolmasoy 2, G'ishtsoy, Qorabog'soy, Jarsoy kabi yodgorliklar o'rganilgan. Ulardan eng qadimgisi Qizilolma 2 yodgorligi ashel davriga oid. U Qizilolmasoyning o'ng sohilidagi neogen davri chaqmoqtosh va chaqmoqlashgan ohaktosh yotqiziqlaridan iborat tosh konidir.

Yodgorlikdan qurol ishlanmasiga ega bo'lgan 214 dona tosh artefakt topilgan. Ularning ayrimlari Ko'ibuloq makoning quyi qatlamidan topilgan qurollar bilan o'xshash. Qizilolma 2 yodgorligi ko'ibuloqliklarning tosh qurollar yasash xomashyo qazib oladigan koni manbai bo'lgan.

Arxeolog olim M.Xo'janazarov Qizilqum cho'lining shimolida, hozirgi paytda o'zani qurib qolgan Ko'kayozning shimoliy qirg'og'idagi bir necha joydan 100 dan ortiq tosh qurolini topib o'rgangan. Tosh qurollari terib olingan joylar shartli ravishda Ko'kayoz qishlog'i nomi bilan (Ko'kayoz I,II,III makonlari) yuritiladi.

Ko'kayoz I makoni qishloqdan 1,5 km. g'arbda joylashgan. Makondan chaqmoqtoshdan yasalgan ko'p zarb maydonchali, ikki zarb maydonchali va girdishsimon nukleus, bodomsimon bifas, yirik uchirindi hamda qirg'ichlar topilgan. Arxeolog olim B.Sayfullaev tosh qurollarining yasalish usulidagi arxaiik shakliga asoslanib, ularni ashel davrining so'nggi bosqichiga oidligini taxmin qilgan.

Makondan hayvonlarning suyagi uchramaydi. Bu hududda ashel bosqichining oxiri-riss-vyurm muzlik oralig'i davrida issiq iqlim sharoitida yashaydigan qo'shqo'rg'on faunasidan iborat yovvoyi hayvonlar tarqalgan. Ibtidoiy odamlar hayvonlarni ov qilib, o'simliklarni terib kun kechirgan.

Qaratov I va Lohutiy I makonlari ashel davrining keyingi bosqichlari oid

yodgorliklaridir. Qaratov I yodgorligi Dushanbe shahridan 50 km. janubi-sharqda Yavon Qoratovi hududida dengiz sathidan 1125 metr balandlikda joylashgan. Yodgorlikning madaniy qatlami yerning tektonik siljishi oqibatida tuproqning tagiga ko'milib ketgan.

Makondan chopper, qirg'ich, to'g'nag'ich va boshqa tosh qurollari topilgan. Ular qayroqtosh va qisman chaqmoqtoshdan yasalgan. Yodgorlikning davri termolyuminesitsent usulida tekshirish natijasiga ko'ra mil. avv. 200 ming yillik bilan sanalangan.

Lohutiy I makoni ashel davrining so'nggi bosqichiga oid. Yodgorlik Obikiyikning o'ng irmog'i Xashar daryosi bo'yida joylashgan. Makondan chopper, girdishimon, bir zarb maydonchali va bir tomonli nukleuslar hamda tishli, o'yiqlik shaklida yasalgan tosh qurollari topilgan. Tosh qurollari qayroqtoshdan yasalgan bo'lib, Qaratov I qurollariga nisbatan ancha takomillashgan va yasalish usuliga ko'ra levallua alomatini saqlanib qolgan. Makon termolyuminescent usulida tekshirish natijasi bo'yicha mil. avv. 120-130 ming yilliklar bilan sanalangan.

Janubiy Tojikistonning ashel davri yodgorliklari asosan o'z davrida o'simlik va hayvonot olamiga boy tabiiy sharoitiga ega bo'lgan tog'li hududlarda joylashgan. Bunday tabiiy muhit ashel davri ibtidoiy odamlarining yashashi uchun qulay sharoit edi. Ibtidoiy odamlar to'dasi mahalliy sharoitda yashaydigan hayvonlarni ov qilib, iste'mol qilish mumkin bo'lgan o'simlik va ularning mevasini terib kun kechirishgan.

Turkmaniston Respublikasi Turkman (ilgari Krasnovodsk) yarim orolidagi Yangaja I va Qora Tengir temir yo'l stansiyalari o'rtasidan arxaik shaklga ega bo'lgan uchirindi va ikki dona keskich topilgan. Shuningdek, bu yerda joylashgan Qasqirbuloq va Junurpa yodgorliklaridan ashel davriga oid tosh qurollari topib o'rganilgan.

O'rta Osiyoning cho'l qismining ilk palcolit davridagi o'simlik va hayvonot olamiga boy tabiati eng qadimgi odamlarning yashashi uchun juda qulay sharoit

yaratgan. Hozirgi Qizilqum va Qoraqum cho'llarining ashel davri iliq iqlimli, sharoitida yashagan eng qadimgi odamlarning kam sonli makonlari saqlangan. Mazkur hududda aniqlangan Qizilnura I, Ko'kayoz I, Qizilbo'ron, Olamko'l, Begarslandag, Qoraquduq, Shaxpaxti, yesen 3 va boshqa makonlar eng qadimgi ajdodlarimizning ibtidoiy davr tarixidan darak beradigan muhim yodgorliklardir.

O'rta paleolit davri. O'rta paleolit-muste davri (mil.avv. 120/100-40 ming yillik) ikki bosqichda rivojlangan. Ilk bosqichi - *riss-vyurm* va rivojlangan bosqichi-*vyurm* muzligi davriga to'g'ri keladi. *Riss-vyurm* muzlik oralig'i davrida yer yuzida ashel davridagi kabi harorat issiq va yog'ingarchilik miqdori yuqori bo'lgan. yer yuzida ashel davriga xos villifrank (issiqsevar) fauna vakillari tarqalib, ibtidoiy odamlar yashashi uchun qulay sharoit hisoblangan. yer yuzining shimolida igna bargi, janubida esa keng yaproqli o'rmon egallagan.

O'rta paleolit davrining ikkinchi bosqichida yer yuzi sovib, muzlik davrining *vyurm* bosqichi boshlanadi. Muzlikning chegarasi yer sharining 45-48 shimoliy kenglikdan o'tib, yevropa, Amerika shimoliy hududlarini egallagan, uning chegarasi Qozog'istonning shimoligacha hududlariga qadar kelgan. Muzlik davrida ob-havo keskin sovib, muzlanish yuqori darajaga chiqadi. Muzlik oldi yerlarda ob-havo ancha sovuq bo'lgantundrani tashkil etgan. Muzlikdan chekkada joylashgan janubiy o'lkalarda namchil-*physvial* iliq iqlimli ob-havo sharoiti hukm surgan. Muzlik davri boshlangandan so'ng ibtidoiy odamlar g'orlarni makon sifatida o'zlashtira boshlaydilar. Tabiiy g'orlar uchramaydigan tekislik hududlaridagi ibtidoiy kishilari sovuqdan saqlanish uchun sun'iy boshpana barpo etishga majbur bo'lganlar.

O'rta paleolit davrida odamlarning soni ko'payib, ular yashaydigan hududlar doirasi kengayib boradi. Ibtidoiy odamlar ashel davriga qaraganda kengroq hududlarni egallaydi. Ular yevrosiyoning chekka hududiga, hatto shimoliy qutbgacha yetib borib, sovuq iqlim sharoitiga moslashadi. yevrosiyoning alohida mintaqalarda o'rta paleolit davriga oid yuzlab yodgorliklar topib o'rganilgan. Masalan, birgina O'rta Osiyoda 300 ga yaqin

turli yodgorlik ma'lum.

Bu davrda moddiy madaniyat yanada rivojlanadi. Bu jarayon ko'proq tosh qurollariga ishlov berish usulining takomillashishi, turi va sonining ko'payishi hamda ibtidoiy kulbalarni qurishda namoyon bo'ladi.

O'rta paleolit davrida tosh qurollariga ishlov berishning levallua texnikasi yanada mukammallashadi. Tosh qurollari zarb maydonchasi tekis nukleusdan sindirib olingan silliq tosh bo'lagidan yasala boshlaydi. Muste davrida yasalgan ixcham tosh qurollari ilgargi nusxasidan ishlash uchun qulayligi va ish samaradorligining yuqoriligi bilan farq qilgan.

Tosh quroliga ikkilamchi ishlov berish, ya'ni *retushlash* usuli yanada takomillashadi. Retushlashda biror vositalar: suyak, shox yoki toshlardan foydalanilgan. Tosh bo'lakchasini retushlash jarayonida tosh qurol tig'i tishii yoki arrasimon shakl hosil qilgan. Qurolning tig'ini siqib, yoki ushatib retushlash usuli paydo bo'ladi. Retushlash natijasida hosil bo'lgan tishli yoki arrasimon tig'i, ularning ish samaradorligini yanada oshirgan. Retushlashni faqat chaqmoqtoshdan yasalgan qurolga nisbatan qo'llash mumkin bo'lgan. Chaqmoqtosh yevrosiyoning barcha yerlarida uchramaydi, bunday tosh navi mintaqaning g'arbiy qismida tarqalgan. Chaqmoqtosh uchramaydigan janubiy o'lkalarda tosh qurolini yasash uchun tosh chaqmoqlashgan navi, qayroqtosh va daryo toshidan foydalanilgan. Bunday turdagi tosh navlariga ikkilamchi ishlov berish imkoniyati bo'lmaganligi uchun ulardan yasalgan tosh qurollariga ishlov berishning arxaik usuli saqlanib qoladi. Shuning uchun paleolitshunos olim U.L.Movius tosh qurollarining ishlanish usuliga ko'ra ikki asosiy guruhga, ya'ni shimolda chaqmoqtosh va janubda qayroqtoshlar asosida ishlangan qurollar turiga ajragan.

O'rta paleolit davrining ikkinchi yarmida *vyurm* muzligi davri boshlangandan so'ng eng qadimgi odamlar sovuqdan saqlanish uchun tabiiy g'orlarni egallaydi. Muzlik davrida tabiiy olov ibtidoiy odamlarni sovuqdan saqlaydigan issiqlik manbai va yirtqich hayvonlardan himoyalaniish vositasi

bo'lishdan tashqari, ibtidoiy to'daning jipsligini mustahkamlashga ham yordam bergan. Ayniqsa, olovda pishirilgan go'sht mahsuloti ibtidoiy odamlar tafakkurining o'sishiga ijobiy ta'sir qilgan.

O'rta paleolit davriga kelib, eng qadimgi odamlar O'rta Osiyoning barcha hududini egallaydi. Bu davrga oid makonlar Kaspiy bo'yidan sharqda Pomir tog'ining baland qismigacha, shimolda Qozog'istondan janubda Turkmanistonning Kopetdog' etaklarigacha, shimolda Ustyurtgacha bo'lgan yerlarda tarqalgan. O'rta Osiyoning o'rta paleolit davriga oid makonlarining ko'pchilik qismi O'zbekiston va Tojikiston respublikalarining tog' va tog' o'ldi hududida joylashgan. Arxeolog olim V.A.Ranov O'rta Osiyoning paleolit davri yodgorliklaridan topilgan tosh quollarining yasash usuliga ko'ra, ularni levallua, levallua-muste, tog'li muste, muste-saon madaniyatlari yoki guruhlariga ajratgan. Keyinchalik M.R.Qosimov Toshkent vohasidagi Ko'lbuloq makoni tosh quollariga asosan tishli muste usulini kiritgan. R.X.Suleymanov esa mazkur davr tosh quollari ishlanish usuliga ko'ra ikki guruhdan iborat, deb hisoblaydi.

O'zbekiston hududagi o'rta paleolit davriga oid Ko'lbuloq, Obiraxnat, Teshiktosh, Omonqo'ton, Qo'tirbuloq, Zirabuloq makonlari madaniy qatlami, arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan yodgorliklar hisoblanadi.

Ko'lbuloq makoni. Makonning o'rta qismidagi 24 ta madaniy qatlami (4-27 qatlamlar) muste davriga oid. Bu davrga oid tosh quollar chaqmoqtosh, chaqmoqtoshli slenets, kvarts va boshqa tosh navlaridan yasalgan. Tosh quollari o'rta paleolit davrida ko'p uchraydigan har xil nukleus, plastinka, qirg'ich, sanchqilardan iborat. Nukleuslarining ko'pchilik qismi gardishsimon bir va ko'p zarb maydonchali. Muste davrining dastlabki bosqichida levallua usulida yasalgan tosh quollarining soni ko'pchilikni tashkil etgan. So'nggi bosqichda to'g'nag'ichlar, sanchqilar va o'yiqlik quollari soni ortib boradi. Tosh quollari ikkilamchi ishlov berish natijasida tishli yoki o'yiqlik shakl hosil qilgan. Ko'lbuloqda yashagan ibtidoiy odamlar ovchilik va termachilik kabi xo'jalik

shakllari orqali kun kechirgan.

Obirahmat g'or-makoni. Toshkent shahridan 100 km. sharqda Tyanshan tog' tizmasining janubi-g'arbiy qismida joylashgan. G'or-makon 10 m. dan iborat 21 ta madaniy qatlarga ega. Tosh qurollari ohaktoshli chaqmoqtoshdan prizmasimon usulda yasalgan. Qisman levallua usulida yasalgan tosh qurollari ham uchraydi.

Obiraxmat g'or-makondan ham muste va so'nggi paleolit davrining ilk bosqichida yashagan ibtidoiy odamning bosh chanog'i va tishlari topilgan. Antropolog olimlar suyaklar neandertal va zamonaviy odam oralig'idagi bo'g'inni tashkil qiladi, deb hisoblaydi. Obiraxmatlik ibtidoiy odamlar yovvoyi echki, tog' echkisi (kiyik), bug'u, arxar va cho'chqa kabi hayvonlarni ov qilgan.

G'or-makonning yoshi cheksiz davrlashtirish usullari natijasiga ko'ra mil. avv. 125-42 ming yilliklar bilan sanalanadi. Ibtidoiy odamlar g'orda muste davri va so'nggi paleolitning ilk bosqichida yashagan.

Teshiktosh g'or-makoni. O'zbekistonning janubidagi Teshiktosh g'or-makoni o'rta paleolit davrining dunyoga mashhur yodgorliklaridan biri hisoblanadi. G'or-makon Boysun tog'ining janubiy yonbag'rida Turgandaryoning (Sheraboddaryoning yuqori oqimi) chap tomonida Zovtalashgansoy yoqasida, dengiz sathidan 1500 metr balandlikda joylashgan. G'or-makondan qalinligi 1,5 metrdan iborat beshta madaniy qatlami aniqlangan. Makondan qurol ishlanmasiga ega bo'lgan 2859 dona tosh namunalari topilgan. Ulardan 2520 donasi tosh qurollarni yasash jarayonida hosil bo'lgan uchirindi va 339 donasi kundalik hayotda ishlatilgan tosh qurolini tashkil etadi.

Turollari asosan chaqmoqtoshli ohaktosh va qisman yashmasimon chaqmoqtoshdan yasalgan. Ularning aksariyati nukleus va plastinkalardir. Nukleuslarning sirti notekis shaklga ega. Ikki tomonli va uch burchak shaklli nukleuslar ham mavjud.

Maqsadli ishlangan tosh qurollaridan to'g'nagich, qirgich va sanchqilar muhim o'rin egallaydi. Ular nisbatan yirikroq uchirindilardan yasalgan bo'lib,

ikkilamchi ishlov berish, ya'ni retushlash jarayonida tekis va qavariq tig' hosil qilgan. Uchburchak va bir tomoni qavariq, qarama-qarshi tomoni esa qayrilgan shakldagi sanchqilar ham mavjud. Bunday tosh qurollaridan yovvoyi hayvonlarni ov qilish va daraxt novdasiga ishlov berishi vazifasini bajarishda foydalanilgan. Yirik o'lchamli uchirindidan yasalgan to'g'nagich, qirg'ich va sanchqi kabi tosh qurollari ham mavjud. Tosh qurollar retushlangan, hosil bo'lgan tekis va qavariq tig'i, ularning ish unumdorligini yanada oshirgan. Ulardan sanchqi muhim qurol hisoblanib, hayvonlarni o'ljaga olish va o'simliklarning ildizini kovlab olishda foydalanilgan.

Teshiktosh g'or-makon:

1. Makonning umumiy ko'rinishi. 2. Makonning rejası. 3. Neandertal odam suyaklari. 4. Neandertal bola. 5,6. Tosh qurollar.

G'or-makonidan tog' echkisi (kiyik), qisman bug'i, ot, ayiq, giena, leopard, quyon, kemiruvchilar va qushlarning suyagi topilgan. Teshiktoshliklar ko'proq kiyik ovlagan. Imkoniyat va zaruratga ko'ra boshqa hayvonlar ov

qilingan. Xo'jaligining ikkinchi tarmog'i termachilik bo'lib, tog' sharoitida o'sadigan ozuqabop o'simlik va ularning mevalarini terib iste'mol qilishgan. Termachilik mavsumiy xususiyatiga ega bo'lgan.

Teshiktoshning yuqori madaniy qatlamidan ibtidoiy odamning bosh chanog'i topilgan. Suyak maxsus chuqurga dafn qilinib, atrofiga tog' echkisining bir juft shoxi terib qo'yilgan. Antropolog olim M.M.Gerasimov maydalanib ketgan bosh chanoq suyagini qayta tiklashga erishgan. Suyak o'rta paleolit davrining ilk bosqichida yashagan 8-9 yoshdagi neandertal bolasiga tegishli ekanligini aniqlagan.

Neandertal odamining qabri Yevropa va Yaqin Sharqdagi ko'pgina yodgorlikda aniqlangan. Neandertallarda dafn etish malakasi qanday paydo bo'lganligi aniq emas. Bu borada olimlar o'rtasida turli ilmiy munozara davom etmoqda. U birinchidan gigiena talabidan kelib chiqilgan bo'lsa, boshqa tomondan neandertallar ongida narigi dunyo to'g'risidagi tushunchaning mavjudligidan darak berishi mumkin.

Neandertallar marhumni o'zlarini yashab turgan g'or atrofida chuqur kovlab dafn qilgan. Marhum g'ujanak holda yonbosh yotqizilib, oyoq va qo'llari bukilgan va kaftlari yuziga qo'yilgan. Bu bir tomonda uxlayotgan holatni, boshqa tomondan xomilani eslatadi, ehtimol unga taqlid qilingan bo'lishi mumkin.

Zarafshon vohasida o'rta paleolit davriga oid Omonqo'ton g'or-makoni, Go'rdara, Qo'urbuloq, Zirabuloq, Olmabuloq va Xo'jamazgil kabi ochiq joy makonlari joylashgan. Bu makonlar o'rta paleolit davrining barcha bosqichlari tarixidan darak beradi.

Samarqand shahridan 45 km. janubda Zarafshon tog' tizmasi yonbag'ridagi Omonqo'ton qishlog'i yaqinida joylashgan. G'orning og'zi shimoliy-g'arbga tomon qaragan bo'lib, kengligi 1,5 m., balandligi 0,9 m. va ichi 25 m. dan ibora, taxminan yarmidan boshlab, ikki qismga ajralgan. Madaniy qatlami g'orga kirish joyda bo'lgan. G'or-makonning madaniy qatlami butunlay qazib olingan.

Qazishma paytida o'choq va gulkhan izlari aniqlangan. Topilmalar chaqmoqtosh, kvars, diorit kabi toshdan yasalgan qurollar va hayvon suyaklaridan iborat. Uchli paykon, plastinkasimon qurol, chopqi, nukleus va uchirindilar asosiy tosh quroli hisoblanadi.

Suyaklar arxar (muflon), qo'ng'ir ayiq, giena, tog' echkisi va mayda kemiruvchilarga tegishli. O'rta paleolit davrida bu joylar tog' florasiga xos o'rmonni tashkil etib, yovvoyi hayvon, mevali daraxt va ozuqabop o'simliklarga boy bo'lgan. Bunday sharoitda yashagan ibtidoiy odamlar yovvoyi hayvonlarni ovlab, o'rmon mevalari va o'simliklarni iste'mol qilib kun kechirishgan. Muflon va qo'ng'ir ayiq suyaklari ko'pchilikni tashkil etadi. Ayniqsa, ayiq kabi yirtqich hayvoni o'ljaga tushirish uchun ovchilar guruhidan uyushqoqlik talab etilgan.

Takalisoy g'ori-makoni. Omonqo'ton g'origa yaqin yerda joylashgan o'rta paleolit davrining so'nggi bosqichiga oid makon. Makondan kam sonli tosh qurollari: nukleus, uchrindi va kesish maqsadida ishlatilgan tosh qurollari topilgan. G'or-makonda sayyoh ovchilar ov paytida vaqtincha yashagan bo'lishi mumkin.

Zarafshon tog' tizmasidagi o'rta paleolit davriga oid yodgorliklardan biri Go'rdara makoni hisoblanadi. Makon tog'ning shimoli-sharqiy qismida baland tepalik qiyalangan yerda joylashgan. Makondan nukleuslar, ishlov berilgan yupqa tosh siniqlari va turli o'lchamli uchrindilar topilgan.

Qo'tirbuloq makoni. Qo'tirbuloq makoni Samarqand shahridan taxminan 100 km. janubi-g'arbda, Zirabuloq tog'i etagidagi buloq yonida joylashgan. Makon beshta madaniy qatlamma ega bo'lib, undan chopper, chopping, nukleus, qirg'ich, teshgich, nayza uchi va uchrindilar topilgan. Ular chaqmoqtosh, diorit, kvarsit va daryo toshlaridan yasalgan. Suyaklar ot, buqa (tur), buxoro bug'usi, quion va kabi hayvonlarga taalluqli. Suyaklarning yarmidan ortig'i otga tegishli. Shuningdek, filning pastki jag' suyagi ham mavjud. Qo'tirbuloqlik ibtidoiy ovchilarning asosiy ov o'ljasi yovvoyi ot hisoblangan. Keyingi o'rinda to'da bo'lib yashaydigan bug'u, quion va boshqa hayvonlar ov qilingan. Termachilik

xo'jalikning yordamchi tarmog'ini tashkil etgan.

Qo'tirbuloq makonidan 1 km. sharqda, Zirabuloq chashmasi yonida shu nomli makon joylashgan. Makondan 1000 dan ortiq tosh qurollari topilgan. Ular o'lchami har xil nukleus, qirg'ich, nayza uchi, pichoq va randa sifatida ishlatilgan tosh qurollaridan iborat. Tosh qurollari o'rta paleolit davrining rivojlangan bosqichiga oid usulda yasalgan.

Zarafshon vohasining boy tabiati eng qadimgi odamlarning yashashi uchun qulay sharoit hisoblanib, o'rta paleolit davrining barcha bosqichiga oid yodgorliklar aholining muntazam yashaganligidan dalolat beradi.

Angillak g'or-makoni. G'or-makon Qoratorovning janubi-sharqiy tomonidagi Oyoqchisoyning yuqorisida, uning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan. G'or-makon ayvonsifat ko'rinishiga ega bo'lib, janubi-sharq tomonga qaragan. G'or-makonda olib borilgan qazishma ishlari natijasida madaniy qatlam aniqlangan. Arxeologik topilmalar Qazishma davomida ko'p sonli tosh qurollari, hayvon suyaklari va odam oyog'i kaft suyagining bir bo'lagi topilgan. Tosh qurollari kvars, kvartsit va qayroqtoshdan yasalgan. Ularning o'lchami ancha kichik.

G'or-makon hududida sun'iy kulba qoldiqlari aniqlanmagan. Angillak g'orida yashagan ibtidoiy odamlar g'or ayvoni atrofida harpo qilgan yengil kulbada yashagan. So'nggi tadqiqot ishlarida g'or-makonni muste davri bilan sanalangan.

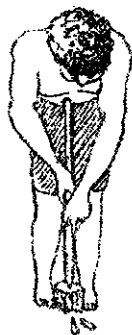
Ko'kayoz 2 joy-makoni tekislikda yashagan ibtidoiy sayyor ovchilarning manzillaridan biri hisoblanadi. Ko'kayoz qishlog'idan 15 km. sharqda joylashgan ochiq joy-makonining yuza qismidan tosh qurollari terib olingan. Ular nukleus, uchrindi, bifas, pichoq va qurol yasash jarayonida hosil bo'lgan tosh siniqlaridan iborat. Tosh qurollari ko'kintir va jiggar rangli chaqmoqtosh, ohaktosh va kvardsdan ashel davridagi kabi levallua usulida yasalgan. Xo'jalik faoliyati bilan bog'liq ashyoviy manbalar topilmagan.

Janubiy Tojikiston Respublikasi tog' va tog' oldi vodiysidagi Og'zikichik, Qorabura va Oqjar, Qirg'iziston respublikasi hududidagi Tossor va Georgiy

do'ngligi kabi makonlar o'рта paleolit davrining muhim yodgorliklaridir. Ulardan turli xil tosh qurollari va hayvon suyaklari topib o'rganilgan. Ushbu makonlarda yashagan odamlar mahalliy tog' hududida tarqalgan hayvonlarni ov qilib, o'simliklarni terib-ternachilab kun kechirgan.

So'nggi paleolit

O'рта paleolit davriga kelib odamlar yashaydigan hududlar chegarasi kengayib, yevrosiyoning barcha yerlarini egallaydi. Moddiy madaniyat va xo'jalik sohasida katta yutuqlarga erishiladi. Xususan, tosh qurollariga ishlov berish usuli takomillashib, ularning turi yanada ko'payadi. Ijtimoiy munosabatlar murakkablashadi, urug' jamoasining dastlabki kurtaklari shakllana boshlaydi.

So'nggi paleolit. So'nggi paleolit (mil. avv. 40-12 ming yilliklar) davrining muhim xususiyati *homo sapiens sapiens*, ya'nizamonaviy qiyofaga ega bo'lgan ongli odamning shakllanishidir.

So'nggi paleolitda hukm surgan muzlik davrining sovuq iqlim sharoiti odamlardan turmush tarzi va mehnat faoliyatini takomillashtirishni talab etar edi. Ular qo'proq tosh qurollarining yasash usuli, uy-joy qurilishi va ibtidoiy xo'jalikni tashkil etish faoliyatlarida namoyon bo'ladi.

O'рта Osiyoning so'nggi paleolit davri yodgorliklari muste davriga nisbatan yaxshi o'rganilmagan. Hozirga qadar aniqlangan yodgorliklarning soni kamchilikni tashkil etadi. Ma'lumki, bu davrda ibtidoiy odamlar yer yuzining tekislik qismida sun'iy qurilgan kulbalarda yashay boshlaydi. U yerdagi makonlarning madaniy qatlami keyinchalik tabiiy hodisalar ta'siri va zamonaviy yer o'zlashtirish oqibatida buzilib, bizgacha yetib kelmagan yoki saqlanib

qolganlari hozircha topilmagan bo'lishi mumkin.

O'rta Osiyoning barcha hududidan so'nggi paleolit davriga oid Obirahmat, Ko'lbuloq, Samarqand, Angillak, Siyobcha, Shugnov, Xo'jag'or, Yangaja 2, Ko'kayoz 3 va boshqa yodgorliklar yaxshi o'rganilgan muhim yodgorliklardir. Toshkent vohasidagi Ko'lbuloq va Obirahmat so'nggi paleolit davrining muhim makonlari hisoblanib, ularning yuqorgi madaniy qatlamlari so'nggi paleolit davriga oid. Ko'lbuloq makonining so'nggi paleolit davriga oid yuqorgi uchta madaniy qatlamidan tosh qurollari, hayvon suyaklari, uchoqlarning izi va kul qoldiqlari topilgan.

Tosh qurollari muste davrining oxiriga oid o'yiq-tishli shaklda yasalgan. Qurollar majmuasi to'g'nag'ich, sanchqi va o'yiq-tishli quroilardan iborat. Hayvon suyaklari bug'u, ot, giena va yovvoyi qo'ylarga tegishli. Makonning mazkur davrga oid madaniy qatlamlari radiokarbon tekshirish usuliga asosan mil. avv. 24 ming yillik bilan sanalangan.

Samarqand makoni. Samarqand makoni shahar markazida Siyobcha soyining o'ng sohilida joylashgan. Makonning madaniy qatlami joylarda 3-7 metrdan iborat bo'lib, uch madaniy qatlamga ega. Makondan eng qadimgi odamlar qurib, yashagan sun'iy kulbaning o'rni, tosh qurollari, odam, hayvon suyaklari, o'simlik qoldiqlari, gulxan izlari va boshqa ashyolar topib o'rganilgan.

Makonda 100 kv. m. joyni egallagan yog'och ustunli qurilmaga ega chayla uyning o'rni ochilgan. Chaylani o'z davrida ko'tarib turgan yog'och ustunlarining o'rni saqlanib qolgan. Ustunlarning sirti shox-shabbalar va qamish bilan yopilgan. Uning ichkarisida o'choq izlari va ma'lum yumushlarni bajaradigan maydonchani o'rni mavjud.

Makondan 8 mingdan ortiq artefakt topildi. Topilmalar tarkibida turli xil tosh qurollari, nukleuslar, qo'l boltalar, qirg'ich va randalar, nayza uchlari, pichoqsimon qurollar, ishlov berilgan va ishlov berilmagan turli xil o'Ichamli uchrindi kabi buyumlardan iborat. Ulardan o'Ichami 16 sm. tosh bolta va tesha

sifatida ishlatilgan tosh qurollari alohida ahamiyati ega. Bunday tosh qurollar O'zbekistonning so'nggi paleolit davriga oid boshqa makonlarida uchramaydi. Barcha tosh qurollari chaqmoqtosh, diorit va xalsedondan yasalgan. Chaqmoqtoshdan qurollar yasash jarayonida hosil bo'lgan uchirindilarning ko'pligiga qaraganda qurollarni yasash ishlari bevosita makonning o'zida bajarilgan. Suyakdan yasalgan qurol yoki anjomlar ham mavjud.

Makondan zamonaviy qiyofali-*homo sapiens sapiens* odamlariga tegishli suyaklar topilgan. Ulardan biri chamasi 25 yoshdagi ayol jinsiga tegishli yelka suyak, pastki jag'ining 9 ta tishi va boshqa tishlaridan iborat. Keyinchalik taxminan 35 yoshdagi erkak yoki ayolning 10 ta tishidan iborat pastki jag'i topilgan.

Ibtidoiy odamlarning asosiy xo'jalik mashg'uloti ovchilikni tashkil qilgan. Makondan yovvoyi ot, so'nggi paleolit davrida yashagan eshak, tur, tuya, Buxoro bug'usi, kam sonli qo'y, jayron, toshbaqa, bo'ri va qushlarning suyaklari topilgan.

Termachilik bu yerda yashagan ibtidoiy odamlarning yordamchi mashg'uloti bo'lgan. Nabobat va hayvonot olamiga boy bo'lgan Zarafshonning o'rta oqimining to'qayzor, cho'l va tog' oldi hududlari ibtidoiy odamlarning hayot kechirishi uchun qulay sharoit yaratgan.

O'rta Osiyoning cho'l hududi insoniyat ajdodlari muntazam yashab kelgan maskan hisoblangan. So'nggi paleolit davriga oid Ko'kayoz 3 yodgorligi Ko'kayoz 2 dan 5 km. sharqda joylashgan. Yodgorlikda madaniy qatlamlar uchramaydi. U yerdan topilgan kam sonli tosh qurollari yerning yuzasidan terib olingan. Tosh qurollarining yasalish usuliga ko'ra muste davri shakli saqlanib qolgan. Tosh qurollari orasida prizmasimon nukleuslar ham uchraydi. Arxeolog B.Sayfullaev tosh qurollarini yasalish usuliga ko'ra muste va so'nggi paleolit davrlariga oid turklarini ajratib ko'rsatgan. Makondan tosh qurollardan boshqa ashyoviy manbalar uchramaydi. Hozirgi cho'l sharoitida yashagan ibtidoiy jamoa a'zolari yovvoyi hayvonlarni ovlab, ozuqbob o'simliklar va ularning

mevalarini terib kun kechirganligi tabiiy.

Yangaja II yodgorligi. Yodgorlik Turkmaniston Respublikasining Turkmanboshi (Krasnovodsk) yarim orolida joylashgan bo'lib, paleolit davrida xomashyosi qazib olingan tosh koni hisoblanadi. Kondan tosh qurolini yasash uchun zarur xomashyo qazib olingan. Yodgorlikdan nukleus, uchrindi, keskich va boshqa tosh qurollari topilgan. Ulardan nukleussimon qirg'ichga o'xshash tosh quroli Falastinning so'nggi paleolit davriga oid yodgorligining quyi qatlamida uchraydi. Bu bevosita ikkala hudud o'rtasidagi ma'lum aloqa bo'lganligidan dalolat beradi.

Tojikiston Respublikasi hududidagi Xo'jag'or makoni ham so'nggi paleolit davrining muhim yodgorliklaridan biridir. Yodgorlikdan oq, qora va ko'k rangdagi chaqmoqtoshdan yasalgan mehnat qurollari to'plami topilgan. Ular nukleus, qadama va paraqalardan iborat. Tosh qurollari orasida parmash va teshish maqsadida ishlatilgan ish anjomlari ham mavjud.

Pomir tog' tizmasidagi Darvoza tog'ining g'arbiy qismida ko'p qatlamli Shugnov joy-makoni joylashgan. Makonda umumiy maydoni 500 kv.m. joyda olib borilgan qazish ishlari natijasida so'nggi paleolit davriga oid to'rtta madaniy qatlam aniqlangan.

Shug'nov makoni sayyor ovchilarning ov mavsumida vaqtinchalik yashash uchun qo'nim vazifasini bajargan bo'lishi mumkin. Unda odamlar doimiy yashagan kulba izlari mavjud emas. Qadimgi odamlardan kun kechirishlari uchun uzoq joylarga borib ov qilib, oziq-ovqat topish talab etilgan.

Makonda uchraydigan tosh qurollari nukleus, platinika, qirg'ich va uchrindidan iborat. Hayvon suyaklari ot, qora mol yoki qo'tos, qo'y va echkilarga tegishli. Qadimgi ovchilar tog'da o'sadigan yong'och, bodom, pista va boshqa o'simlik ozuqalarini ham terib yig'ishgan.

O'rta Osiyoning so'nggi paleolit davriga oid yodgorliklari pasttekstlikdan tortib, baland tog' tizmasigacha bo'lgan hududdan topib o'rganiigan. Ular so'nggi paleolit davrida yashagan qadimgi odamlarning turmush tarzi, xo'jaligi

va moddiy madaniyati to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. O'rta Osiyoning ashel davri xususiyatlari nimalardan iborat?
2. O'rta Osiyoning ashel davri yodgorliklarini tavsiflang?
3. O'rta Osiyoning muste davri xususiyatlarini izohlab bering?
4. O'rta Osiyoning muste davri yodgorliklarini izohlab bering?
5. O'rta Osiyoning so'nggi paleolit davri haqida ma'lumot bering?
6. O'rta Osiyoning so'nggi paleolit davri yodgorliklarini tavsiflang?
7. Paleolit davri moddiy madaniyati xususiyati nimalardan iborat?
8. O'rta Osiyoda paleolit davrida ijtimoiy munosabat qanday bo'lgan?

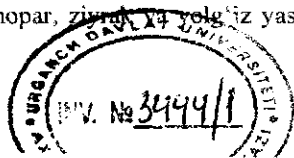
II. Bob. Mezolit davri

Tayanch so'zlar: Golotsen, vyurm, makrolit, mikrolit, fauna, flora, epipaleolit, o'q-yoy.

Mezolit davri umumiy tavsifi. Mezolit davri (*yun. mezos-o'рта, lot. litos-tosh*) - o'рта tosh davri. Mezolit davriga kelib tabiiy-geografik muhit keskin o'zgaradi. Taxminan 13,5-13 ming yillar oxirgi *vyurm* muzligi erib, yer yuzi isiy boshlagan, pleystotsen golotsen bilan almashadi. Paleoklimatologik sohasi mutaxassislarining ma'lumotlarga ko'ra byolling (13,2-12,3 ming yillar ilgari) va alleryod (11,9-10,3 ming yillar ilgari) bosqichlarida Yevropa hududida harorat yozgi harorat hozirgiga ancha yaqin bo'lgan, qishki harorat esa maksimum muzlanish holatiga yetgan. yevropaning shimoliy hududlarida qayin, qarag'ay va nina bargli daraxtlar o'sgan, janubiy hududlarida, issiqsevar daraxtlar masalan, zaytun daraxti o'sgan. yer yuzida yangi sovish-drias davri (ilk, o'рта va so'nggi bosqichlari)da davomida yevropa hududida mil. avv. 18 ming yillikdagi iqlim sharoiti tiklanib, so'nggi muzlanishning maksimum holati (iyul oyi harorati -6-8 S.) qaror topadi. Muzlikdan keyingi davrda harorat keskin ko'tariladi (10,3-10,2 ming yillar ilgari). Ko'pchillik olimlar bu davrni (so'nggi drias) golotsen davrining boshlanishi, deb hisoblaydilar.

Golotsen boshlanishi bilan iqlim sharoitida keskin o'zgarib, harorat hozirgiga nisbatan issiq va namgarchil bo'lgan, hatto Sahara cho'llarida yillik yog'angarchilik miqdori 300-400 mm. (hozirgi paytda 6 mm.) ni tashkil etgan. yer yuzi muzlikdan bo'shagandan so'ng asosan uning shimoliy mintaqalari va ayrim hollarda tog' hududlari relefi, faunasi va florasini o'zgarib ketadi.

Muzlik oldi hududlarida yashovchi hayvonlarning ayrimlari, xususan jundor jundor karkidon, mamont, qo'ybuqa so'nggi paleolit davrining oxirlaridayoq va keyinchalik esa boshqa turdagilari qirilib ketadi, qolgan qismi esa shimolga ko'chadi. Hayvanot olamidagi o'zgarishlar, ya'ni yirik hayvonlarning o'rniga tez chopar, zira va yolg'iz yashovchi hayvonlar turining ko'payishi paleolit

davri ovchilik an'analarining qiyinlashtirdi. Natijada bu turdagi hayvonlarga ov qilish uchun yangi vosita o'q-yoydan foydalanish va yakka ovchilik mavqeyining oshishiga olib keldi. Mazkur hududlarda va janubiy mintaqalarning tog'li hududlarida ot, ho'kiz, sayga, yovvoyi eshak o'rmon hududlarida esa los, bug'u, cho'chqa, bo'ri, tulki va boshqalar yashashgan. yer yuzining janubiy mintaqalarida mazkur davr tabiiy-geografik jihatdan keskin o'zgarishlar sezilmaydi va fauna va florada tub o'zgarishlar kuzatilmaydi. Ushbu iqlim o'zgarishlari yer yuzi landshafti xilma-xilligi va insoniyat madaniyati o'zgarishlariga jiddiy ta'sir etib, dunyoning mezolit davri madaniyati manzarasini belgilab bergan.

Mezolit davrida moddiy va xo'jalik sohalarida katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Tosh qurollari takomillashib, yangi turdagi qurollar turi - *mikrolitlar va makrolitlar* paydo bo'ladi. Mikrolitlar kamon paykoni va o'roq qadamasi sifatida ishlatilgan.

Iqlimning isib ketishi hayvanot olamining o'zgarishiga sabab bo'ladi. Sovuqqa moslashgan, jundor yirik hayvonlarning o'rni tez chopar, ziyrak va yolg'iz yashovchi hayvonlar turi ko'payadi. Bunday hayvonlarni ov qilish uchun vosita o'q-yoydan foydalanish zarurati tug'ilib, yakka ovchilik xo'jaligi rivojlanadi.

O'rta Osiyoning mezolit davri madaniyatlari. Hozirgi paytda O'rta Osiyo hududida mezolit davriga oid ikki yuzdan ortiq yodgorliklar aniqlanib, ular madaniy qatlamli va terma moddiy ashyolariga ega bo'lgan g'or-makon, ochiq joy-makon va mavsumiy makonlardan tashkil topgan.

O'rta Osiyoning mezolit davriga oid o'rganilgan yodgorliklarni tadqiqotchi olimlar ma'lum madaniyat, madaniy majmuai yoki variantlarga ajratgan. Kaspiy dengizining sharqiy hududdagi yodgorliklarining tosh qurollariga ishiov berish usuliga asoslanib, arxeolog olim G.F.Korobkova Balxanbo'yi va Zarzi alomatiga ega bo'lgan Sharqiy Kaspiybo'yi majmualariga ajratgan.

Shuningdek, u Farg'ona vodiysidagi yodgorliklarini ham ikki guruhga: tog'

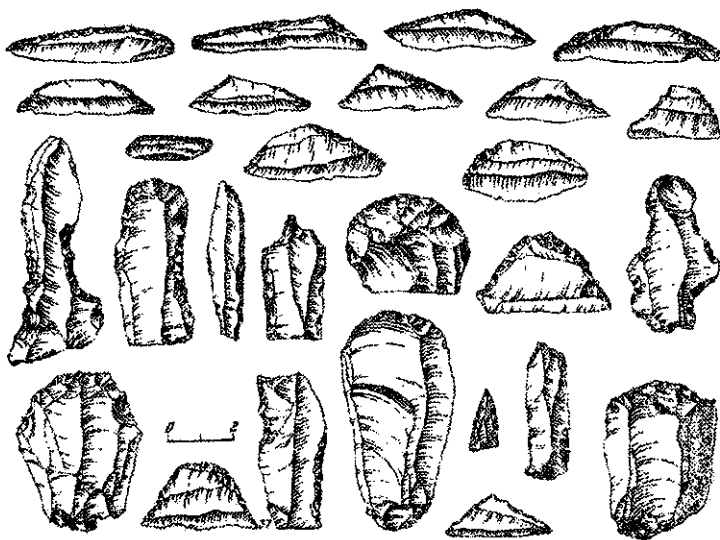
hududida g'or-makonlar asosida (Obishir) va tekislik (Farg'ona) variantlari yoki madaniy majmualariga bo'lgan. Tog'li hududdagi g'or-makonlarni umumiy Obishir nomi bilan ilk bosqichiga va tekislikdagi yodgorliklarni Farg'ona nomi bilan rivojlangan bosqichiga oidligini qayd etgan. U.Islomov ularni umumiy Obishir madaniyati nomi bilan yuritish taklifini bildirgan. Qo'shilish va Machay g'or makonlarini o'rgangan olim Toshkent va Surxondaryo hududlarini ham alohida arxeologik madaniyat sifatida qayd etgan. A.V.Vinogradov markaziy Qizilqumda Lavlakon madaniyati, M.Jo'raqulov Samarqand viloyatida so'nggi mezolit davriga oid Sazag'on madaniyati, ye.B.Bijanov Ustyurtda mezolitning oxirida faoliyat yuritgan alohida majmuani qayd etishgan.

Janubiy Tojikistonning mezolit davri yodgorliklarni V.A.Ranov tekislik va tog' hududdan iborat Vaxsh va Pomirda Markansu madaniyatlariga ajratgan. Tekislikdagi yodgorliklar tosh qurollarining yasalish usuliga ko'ra to'rtta madaniy majmuaga, tog'dagi yodgorliklar Markansuv va Istiq majmualariga ajratilgan.

Sharqiy Kaspiybo'yi mezoliti (mil.avv. XI-VIII ming yilliklar). Bu hududning mezolit davri yodgorliklari *Krasnovodsk* yarim oroli, Balxanbo'yi, Qorabo'g'iz va Quyi O'zboy hududlarida tarqalgan. Bu yerda yaxshi o'rganilgan madaniy qatlami Jebel, Kaylu va Damdanchashma I, II kabi to'rtta g'or-makon va 30 dan ortiq ochiq joy makonlar mavjud. Defichig'anoq, Xo'jasuv va Qorailm joy makonlari ham qazib o'rganilgan.

Sharqiy Kaspiybo'yi hududida joylashgan makonlardan topib o'rganilgan tosh qurollarining yasalish usuliga ko'ra ikki guruh Balxanbo'yi (ilk, o'rta va so'nggi bosqichlari) va Sharqiy Kaspiybo'yi (ilk va so'nggi bosqichlari) kabi ikki madaniy majmua yoki guruhga ajratilgan. Ularning har ikkalasining tosh qurollari plastinkasimon uchirindidan yasalgan. Sharqiy Kaspiybo'yi hududidagi yodgorliklardan topilgan qurollarining o'lchami nisbatan kichkina bo'lib, mikrolidlashish jarayoni kechayotganligidan dalolat beradi. Sharqiy Kaspiybo'yi (Damdanchashma I, Damdanchashma II ning IV madaniy qatlami, Qaylu va

Xo'jasuv) yodgorliklaridan topilgan qurollari asosan mikrolit alomatiga ega bo'lgan plastinkasimon tosh bo'lagidan yasalgan. Mikrolitdan kamon o'qi va yirik tosh bo'lagidan nayza uchi sifatida foydalanilgan.

Sharqiy Kaspiy bo'yi (Jebel va Damdamchashma).

Mezolit davining eng qadimgi davriga oid oddiy ashyolar Damdamchashma I g'or-makoni madaniy qatlamidan topilgan. Makonning quyi qatlamidan aniqlangan o'choq atrofida nukleuslar, nukleusimon qurollar, yupqa pichoqlar, teshgichlar, qirg'ich va boshqa xildagi tosh qurollari topilgan. Mazkur qatlamda qizil oxra izlari saqlanib qolgan. Damdamchashma I g'or makoni birinchi makon yaqinida joylashgan. G'or-makon eng quyi qismidagi sarg'ish tuproqli qatlamda makonga kelib yashagan dastlab odamlar tomonidan qoldirilgan topilmalar ko'zga tashlanadi. Tosh qurollari prizmasimon nukleuslar, yupqa tosh qurollari, qirg'ichlar, tig'i o'tkir orqasi to'mtoq sigmentsimon tosh qurollari topilgan. Qaylu makonining quyi qatlamida tosh qurollari serob. Tosh qurollari majmuasi nukleuslar, yupqa tosh qurollari, qirg'ichlar, teshish maqsadida

ishlatilgan tosh qurollari va uchrindilardan iborat. Shuningdek, makondan topilgan tosh qurollari orasida Damdanchashma II g'or-makonida uchraydigan tig'i o'tkir orqasi to'mtoq sigmentsimon tosh qurollari ha mavjud.

Sharqiy Kaspiy bo'yi aholisi xo'jalikning ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan kun kechirgan. Yodgorliklardan yovvoyi qo'y, echki, quyon va baliq (Damdanchashma II), qoramol, jayron, mushuk (Jebelning quyi qatlami) suyagi topilgan. Damdanchashma II g'or-makonning mil. avv. VIII-VII ming yilliklarga oid IV-"quyi" madaniy qattamidan topilgan qo'y va echki suyaklarni paleozolog olim V.I.Salkin xonaki hayvonlarga tegishli, deb hisoblaydi. Sharqiy Kaspiybo'yi hududida yashagan ibtidoiy odamlar mezolit davrining oxirida yovvoyi hayvonlarni qo'lga o'rgatib, xonaki chorvachilikka asos solgan.

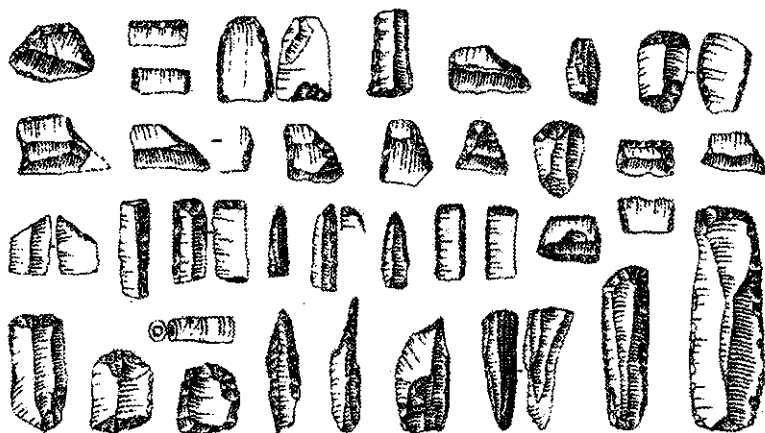
Ayniqsa namchil va issiq iqlimli ushbu hudud ozuqabop boshqoqli don o'simliklariga boy bo'lib, termachilikning ahamiyati ham yuqori o'rinda turgan. Bu yerlardagi tabiiy suv havzalarida baliqlar ko'p bo'lgan. Yodgorliklardan baliq suyaklari ham mavjud. Ular mezolit davrida baliqchilik xo'jaligi ahamiyatidan darak beradi.

Teriga ishlov berish va ulardan kiyim bosh tikish, suyak va yog'ochdan zaruriy anjomlar yasash, chig'anoq va toshdan taqinchoq yasash kabi ishlar bu yerda yashagan odamlarning kundalik mashg'uloti bo'lgan.

Ustyurt mezoliti (mil. avv. VIII-VI ming yilliklar). Ustyurtda mezolit davriga oid 20 dan ortiq yodgorlik o'rganilgan. Ular asosan Aydabolquduq va Jayronquduqlarining atrofida guruh-guruh holda joylashgan ochiq turdagi doimiy, muddatli va mavsumiy makonlardan iborat. Makonlar alohida joylarda guruhiardan tashkil to'planganligi ular ibtidoiy ovchilarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan kichkina guruhini tashkil etgan sodda tuzilmadan iborat bo'lgan.

Arxeolog Ye.B.Bijanov Ustyurtning mezolit davri makonlarni Sharqiy Kaspiybo'yi va Janubiy Ural hududi madaniyatlarining ma'lum ta'sirida shakllangan, deb hisoblaydi. Ustyurtning tosh qurollarining yasalish usuliga

ko'ra ular ikki guruhi ajralib turadi. Ilk (rivojlangan mezolit) - mil. avv.VIII-VII ming yilliklar va so'nggi (so'nggi mezolit va ilk neolit) mil. avv.VII-VI ming yilliklar.

Ustyurtning mezolit davri yodgorliklari tosh qurollari.

Ustyurtning madaniy qatlamga ega bo'lmagan makonlar xo'jaligini tiklashni chcklaydi. Hududning tabiiy sharoiti va mazkur davr xususiyatlariga asoslanib, ustyurtlik ibtidoiy aholi xo'jaligida ovchilikning mavqeyi yuqori bo'lgan, keyin o'rnlarni termachilik va baliqchilik egallagan.

Toshkent vohasida Qo'shilish makoni. O'rta Osiyoning mezolit davri madaniyatlari orasida Toshkent vohasidagi Qo'shilish makoni (mil. avv. X-IX ming yilliklar) alohida o'ringa ega. Toshkent shahrining g'arbida qadimgi Bo'zsuvi anhorining chap sohilidagi jarlik bo'yida joylashgan makonni 1967 yili arxeolog olim U.Islamov o'rgangan. Makon madaniy qatlamining bir qismi yomg'ir suvida yuvilib, buzilib ketgan. Saqlanib qolgan qismidan 200 dan ortiq chaqmoqtoshdan yasalgan mehnat qurollari topib o'rganilgan. Ular kam sonli nukleus va kichik parakcha, qirg'ich, pichoq, hamda uchirindilardan iborat.

Makondan qora mol, qo'y va echki suyaklari topilgan. Qo'shilish

makonida yashagan aholi xo'jaligida ovchilikning ahamiyati ustun bo'lgan. Termachilik yordamchi xo'jalik tarmog'ini tashkil etgan.

Toshkent vohasining boshqa joylaridan ham mezolit davriga oid makonlar mavjud. Bo'zsuv anhorining Qoraqamish jarligiga quyiladigan joyiga unchalik uzoq bo'lmagan Shoimko'prikda shartli ravishda Bo'zsuv I, deb nomlangan makondan mezolit davri tosh qurollari topilgan. Tosh qurollari nukleus, plastinkasimon tosh qurofi va mikrolitlardan iborat. Vohaning boshqa joylarida ham hozirgi payda aniqlanmagan mezolit davri makonlari mavjud bo'lganligi, tabiiy. Bu yerning boy tabiati mezolit davri jamoasining rivojlanishi uchun qulay sharoit edi.

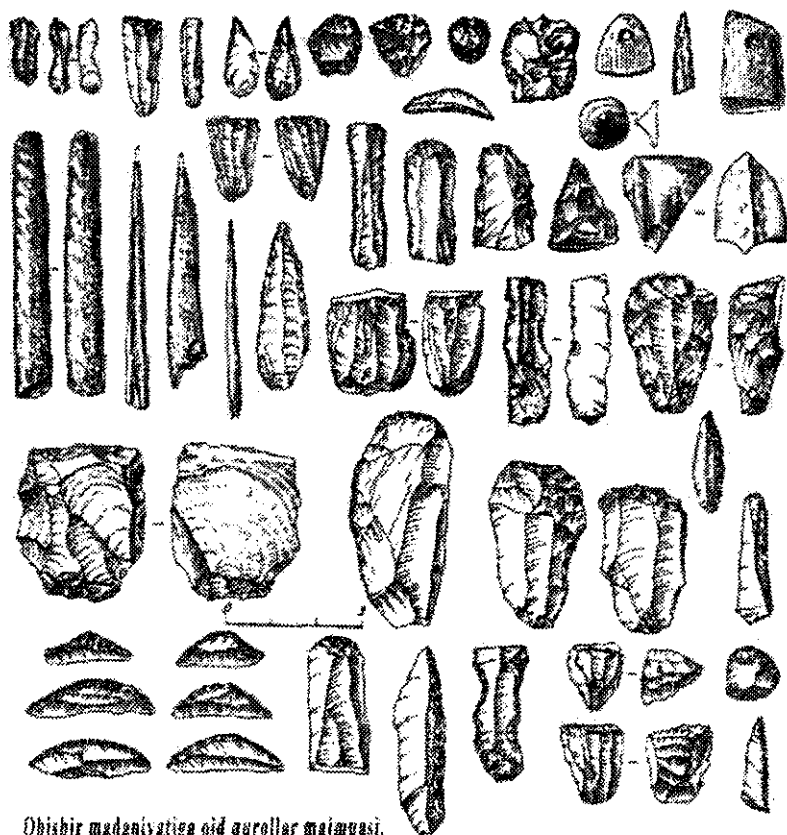
Obishir madaniyati. Farg'ona vodiysida mezolit davriga oid 40 dan ortiq g'or-makon va ochiq joy makonlar qayd qilingan. Ular tog' hududidagi kam sonli g'or-makonlar va Sirdaryo bo'ylaridagi qadimgi ko'llar atrofida joylashgan ko'p sonli ochiq joy makonlardan iborat. G'or-makonlardan So'x daryosining yuqori oqimida joylashgan Obishir I, V va Toshko'mir g'or-makonlari yaxshi o'rganilgan. Ularning madaniy qatlamlaridan tosh qurollar (mikrolit, qirg'ich, qadama, o'roq-randa, nukleus va boshqalar), suyakdan yasalgan anjomlar, chig'anoq, tosh va suyakdan yasalgan taqinchoq hamda yovvoyi hayvon suyaklari topib o'rganilgan. Toshko'mir makonidan Obishir g'ori tosh qurollariga o'xshatib yasalgan namunalari topilgan.

Farg'ona vodiysi tekisligida esa mezolit-neolit davrlariga oid sal kam yuzga yaqin joy-makonlar o'rganilgan. Ulardan vodiyning markaziy tekisligida qadimgi ko'llar bo'yida joylashgan Ashiko'l 2, 3, 16, Yangiqadam 1, *Toyloq* 3,5,7 boshqa yodgorliklar nisbatan yaxshi o'rganilgan.

Makonlarning ustki qismidan chaqmoqtosh, slanets va qayroqtoshdan yasalgan mehnat qurollari terib olingan. Ular turli o'lchamli nukleus, qirg'ich, qadama va uchirindilardan iborat tosh qurollari. Makonlardan topilgan tosh qurollari asosan mikroplastinka shaklidagi tosh bo'lagidan yasalgan. Geometrik shakldagi mikrolit tosh qurollari uchramaydi.

U. Islomov Farg'ona vodiysining mezolit davriga oid barcha yodgorliklarini umumiy Obishir (IX-VIII ming yilliklar) madaniyati nomi bilan yuritgan. Vodiyning tog' qismida ilk-Obishir (g'or-makon) va so'nggi-Farg'ona (tekislik) - bosqichidan iborat ikki majmuadan tashkil topgan. Har ikkala majmuaning tosh qurollari plastinkasimon shakldagi tosh bo'lagidan yasalgan.

Obishir madaniyatiga oid qurollar majmuasi.

Obishir madaniyatining ilk bosqichida ibtidoiy jamoa a'zolari vodiyning tog' qismidagi g'orlarda yashab, ovchilik va termachilik xo'jaligi orqali kuni kechirishgan, rivojlangan bosqichda aholi Sirdaryobe'yi tekisligiga kelib joylashadi. Tekislikdagi ko'llarning atrofida ko'pgina yerto'la uylarining o'rni

saqlanib qolgan. Bu yerda yashagan ibtidoiy odamlar termachilik va baliqchilik bilan kun kechirgan.

Demak, Obishir madaniyatining ilk bosqichida ibtidoiy odamlar tog'larda yashab, xo'jalik faoliyatida ovchilikning mavqeyi yuqori bo'lgan. Mezolit davrining oxiriga kelib tekislikka kelib joylashgan aholining xo'jalikda o'zgarish sodir bo'lgan. Bu yerda baliqchilikning mavqeyi yuqori o'ringa chiqqan. Moddiy madaniyat sohasida ham yutuqlarga erishilgan.

Zarafshon mezoliti. Qoratepa tog'ining shimoliy tomonidagi adirliklarda joylashgan Sazag'on I, Ohalik va Urgut hududida Zamichatosh makonlari mezolit davri tarixiga doir qimmatli ma'lumotlar berdi. Samarqand shahridan 27 km. janubiy-g'arbda, Qoratovning tog' oldi hududida Sazag'on qishlog'iga yaqinida joylashgan Sazag'on I makoni so'nggi mezolit davriga (mil. avv. VII ming yillik) oid madaniy qatlamli muhim yodgorlik hisoblanadi. Makondan mikrolit, qirg'ich sifatida ishlatilgan kichik tosh quroli, o'q-yoy paykoni, qalamsifat va prizma shaklli nukleuslar, har xil uchrindilar, ushatgich, teshgich va kesuvchi qurollar topib o'rganilgan.

Bu yerning aholisi yarim yerto'la uylar va chaylasimon kapalarda yashagan bo'lsa kerak. Makonda o'choq izlari ham saqlanib qolgan. Makondan tog' echkisi, qo'y, jayra, bo'ri, tulki va parranda suyaklari topilgan. Zarafshon tog' tizmasi yon bag'irlarida mezolit davrining oxiriga oid Zamichatosh makoni va Qorakamar g'or-makon o'rganilgan.

Qizilqum cho'lida Chorbaqti vohasining (Gazli shahri yaqinida) mezolit, neolit davri jamoalariga oid 60 dan ortiq makonlar topilgan. Ulardan Chorbaqti 11, 23, 27, 41 makonlari mezolit davriga oid. Bu makonlardan topilgan tosh qurollari paraqali uchrindidan iborat plastinkasimon texnikaga asoslangan. Zarafshon vohasida yashagan aholining tirikchilik manbaining asosini ovchilik tashkil etgan. Termachilik xo'jaligi qo'shimcha ozuqa manbai hisoblangan. Mazkur hududlarda tarqalgan yodgorliklar alohida madaniyat sifatida ajratilmagan. Ular moddiy madaniyati, xususan, tosh qurollarining yasalish

usuliga va xo'jalik yuritish xususiyatlariga ko'ra o'zaro farq qilgan.

Mochay g'or makoni (mil. avv. VII-VI ming yilliklar) Boysun tog'ining janubiy-g'arbida Turkandaryoning (Shcraboddaryoning yuqori oqimi) o'ng sohilida qishloq yaqini joylashgan. Yodgorlik G.V.Parfienov, M.V.Voronets, A.P.Okladnikov va U.Islomovlar tomonidan o'rganilgan.

G'or-makon ikkita madaniy qatlamga ega. Uning har ikkala madaniy qatlamidan tosh va suyakdan yasalgan mehnat qurollari, hayvonlarning suyagi topilgan. Yuqoridagi ikkinchi madaniy qatlamidan esa ibtidoiy odam suyagi ham topilgan.

Toshdan yasalgan qurollari nukleus, pichoq, kesgich, geometrik shakldagi (trapetsiya, sigment) mikrofit, nayzaning uchi va boshqalardan iborat. Suyaklarining ko'pchiligi arxar va kichik tuyoqli hayvonlarga tegishli. Tadqiqotchilar makonning yuqoridagi madaniy qatlamidan topilgan suyalarni xonaki hayvonlarga tegishli, deb hisoblaydilar. Lekin mezolit davrida g'or-makon sharoitida yashab, chorvachilik xo'jaligini yuritish shubhali holat. Boshqa tomondan esa, Machoy g'or-makonida yashagan aholi madaniyati an'analarining davomiyligi mahalliy hududda kuzatilmaydi. Makondan topilgan suyaklarning ko'pchilik qismi qo'y tegishli. G'or-makonda shuningdek, yovvoyi cho'chqa, qora mol it va suyaklari ham mavjud.

G'or-makonning yuqorisidagi ikkinchi madaniy qatlamidan katta yoshdagi erkak, ayol va ikkitata yosh bolaning suyagi topilgan. Antropolog olimlar V.Ya.Zezenkova va T.K.Xodjayovlar suyaklarni *yevropeoid* irqining Sharqiy O'rta yer dengizi guruhiga oid, deb hisoblaydi. Ularning yuzi qisqa, boshi uzun, ya'ni dolixokran qiyofali odamlar bo'lgan.

Mochaylik ibtidoiy jamoa a'zolari o'zlashtiruvchi xo'jalikning ovchilik va terib termachilik shakllari bilan shug'ullanib, kun kechirgan. Ular ona urug'iga asoslangan kichik jamoani tashkil etgan.

Janubiy Tojikistonning mezolit davri madaniyatlari. Bu hududning mezolit davri jamoalar Kofirmahr, Vaxsh, Panj daryolari vodiylarida va Pomir

tog'ining baland qismida ham yashagan. Janubiy Tojikistonda mezolit davriga oid 30 ga yaqin yodgorliklar aniqlangan. Ko'pgina joy-makonlarning madaniy qatlami buzilib ketgan.

Janubiy Tojikistonning mezolit davri yodgorliklaridan Tutqovul III, Chilchorchashma, Darai Sho'r, Quyibulyon, Obikiyik, Oshxona, Alichur va boshqalar yaxshi o'rganilgan. Bu yerning mezolit davri madaniyatlari tekislik va tog'oldi hududidan iborat ikki yo'nalishda faoliyat yuritgan. Ular mil. avv. XI-VII ming yilliklar bilan sanalanadi. Janubiy Tojikiston hududidagi yodgorliklarini tadqiqotchilar turli davr va madaniyatdan iborat to'rtta arxeologik majmuaga ajratgan. Bu hududning mezolit davri yodgorliklari mil. av. XI-VIII m. yy. bilan sanaladi.

Shartli ravishda Tutqovul madaniyati nomi bilan yuritiladigan birinchi majmua (mil. avv. XI/X-VIII ming yilliklar) Tutqovul 3, Chilchorchashma va boshqa yodgorliklarida o'z aksini topgan.

Vaxsh madaniyatidan iborat ikkinchi majmua (mil. avv. VIII-VII ming yilliklar) Daraisho'r, Tutqovulning ikkinchi madaniy qatlamida o'z aksini topgan. Bu madaniyat neolit davri Hisor madaniyatining shakllanishida muhim o'rin tutgan.

Obikiyik nomi bilan yuritilgan uchinchi majmua (mil. avv. VIII-VII ming yilliklar) Quyi Bulyon va Obi Kiyik yodgorliklarida aks etgan. Bu makonlardan faqat chaqmoqtoshdan yasalgan mikrolit va plastinkasimon qurollar topilgan.

To'rtinchi Shugnov majmuasi (mil. avv. X ming yillik yoki XI ming yillik ham bo'lishi mumkin) shu nomdagi makonining 0 madaniy qatlami moddiy topilmalarida aks etgan.

Janubiy Tojikistonning mezolit davriga oid ushbu madaniyatlari (majmualari) xo'jaligi va moddiy madaniyati, xususan, tosh qurollarining ishlanish usuliga ko'ra umumiy va o'ziga xos jihatiga egaligi bilan ajralib turadi.

Bu madaniyat egalari ovchilik, baliqchilik va termachilik kabi o'zlashtiruvchi xo'jalik shakli orqali kun kechirishgan. Asosiy ov quroli nayza va

o'q-yoy hisoblangan. Baliq ovlaydigan qurollar topilmagan. Garpun asosiy quroli bo'lgan.

Tojikistonning mezolit davri makonlarida bir vaqtda faoliyat yuritgan Shimoliy Afg'oniston, Falastin, Suriya va Old Osiyoning boshqa hududdagi manzilgoh tosh qurollari bilan o'xshash belgilarini kuzatgan tadqiqotchilar ular o'rtasida qandaydir genetik aloqadorlik bo'lishi mumkinligini taxmin qilgan.

Sharqiy Pomir mezoliti. Bu mezolit davri yodgorliklari Markansuv madaniyati (Alichur va Oshxona makoni) va Issiq madaniyati yoki issiq majmuasidan (Issiq g'or-makoni) iborat. Pomir tog'i yodgorliklar dengiz sathidan 4000-5000 metr balandlikdagi hududda joylashgan. Ular mil. avv. VII ming yillikga oid.

Oshxona makonidan bir davrga oid uchta madaniy qatlam aniqlangan. Ulardan dag'al, nozik ishlangan yirik va kichik o'lchamli tosh qurollari topib o'rganilgan. Makondan silliq toshlardan qurilgan ikkita o'choqning izi va ularning atrofida ibtidoiy odamlar yashashi uchun mo'ljallangan tekis joyning o'rni ochilgan. Bu joy chayla shaklidagi yengil boshpananing o'rni bo'lsa kerak. U markansuvlik ibtidoiy ovchilarning ov mavsumida ma'lum muddat yashashgan makoni bo'lgan. Ovchilar yovvoyi hayvonlarni o'ljaga olish barobarida tog'da o'sadigan iste'molga yaroqli quruq va ho'l mevalarni yig'ib olishgan.

Markansuv madaniyatining ildizlari aniqlanmagan, tadqiqotchilarning taxminiga ko'ra Pomir tog'idan tashqarida shakllangan. Ular tosh qurollarining ishlanish usuliga ko'ra mahalliy mahalliy hudud bilan bog'laydi.

O'rta Osiyoning mezolit davri madaniyatlari va majmualari o'ziga xos va umumiy jihatlari ega. Ular avvalombor so'nggi paleolit davri mahalliy madaniyat an'anasining davom etish natijasida kelib chiqqan bo'lsada, qo'shni hududlarning madaniy ta'siri bo'lgan. Ayrim tadqiqotchi olimlar tosh qurollarining yasash usuliga asoslanib, ayrim mahalliy madaniyatlar ildizini uzoq o'lkalar bilan bog'lashgaharakat qilgan.

Mezolit davri tasviriy san'ati. O'rta Osiyodagi tasviriy san'at namunasining kamchilik qismigina mezolit davriga oid. Ulardan Zarautkamar (Surxondaryo), Siypantosh (Qashqadaryo) va Shaxta (Sharqiy Pomir) tasvirlari orqali mezolit davri xo'jalik va g'oyaviy qarashlari to'g'risida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

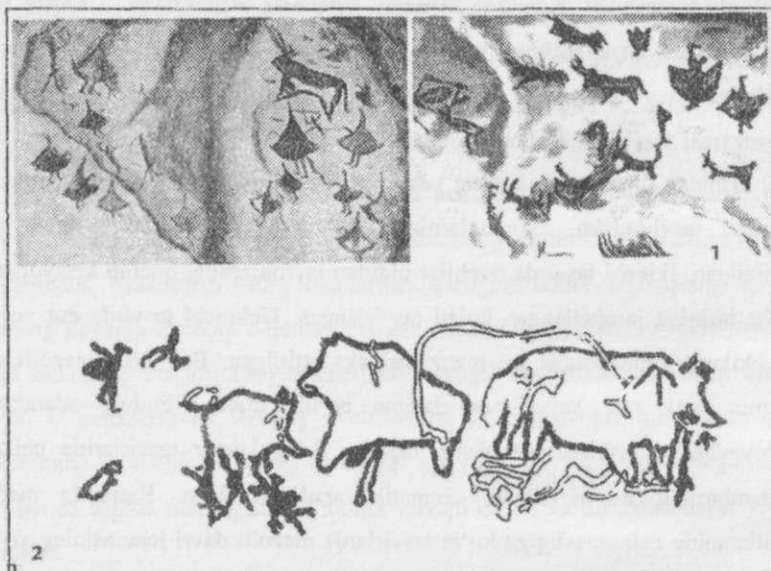
Zarautkamar yodgorligi Surxondaryo viloyati Sherobod shahridan 30 km. shimoliy-sharqda Ko'hitang tog'ining janubi-sharqiy yonbag'rida Zarautsoy bo'yida joylashgan. Kamarda madaniy qatlamlar uchramaydi. Tasviriy san'at na'munafari qoya shifllari va yon devorlarida joylashgan. Qizil bo'yoqda chizilgan tasvirlar mezolit davrining oxiri va ilk neolit davriga oid. Ulardan ov manzarasi tasvirlangan uchta komnozitsiyasi diqqatga sazovor. Birinchi tasvir 19 kishidan iborat ovchilarning yovvoyi buqalarni xalqa bo'lib ov qilayotgan holatii tasvirlangan. Hayvonlarning ikkitasi qochishga urinayotgan holati chizilgan. Ikkinchi tasvirda ovchilar oldidan jayronlarning qochib ketayotgan va ular birining jarohatlangan holati tasvirlangan. Uchinchi tasvirda esa yovvoyi echkilarga qilinayotgan ov manzarasi aks ettirilgan. Bu yerda mezolit davri jamoasining real hayoti tasvirlangan bo'lib, ularda ibtidoiy odamlarning g'oyaviy qarashlari o'z aksini topgan. Zarautkamar tasvirlarida chizilgan odamlarning tasviri tasviri sxematik tarzda berilgan. Kamarda madaniy qatlanning uchramasligiga ko'ra tasvirlarda mezolit davri jamoasining xo'jalik faoliyati aks ettirilgan bo'lib, ular orqali musavvir ibtidoiy jamoa a'zolarining ov oldidan amalga oshirgan rasm-rusmlarini, ya'ni ov kultini aks ettirishga harakat qilgan.

Qashqadaryo vohasidagi Siypantosh tasvirlari koinot va astronomik belgilardan iborat. Kamarning shifida qizil rang bo'yoqda chizilgan belgilar oy kunlarining hisobi va yulduzlar belgisi bo'lishi mumkin.

Tojikiston Respublikasi Pomir tog'i hududi joylashgan Shaxta g'oridagi tasvirlarda baland tog' tizmasida yashaydigan yirtqich hayvonlar, xususan, ayiq tasviri chizilgan. Makonning madaniy qatlamidan topib o'rganilgan moddiy

ashyolar mezolit davriga oid. Tojikiston Respublikasi Pomir tog'i hududi joylashgan Shaxta g'orida baland tog' tizmasida yashaydigan yirtqich hayvonlar, xususan, ayiq tasviri chizilgan. Makonning madaniy qatlamidan topilgan moddiy ashyolar mezolit davriga oid.

Umuman mezolit davri qoyatosh tasvirlarida hayvonot dunyosi va xo'jalik xususiyati aks etib, ularda o'z davrining sodda dunyoqarash tushunchalari va diniy-dunyoviy mafkurasi yashiringan.

O'rta Osiyo mezolit davri qoyatosh tasvirlari. 1.Zarautkamar 2.Shaxta

Mezolit davrida sodir bo'lgan iqlim o'zgarishlari kishilik jamiyati xo'jalik va moddiy madaniyatiga jiddiy ta'sir qilib, muhim ijobiy yutuqlarga erishishi sabab bo'ladi. Natijada kishilik jamiyati ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida burilish davrini boshlab beradi.

Mavzui mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. O`rta Osiyoda qanday tabiat o`zgarishlari sodir bo`lgan?
2. Sharqiy Kaspiybo`yi mezoliti xususiyatini yoritib bering?
3. Obishir madaniyati haqida ma`lumot bering?
4. Mochay g`or-makonining o`ziga xos xususiyatini ko`rsating?
5. Janubiy Tojikistonning mezolit davri mahalliy madaniyatlari qanday xususiyatga ega bo`lgan?
6. O`rta Osiyoning mezolit davri tasviriy san`ati ahamiyatini yoritib bering?

III. Bob. O'rta Osiyoning neolit davri arxeologiyasi

Tayanch so'zlar: Antropomorf, zoomorf, lavlakon plyuviali, motiga, neolit inqilobi, liman usuli, motiga. shamot.

Neolit davri tavsifi. Neolit - (yun. *neos-yangi, lot. litos-tosh*, yangi tosh asri) tosh davrining so'nggi bosqichi. Neolit davri sanasi mahalliy hududlarning tabiiy-geografik sharoiti, xo'jalik va moddiy madaniyati xususiyatiga ko'ra mil. VIII-IV ming yilliklar doirasida sanalanadi, yer yuzining ayrim hududida neolit davri an'anlari mil. avv. III/I ming yilliklarda ham davom etadi.

Neolit davrining iqlimi hozirgidan ancha farq qilgan. Uning dastlabki bosqichida namchil va issiq iqlimli sharoit hukmror bo'lgan bo'lsa, keyinchalik *atlantika* bosqichida (taxminan mil. avv. VII-IV ming yilliklar) ob-havo isib, iqlim quruqlashib borgan. Ilgarigi namchil iqlimli o'rmonzor hududlarda qurug'oqchilik kuchaygan. Masalan, mezolit davrida sersuv va o'rmonzor bo'lgan Sahara qurg'oqchilik tufayli cho'lga aylanadi.

Neolit davri ekologik o'zgarishlar oqibatida Osiyoning tabiiy sharoiti qulay va issiq iqlimga ega bo'lgan subtropik mintaqalarida mezolit davridagi ixtisoslashgan termachilik va ovchilik asosida ishlab chiqaruvchi xo'jalik-*dehqonchilik va chorvachilikning* vujudga keladi. Xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakli o'tish dastlab Yevrosiyoning issiq iqlimli janubiy o'lkalarida sodir bo'lgan. "*Serunum yarimoy hududi*"ni tashkil etgan Yaqin Sharq, Mesopotamiyaning shimoli va Kichik Osiyo yerlarida mil. avv. IX/VIII ming yilliklardayoq o'simliklarni madaniylashtirish va hayvonlarni xonakilashtirish boshlanadi.

O'rta Osiyoning neolit davri tabiiy sharoiti. O'rta Osiyoda muzlikdan keyin harorat ko'tarilib, iliq va namchil iqlim qaror topadi. Qizilqum hududida yillik yog'ingarchilik miqdori 250-450 mm., iyul oyining o'rtacha harorati +21+23 °S ni tashkil etgan. Tabiiy suv havzalari: daryo va ko'llarga boy yashil o'rmonzordan iborat bo'lgan. Qizilqumda mil. avv. VII-III ming yilliklarda

hukmron bo'lgan bunday tabiiy iqlim sharoiti "*Lavlakon namgarchiligi*" davri nomi bilan yuritiladi. Amudaryoning quyi oqimi, Ustyurt va O'zboy o'zani atrofidagi yerlarda ham shunga yaqin iqlim sharoiti hukm surgan.

Janubi-g'arbiy Turkmanistonning tabiiy sharoiti nisbatan quruq va issiq, subtropik iqlim hukmron bo'lib, yanvar oyining harorati o'rtacha $+4^{\circ}\text{S}$ va iyulda $+28^{\circ}\text{S}$ ni tashkil etgan. Kopetdagdan oqib keladigan kichik daryo va soy o'zanlari to'qayzor bo'lgan. Tog' va cho'l oralig'idagi voha hududining chegarasi hozirgiga nisbatan ancha keng bo'lgan.

Neolit davrida O'rta Osiyoning janubi-g'arbiy chegarasida *Joytun va Jebel madaniyatlari*, Amudaryoning quyi oqimi, O'zboy o'zani, Sariqamish ko'li atrofi, Orolbo'yi va Qizilqum hududlarida *Kaltaminor madaniyati majmuasi*, Zarafshonning o'rta oqimida *Sazag'on madaniyati*, Farg'ona vodiysida *Markaziy Farg'ona madaniyati*. O'zbekiston va Tojikistonning janubiy tog' va tog' oldi hududlarida *Hisor madaniyati* faoliyat yuritgan.

Joytun madaniyati (mil. avv. VII–VI ming yilliklar). Joytun O'rta Osiyoning neolit davriga oid ilk o'troq dehqonchilik madaniyati. Bu madaniyat Turkmanistonning janubi-g'arbiy qismida Kopetdag va Qoraqum cho'li oralig'ida qadimda o'troq dehqonchilik xo'jaligini yuritish uchun qulay bo'lgan issiq iqlimli hududda vujudga kelgan.

Janubiy Turkmanistonning neolit davri ilk ishlab chiqaruvchi xo'jalik madaniyatiga oid dastlabki yodgorlik Ashgabat shahridan 30 km. shimolda qum barxani ustida joylashgan Joytun manzilgohini o'rganishdan boshlangan. Joytun manzilgohida dastlab arxeolog olim B.A.Kuftin qazishma ishlarini boshlagan va keyinchalik V.M.Masson to'liq ochib o'rgangan. Hozirgi qadar Joytun madaniyatiga oid yoki neolit davri madaniy qatlamiga ega bo'lgan 20 ga yaqin manzilgoh qayd qilinib, ularni B.A.Kuftin va V.M.Masson, O.K.Berdiev, A.A. Marushenko boshqa arxeologlar o'rgangan.

Joytun madaniyatiga oid manzilgohlar hududiy jihatdan markaziy, g'arbiy va sharqiy guruhlariga bo'linadi. Manzilgohlardan topilgan moddiy ashyolarga

asosida mazkur madaniyatni tadqiqotchilar (O.Berdiev-sopol buyumlari, G.F.Korobkova-tosh qurollari) ilk, rivojlangan va so'nggi bosqichlarga ajratgan.

Joytun madaniyatiga oid yodgorliklardan Joytun, Cho'pontepa va To'g'aloqtepa yodgorliklarining quyi qatlami-ilk bosqichiga, Monjuqlitepa, Bomi, Chagillitepa, Giyovjiktepa, Kelyata va Yangi Niso yodgorliklarining quyi qatlarni rivojlangan bosqichiga, Bomi, Chagillitepa yodgorliklarining yuqori qatlami esa so'nggi bosqichiga oid.

O'rta Osiyoning neolit davri aholisi mahalliy hududlarning tabiiy-geografik sharoiti, fauna va florasi xususiyatidan kelib chiqib xo'jalik shaklini tashkil etgan. Mintaqaning chekka janubi-g'arbida xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakllari vujudga kelgan bo'lsa, boshqa joylarida xo'jalikning ilg'or shakllariga neolit davrining oxirida o'tilgan.

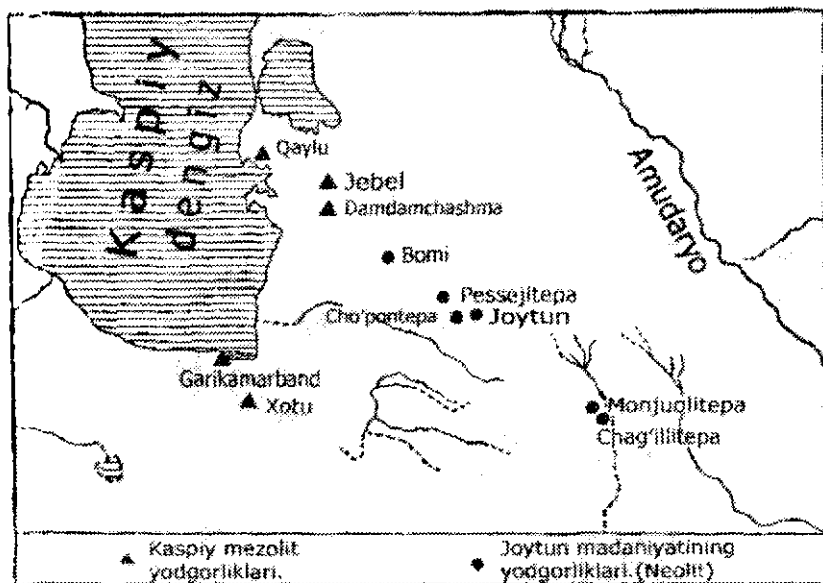
O'rta Osiyoning g'arbida mezolit davri ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik asosida ishlab chiqaruvchi xo'jalik vujudga kelgan. Turkmanistonning janubi-g'arbiy qismida dehqonchilik va chorvachilik, g'arbiy qismida, Sharqiy Kaspiy bo'yi hududida chorvachilik xo'jaligi vujudga kelgan.

Joytun madaniyati(mil. avv. VII–V ming yilliklar). O'rta Osiyoning neolit davri ilk o'troq dehqonchilik madaniyati. Bu madaniyat Turkmanistonning janubi-g'arbiy qismida Kopetdag va Qoraqum cho'li oralig'ida, qadimda o'troq dehqonchilik xo'jaligini yuritish uchun qulay bo'lgan hududda vujudga kelgan.

Joytun madaniyatiga oid 20 ga yaqin manzilgohlar aniqlangan. Ularning maydoni 0,2-2,0 *ga.* dan iborat bo'lib, madaniy qalami 2-5,5 *m.* ni tashkil qiladi. Joytun madaniyati manzilgohlarida paxsa va bulkasimon xom g'ishlardan barpo etilgan tarhi kvadrat yoki to'g'ri to'rtburchak shaklli bir xonali uylar aniqlangan. Uylarning ichkarisida devor yonida oval shaklli xo'jalik o'chog'i joylashgan. Uylarning sathi loy yoki ganch suvoq qilingan. Dastlabki bosqichda uylarning eshigi qamishdan to'qilgan bo'ya yoki teri bilan yopilgan.

Joytun manzilgohi Ashgabat shahridan 30 *km.* shimolda, qum barxani ustida joylashgan. Joytun dastlabki o'rganilgan manzilgoh bo'lib, neolit davriga

Uk o'troq dehqonchilik madaniyati shu nom bilan yuritiladi.

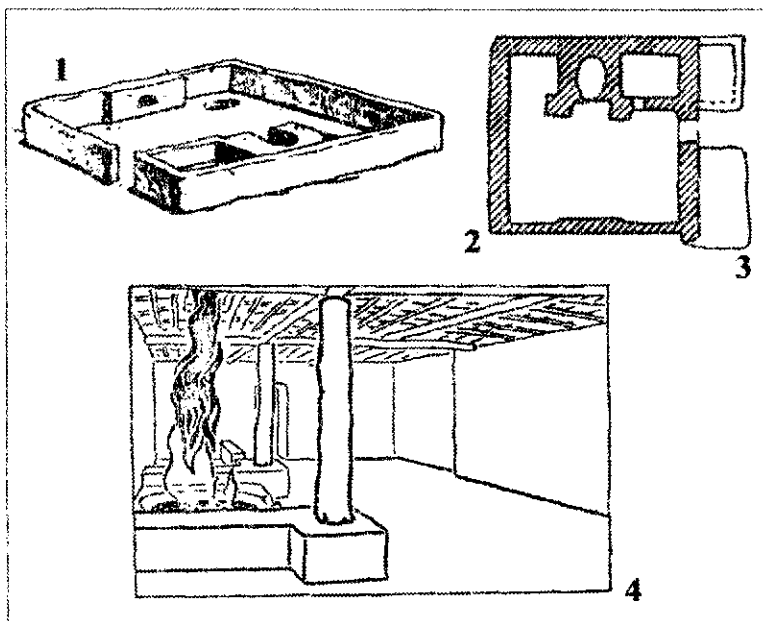
Joytun manzilgohining balandligi 5,5 m. dan iborat tepalikni tashkil etib, unda qalinligi 2,5 m. joyda 5 ta madaniy qatlam aniqlangan. Manzilgohning quyi madaniy qatlamida kvadrat shaklida tartibsiz qurilgan 30 ta uy-joy majmuasining o'rni ochilgan. Umumiy hovlidan iborat majmua tarkibida yashash xonasi, qo'shimcha xo'jalik qurilishi va g'alla saqlash uchun mo'ljallangan o'ralar o'rin olgan. Yashash xonalarining ko'lami 13-39 m² ni tashkil etadi. Uy devorlari 60-70x20-25x10-12 sm. o'lchamidagi bulkasimon shakldagi xom g'isht va paxsadan barpo qilingan. G'ishtlarning loyiga somon qo'shilgan. Yashash xonalarining ichki devori va yeri loysuvoq qilinib, usti qizil rangda bo'yalgan.

V.M.Masson taxminiga ko'ra Joytun manzilgohidagi uylarining har birida 5-6 nafar kishidan iborat juft oila a'zolari yashagan. Qishloq aholisining umumiy soni 150-180 nafar kishini tashkil etgan.

Monjuqlitepa manzilgohi Joytun madaniyatining rivojlangan bosqichiga

oid bo'lib, undan 40 dan ortiq hovlining o'rni ochilgan. Ular yashash va xo'jalik xonalaridan tashkil topgan. Bu bosqichda ibtidoiy dehqonlarning qurilish sohasida malakasi oshib, muhim yutuqlarga erishadi. Imoratlariga muntazam yangilik va qo'shimchalar kiritib borilgan. Barcha xonalarda eshikning tosh tagligi uchraydi. Neolit davrining rivojlangan bosqichidan boshlab, uylarga yog'och eshik o'rnatila boshlaydi.

Joytun madaniyati uy-joylarining rejasi

1. Joytun manzilgohi o'rin olgan joy 2. Uyning o'rni 3. Pesejiktepa manzilgohidagi ibodatxonaning rejasi 4. Ibodatxonaning ichki ko'rinishi

Chagillitepa manzilgohi Joytun madaniyatining so'nggi bosqichi oid. Manzilgohda to'rtburchak g'ishtdan barpo qilingan 12 ta uy-joy imoratining o'rni ochilgan. Uylar ichkarisida kvadrat va to'rtburchak o'choq o'rin olgan. Uylarning qurilish usul ko'ra rivojlangan bosqichidagi an'anasini davom ettirgan. Xonalarning yeri loysuvoq qilingan, ayrimlari bo'yalgan yoki bo'yra

to'shalgan. Umumiy hovli ilgargidek yashash, xo'jalik xonasi va o'rasidan tashkil topgan.

Neolit davrining dastlabki bosqichida Joytun madaniyatiga oid qishloqlardagi uy-joylarning qurilishi juda sodda bo'lgan, keyinchalik odamlarning estetik qarashlari o'zgarib, qurilish sohasidagi amaliy tajribalari oshib boradi. Uy-joy imoratlarining ichki qulayligi va shinamligiga alohida e'tibor qarata boshlaydi. Ayrim yashash xonasining ichki devoriga turli xil rang-bo'yoqlarda naqsh chizish an'anasi kuchayadi. Devoriy naqshlar oq, qora va qizil rang bo'yoqda chizilgan geometrik shakl va o'simlik tasviridan iborat bo'lgan. Pessejiktepa manzilgohidagi imoratlar devoriga uchburchak, romb va daraxt tasviri chizilgan.

Joytun madaniyatining boshqa bir yodgorliklari Pessejiktepa va Chigillitepa manzilgohlaridan maydoni nisbatan kattaroq imoratlar ochilgan. Bu imoratlar devor turli rang-tasvirlar bilan bezatilgan. Ularda yashash xonalarida uchraydigan moddiy ashyolar aniqlanmagan. Tadqiqotchi O.Berdiev Pessejiktepa manzilgohida joylashgan ushbu inshootni Kichik Osiyoning Chatal Huyuk manzilgohida joylashgan ibodatxona bilan qiyoslab, mahalliy aholining sig'inish joyi bo'lgan, deb hisoblaydi. Neolit davri ibodatxonalari mahalliy aholining toat-ibodat, qurbonlik keltirish amallarini bajarishga mo'ljallangan diniy imorat bo'lishidan tashqari o'troq dehqon aholisining g'oyaviy markazi ham hisoblangan. Ibodatxonada qadimgi o'troq dehqon aholisining katta yoshidagi a'zolari yig'ilib, umumjamoaga tegishli ishlar muhokama qilingan.

Joytun madaniyati aholisi marhumlarni manzilgoh ichkarisida, yashash xonasining ichida yoki hovlida o'ng va chap biqini bilan gujanak yotgan holatda dafn etganlar. Marhumlar bilan birga ularning hayotlik davrida foydalangan tosh qurollari, sopol buyumlari va boshqa narsalar qo'shib ko'milgan. Qadimgi odamlarning tasavvurida marhumlar narigi dunyoda qayta tirilib, moddiy narsalarga ehtiyoj tug'iladi, degan tushuncha mavjud bo'lgan.

Joytun madaniyatiga mansub aholi yevropeoid irqining sharqiy o'rta yer

dengizi guruhiga xos qisqa va cho'ziq yuzli-dolixokran shaklli aholi vakillari bo'lganlar.

Joytun madaniyati xo'jaligi. Joytun madaniyati aholisi dehqonchilik va enorvachilik bilan shug'ullangan. Dehqonchilik liman usulida sug'orishga asoslangan bo'lib, ekinlar bahor fasli yomg'ir suvi bilan ikki-uch marta sug'orilib, yiliga bir marta hosil olingan. Dehqonchilikda bir va ikki qatorli bug'doy va arpa ekilgan. Ekin yerlariga motiga bilan ishlov berilgan. Hosil qadama-tosh o'roq bilan o'rib olingan. Manzilgohlardan topilgan mikrolit toshlar yog'och va suyakka qotirilib, o'roq sifatida ishlatilgan. Don mahsulotlari o'ralarda saqlangan. Xo'jalik o'ralar har bir hovlida mavjud bo'lgan.

Joytun madaniyatining dastlabki bosqichda echki va qo'y, oxirida esa ehtirol qora mol xonakilashtirilgan. Joytun madaniyatining rivojlangan bosqichda chorva mollarining soni ko'payib, ushbu xo'jalikning ahamiyati yanada o'sgan. Ovchilik xo'jaligining mavqeyi saqlanib qoladi. Jayron, qulon, yovvoyi cho'chqa, tulki kabi yovvoyi hayvonlar ov qilingan.

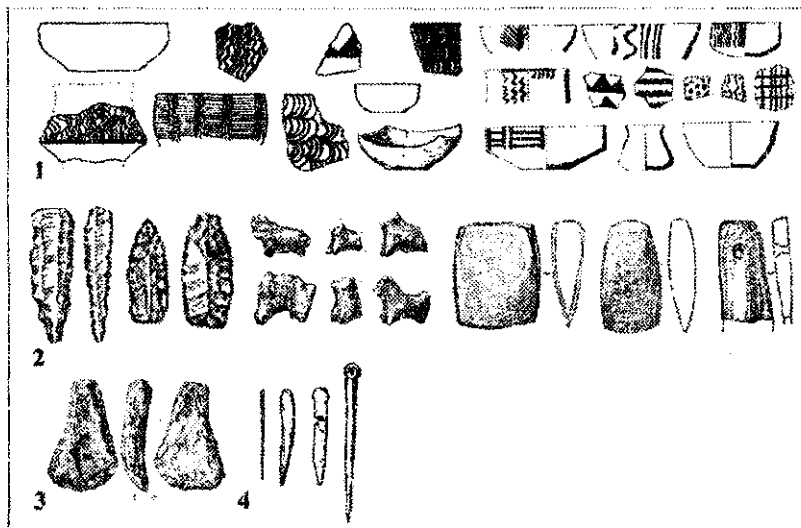
Mehnat qurolining asosiy qismini plastinkasimon chaqmoqtosh parchasidan yasalgan qurollar va mikrolitlar tashkil etgan. Mikrolitlardan kesish maqsadida ishlatilgan har xil ro'zg'or anjomlari, o'roq qadaması va kamon paykoni sifatida foydalanilgan. Toshdan yasalgan bolta, tasha, yorg'uchoq, keli va sopi ham mavjud. Polaxmon toshining ko'p nusxalari uchraydi. Poloxmon ov quroli va g'allani pishib yetilishi arafasida qushlardan himoya qiladigan vosita vazifasini bajargan.

Suyakdan turli xil anjomlar yasalgan. Suyakdan bigiz, pardozaglich va qamishdan bo'yra to'qish anjomi sifatida foydalanilgan. Tosh va suyakdan zebziyat buyumlari, xususan, munchoq hamda taqinchoqlar yasagan. Chig'anoqdan ham munchoq sifatida foydalanilgan. Toshdan yasalgan odam va hayvon shakllari tumor vazifasini bajarib, taqib yurish uchun mo'ljallangan.

Sopoi buyumlar qo'lda tasmasimon usulida yasalgan va ayrimlarining sirti

silliqlangan. Ularning loyiga maydalangan somon qoʻshilgan. Sopolarning naqshli va naqshsiz turilari mavjud. Naqshlar och-jigar, toʻq jigar rangli boʻyoqda chizilgan. Ilk bosqichida sopol buyumlarning sirtiga tik tushirilgan toʻlqinsimon chiziq va qavssimon, qisman toʻrsimon hamda uchburchak shaklli naqsh chizilgan. Sopolari kosa, lagancha va kubok shaklli idishlar iborat.

Joytun madaniyatiga oid moddiy ashyolar

1.Sopol idishlar 2.Tosh quroflari (silliqlangan qurollar va mikrolitlar)
3.Motiga 4.Suyakdan yasalgan buyumlar

Rivojlangan bosqichidagi sopol buyumlari qoʻlda tasmasimon shaklda sirti dagʻal, tagi tekis qilib yasalgan. Buyumlarning yuqori qismi obdon pardozlangan. Ular naqshli va naqshsiz turi ega. Naqshlar jigarrang va kashtan rang boʻyoqda tik tushirilgan toʻlqinsimon chiziq va uchburchak shakllardan iborat. Bu bosqichda qizgʻish va sargʻish rangda naqsh chizilgan sopol ham paydo boʻladi. Soʻnggi bosqichda sopol buyumlarining sirtiga chizilgan naqshining mazmuni murakkablashadi. Geometrik shaklli naqshdan tashqari oʻsimlik va zoomorf tasvirlar ham paydo boʻlgan.

Joytun madaniyatiga oid sopol buyumlarining qalin va yupqa devorli turi ajralib turadi. Uy-ro'zg'or buyumlari yupqa devorli, mahsulot saqlash uchun mo'ljallangan katta hajmli buyumlari qalin devorli qilib yasalgan.

Loydan turli xil haykalchalar yasalgan. Ularning antropomorf va zoomorf shakllari ajralib turadi. Antropomorf haykalchalarda ko'proq ayollar tasviri aks ettirilgan. Ularning tik va o'tirgan holda yasalgan turi mavjud. Xonaki qo'y va echki tasvirlangan haykalchalar neolit davrining barcha bosqichiga oid qatlamida uchraydi. Neolit davrining oxiriga oid madaniy qatfamida qora mol tasvirlangan haykalchalar paydo bo'ladi. Bu bevosita ularning xonakilashtirilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Hayvon haykalchasining ayrimlarining bosh qismi sindirib olingan. Ular neolit davri aholisining hayvonlarni qurbonlik keltirish udumiga taqlid qilish odati bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Joytun madaniyati jamoasi ona urug'iga asoslangan juft oilalardan tashkil topgan. Oila a'zolari bir xonadan iborat hovlida yashagan. Jamoaning mehnatga layoqatli barcha a'zolari yerga ishlov berish, hosilni yig'ishtirish va umumjamoaga tegishli qurilish ishlarini birgalikda bajargan.

Jebel maduniyati Turkmanistonning g'arbida Sharqiy Kaspiybo'yi hududida faoliyat yuritgan madaniyat. Bu madaniyat dastlabki o'rganilgan Jebel yodgorligi nomi bilan yuritiladi. Jebel, Damdamchashma 1,2, Qaylu, Defichig'anoq va boshqa yodgorliklarning yuqorisidagi madaniy qatlamlari neolit davriga (mil. avv. VII-V ming yillik) oid.

Jebel madaniyati yodgorliklaridan tosh qurollari, hayvonlarning suyagi va sopol buyumlar topib o'rganilgan. Qurollar tekis tomoniga ega bo'lgan prizmasimon nukleusdan sindirib olingan tosh bo'lagidan yasalgan. Plastinkasimon tosh parchasidan yasalgan tosh qurollari soni nisbatan ko'proq. Tosh qurollari majmuasida mikrolitlarning soni kamchilikni tashkil etadi. Toshdan yasalgan ko'pgina yorg'uchoq namunalari ham mavjud. Sopol buyumlari qo'lda, tasmasimon usulida yasalgan.

Xo'jalikda chorvachilikning mavqeyi ustun bo'lgan. Topilgan suyaklarning

asosiy qismi xonaki echki va qo'ylarga tegishli. O'zlashtiruvchi xo'jalik ahamiyatini yo'qotmagan. To'qay va cho'l sharoitida to'da bo'lib yashaydigan hayvon va qushlar ov qilingan. Shuningdek, chuchuk suvda yashovchi baliq suyaklari ko'p uchraydi. Ma'lumki, bu davrda Qoraqumning g'arbiy qismida chuchuk suvli ko'llarga boy bo'lib, ularda baliqlar serob bo'lgan.

Umuman, neolit davri janubi-g'arbiy va g'arbiy Turkmaniston hududida neolit davri Joytun va Jebel madaniyatlari faoliyat yuritadi. Ilk ishlab chiqaruvchi xo'jaligining dahqonchilik va chorvachilik shakllariga asoslangan mazkur madaniyatlar O'rta Osiyoning keyingi davr jamiyati taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi.

Kaltaminor tarixiy-madaniy majmuasi (mil.avv.VII ming yillik oxiri-III ming yilliklar). O'rta Osiyoning neolit davri ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik shakliga asoslangan Kaltaminor madaniyatiga oid jamoa a'zolari Quyi Amudaryoning Oqchadaryo o'zani hududida yashab qolmasdan, Ichki Qizilqum (Lavlakan), Quyi Zarafshonning eski o'zanlar (Moxandaryo, Echkilisoy, Oyoqog'itma Shimoliy Daryosoy va Chorbaqtining o'rta o'zani), O'zboy va Sariqamish o'zani, Ustyurt, Shimoli-Sharqiy Orolbo'yi va Sirdaryoning quyi oqimi hududida ham tarqalgan. Bu yerlarda yashagan aholi ovchilik va baliqchilik xo'jalik asosida hayot kechirgan. Ularning xo'jalik shakllari va moddiy madaniyatidagi umumiylik *Kaltaminor tarixiy-madaniy majmuasi* nomi bilan atashga asos bo'lgan.

Bu madaniyat 1939 -yilda Quyi Amudaryoning Oqchadaryo o'zani hududida Yonbosh IV yodgorligining ochilishi bilan boshlangan. O'tgan asrning 60-70 yillarida Kaltaminor madaniyati majmuasiga oid yodgorliklarni o'rganishning yangi bosqichi boshlangan. A.V.Vinogradov Markaziy Qizilqumda keng ko'lamli arxeologik tadqiqot ishlari olib borilib, ushbu madaniyatga oid yangi yodgorliklarni o'rganilgan. Hozirgi paytda Kaltaminor madaniyati majmuasiga oid mingdan ortiq turli xil makonlar aniqlangan.

Kaltaminor madaniyatiga oid yodgorliklarni o'rgangan tadqiqotchi olimlar

xronologik va hududiy jihatdan ma'lum majmualarga ajratishga harakat qilganlar Tadqiqotchi A.V.Vinogradov tosh qurollarining yasalish usuliga ko'ra Kaltaminor madaniyatini-*ilk, rivojlangan va so'nggi bosqichlarga* ajratgan. Bu madaniyat hududiy jihatdan Oqchadaryo, Lavlakon (Ichki Qizilqum) va Quyi Zarafshon kabi mahalliy majmualardan iborat. Mahalliy majmualarni ham xronologik jihatdan o'z navbatida ilk, rivojlangan va so'nggi bosqichlarga ajratish mumkin.

1. *Ilk-Daryosoy bosqichi (ilk neolit)* (mil. avv. VII ming yillik oxiri-V ming yillik boshlari);
2. *Rivojlangan-Yonboshbosqichi (rivojlangan neolit)*– (mil.avv. V ming yillik o'rtalari-IV ming yillik birinchi yarmi);
3. *So'nggi bosqichi* (IV ming yillikning ikkinchi yami-III ming yillikning birinchi yami).

Kaltaminor madaniyatining ilk bosqichga oid yodgorliklar Ichki Qizilqum hududida tarqalgan. Bu yerdagi Sharqiy Oyoqog'itma va Katta Tuzkon hududining ilk bosqichi yodgorliklari (Uchashi 131, Daryosoyning ko'pgina yodgorliklari, Oyoqog'itma o'zanining ayrim yodgorliklari, Chorbaqi 33, 47, 55, Daryosoyning yuqori va o'rta oqimi, g'arbiy Oyoqog'itma o'zanidagi Echkilisoy hududining ayrim makonlari kiradi.

Daryosoy o'zani hududidagi Uchashi 131 makoni maydoni jihatdan eng yirigi hisoblanib, 1968 -yilda arxeolog V.A.Vinogradov tomonidan o'rganilgan. Yodgorlikdan yog'och qurilmaga asoslangan uy-joy qoldiqlari, tosh qurollari va sopol idishlarining parchalari topilgan. Makondan yog'och qurilmasiga ega bo'lgan uchta uy-joyning qoldig'i aniqlangan. Topilgan tosh qurollarining soni o'n uch mingdan ortiq bo'lib, ular asosan trapetsiya shaklli mikrolitlardan iborat. Sopol buyumlari soz tuproqdan mato qolipda, tagi dumaloq qilib yasalgan. Ularning loyiga *shamot*, kam hollarda xashak, maydalangan chig'anoq yoki qum qo'shib yasalgan. Sopolarning sirtiga to'lqinsimon, to'g'ri chiziqli va egri chiziqli naqshlar o'yib chizilgan.

Rivojlangan-Oqchadaryo bosqichiga oid yodgorliklar Amudaryoning quyi oqirida Janubiy Oqchadaryo o'zani hududida yaxshi o'rganilgan. Bu yerdan Kaltaminor madaniyatiga oid 100 dan ortiq makonlar aniqlangan. Ulardan Yonbosh IV, Tolstov, Qavat IV makonlarida arxeologik qazishma ishlari olib borilgan.

Qoraqolpag'istonning To'rtko'l tumani hududida joylashgan Yonbosh IV makoni Kaltaminor madaniyatining tayanch yodgorligi sanaladi. Uning yaqinida Tolstov makoni joylashgan bo'lib, ular neolit davrining bitta urug' jamoasiga tegishli makonlar sanalgan.

Yonbosh IV makoni 1939 -yilda S.P.Tolstov tomonidan o'rganilgan. Yonbosh IV makonida ikkita madaniy qatlam aniqlanib, pastki qatlamida moddiy topilmalar yaxshi saqlangan. Yonbosh IV Makonda ikkita madaniy qatlam mavjud bo'lib, asosiy moddiy topilmalar quyi qatlamida yaxshi saqlangan. Makondan umumiy maydoni 290 m² joyda (24x17 m.) yog'och qurilmasiga ega bo'lgan uy-joyning o'rni ochilgan. Bu kulba o'z davrida yonib kulga aylangan. Yog'och qurilmasiga ega qurilishdan iborat kulbaning yon tomonidagi yog'och ustunlarning izi saqlanib qolgan. Ustunlar o'rtasiga ko'ndalang shox-shabba tashlanib, ustidan qamish bosilgan. Kulba ichkarining sovuqda issiq bo'lishi uchun qamish ustidan chim bosilgan bo'lsa kerak. Makonning atrofida yonib kulga aylangan yog'och va qamish kuyindilari saqlanib qolgan.

Chaylaning o'rtasida markaziy yirik o'choq (diametri 1,2 m.) joylashgan bo'lib, atrofidagi kichik o'choqlardan farq qiladi. Markaziy o'choqda doimiy olov yonib turgan. Uning atrofida moddiy ashyolar va oshxona chiqindilari uchramaydi. Xo'jalik o'choqlaridan farqli o'laroq markaziy o'choqda qalin toza oq kul qatlami saqlangan. Unda muqaddas olov doimiy yonib turgan. S.P.Tolstov katta uchoq kulbada yashagan aholining topinish odati uchun xizmat qilganligini bildirgan. Bu bevosita olov kulti bilan bog'liq bo'lib, kulbada yashovchi, ehtimol kulba atrofidagi makonlarda yashovchi aholining sig'inish

joyi bo'lishi mumkin. Uning atrofida yig'ilgan katta yoshdagi jamoa a'zolari qabilaning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti bilan bog'liq masalalarni muhokama qilingan. Kulbadagi yuzga yaqin kichik o'choqlar joylashgan. Kichik o'choqlarning atrofida sopol parchalari va hayvonlar suyagining nusxalari uchraydi. Ular juft oilalarning atohida xo'jaligidan dalolat beradi. Kulbada taxminan 100-125 ta dislokal oiladan iborat ona urug'i jamoasi vakillari yashagan.

Yonbosh IV makonidan neolit davri uchun xos nukleus, nayza va kamon poykonlari, qirg'ich, plastinka, kamon o'qining uchi va boshqa tosh qurollar topilgan. Makondan yovvoyi cho'chqa, baliq, qirg'ovul, suv qushlarining suyagi, o'rdak va g'oz tuxumiing po'chog'i hamda jiyda danaklari topilgan.

Tolstov makoni. Yonbosh IV makonidan pastroqda, uning janubiy qismida joylashgan. Makon 1976 -yilda arxeolog A.V.Vinogradov tomonidan o'rganilgan. Makondan ibtidoiy kulbalarning o'rni aniqlangan, tosh qurollari, sopol buyumlar, hayvon, parranda va baliq suyaklari topib o'rganilgan. Bu yerdagi kulbalarning maydoni nisbatan kichik, to'g'ri burchak shakliga ega bo'lib, umumiy maydoni 110-120 m².

Qavat 4 makoni. Oqchadaryo o'zani hududida dagi Qavat 4 manzilgohi uy-joyning o'lchami 30-31x18-19 metrni tashkil etadi. Uy-joylar o'lchami 80 m² dan 120-150 m² gacha bo'lgan to'g'ri burchakli yerto'ladan iborat. Uylarni qurishda mahalliy hududning tabiiy sharoiti va reliefi e'tibor qaratilgan.

Zarafshonning quyi oqimi hududida neolit davriga oid 700 dan ortiq yodgorliklar aniqlangan. Ulardan Darvozaqir I, II, Katta va Kichik Tuzkon, Daraisho'r, Qorong'i Sho'r va Poykent makonlari arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan yodgorliklardir.

Zarafshonning quyi oqimi hududlaridan ham neolit davriga oid ko'pgina makonlar mavjud bo'lib, ulardan Darvozaqir I, II, Katta va Kichik Tuzkon, Daraisho'r, Qorong'i Sho'r va Poykent makonlarida arxeologiya qazishma ishlari amalga oshirilgan.

Darbozaqir I makoni hozirgi paytda qurib qolgan Janubiy Moxandaryo o'zanidagi Katta Tuzkon ko'lining shimoli-g'arbiy tomonida joylashgan. Qorako'l shaharchasidan 40 km. shimoliy-g'arbda joylashgan. Makon 1961-yillarda Y.G'ulomov boshchiligidagi Moxandaryo ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Makonda bir davrga oid uchta madaniy qatlam aniqlanib, ularning yuqorisidagi ikkita madaniy qatlami buzilib ketgan, yaxshi saqlanmagan. Madaniy qatlamlardan besh mingga yaqin tosh qurollari, mingga yaqin sopolparchasi, shuningdek hayvon, parranda, baliq suyaklari, tosh va chig'anoqdan yasalgan taqinchoqlar topilgan. Makonning pastki qismidagi uchinchi madaniy qatlamidan 81 m² (7x11,6 m) joyni egallagan to'g'ri to'rtburchak shaklli kulbaning o'rni ochilgan. Bu kulba ham Yonbosh IV dagi kabi yer ustida joylashgan bo'lib, yog'och ustunlarga asoslangan chayladan iborat. Chaylanning o'rtasida o'z davrida chaylanning o'rtasidagi yog'och xarini ko'tarib turgan ikkita ustunning o'rni aylana shaklda saqlanib qolgan. Chayladan tashqarida o'choq qoldiqlari mavjud.

Darbozaqir I makondan topilgan topilmalarning qo'pchiligi chaqmoqtoshdan yasalgan qurollardir. Nisbatan sifatliroq bo'lgan oqish va sarg'itir-oqish rangli chaqmoqtoshdan yasalgan qurollar soni ko'pchilikni tashkil etadi. Qurollar yasash uchun xomashyo Nurota tog' tizmasining shimoliy yonbag'iridagi Chaqmoqtepadan olib kelingan. Tosh qurollarining asosiy ko'pchilik qismi pichqsimon plastinkadan yasalgan. Ular teri va yog'ochga ishlov berish maqadida ishlatilgan o'lchami kichkina tosh qurollari va kamon paykonlaridan iborat. Tosh qurollari majmuasida kam sonli qirg'ichlar ham mavjud. Qirg'ichlar prizmasimon nukleuslardan yasalgan. Sirti silliqdanib, bolta sifatida ishlatilgan tosh qurollari ham uchraydi. Nukleuslarning ikki xil prizmasimon va aylanasiga sindirib oligan turlari mavjud.

Makonning uchinchi madaniy qatlamidan topib o'rganilgan suyaklardan bigiz, juvoldiz va teshish maqsadida foydalanilgan. Sopol buyumlari qo'lda mato qolipda yasalgan bo'lib, naqshli va naqshsiz turlari ajralib turadi. Sopol

buyumlari soz tuproqdan, loyining tarkibiga asosan qum, kam hollarda xashak va maydalangan chig'anoq qo'shib yasalgan. Sopol idishlarining ko'pchilikning bo'yi baland, og'zi tashqariga biroz qayrilgan va tagi dumoloq yoki uchli. Og'zi tashqariga biroz qayrilgan tuxumsimon va noksimon shaklli idishlar ham mavjud. Sopolarning sirtiga solingan naqshlar o'tkir tig'li narsa bilan botirib ko'ndalang chizilgan har xil bezaklardan iborat.

Darbozaqir II Katta Tuzkon ko'lining shimoliy tomonida Darbozaqirning sharqiy yonbag'rida joylashgan yodgorligi neolit davriga oid bir qatlamli makon. Bu makonda uy-joyning o'rni saqlanmagan. Topilmalar tosh qurollari va sopol parchalarini tashkil etadi. Tosh qurollari nukleus, tosh bolta, yorg'uchoq, pichoq, nayzaning uchi, paykon, o'roq-qadama va mikrolitdan iborat. Shuningdek, toshdan yasalgan munchoq va taqinchoqlar ham mavjud. Qo'lda yasalgan sopol buyumlari naqshli va naqshsiz. Sopol buyumlari Darbozaqir makoni buyumlaridan farq qilmaydi.

Katta Tuzkon ko'li atrofidan o'ttizdan ortiq, Kichik Tuzkon ko'li atrofidan uchta joydan, Echkiqiron va Qorong'isho'r neolit davri makonlaridan ibtidoiy jamoa a'zolari yashaganligidan darak beradigan xar xil tosh qurollari, sopol buyumlar, hayvon suyaklari va ularning ayrimlaridan o'choq izlari aniqlangan. Shuningdek, Poykent ko'li atrofidan ham o'nga yaqin joy makonlardan turli xil topilmalar terib olingan. Ularning madaniy qatlami buzilib, saqlanib qolmagan.

So'nggi bosqichi (IV ming yillikning oxiri-III ming yillikning birinchi yarmi) Lavlakon namgarchiligi davrining oxiri bosqichiga to'g'ri keladi. Bu davrda iqlim quriqlashib, suv manbaining tortilib borishi oqibatida, tabiiy ozuqa zaxirasi kamayib ketadi. Natijada ibtidoiy jamoa a'zolarining yashash sharoiti qiyinlashib boradi. Bunday iqlim o'zgarishlari Kaltaminor madaniyati jamoasi yashash hududining qisqarib ketishiga olib kelgan. Aholining ma'lum yerda yashashi mahalliy hududning tabiiy oziq-ovqat zaxirasiga bog'liq bo'lib qoladi. Kaltaminor madaniyatining oxirgi bosqichida hozirgi Qizilqum hududida

yashagan aholi oziq-ovqat izlab, yashash joylarini doimiy o'zgaririb turishga majbur bo'lgan.

Kaltaminor madaniyatining so'nggi bosqichiga oid makonlar juda kamchillikni tashkil qiladi. Qizilqum hududidagi makonlarda aholi uzoq yashamagan. Ular aholi vaqinchalik yashagan kichik makonlardan iborat. Shuningdek, bu davrda ilk bosqichga oid makonlarni qayta o'zlashtirish holatlari ham kuzatiladi. Kaltaminor madaniyatining so'nggi bosqichiga oid Daryosey va Echkilisoylarning quyi oqimidagi Chorbakti 18 A, 26, 29, 51 makonlari yaxshi o'rganilgan yodgorliklardir.

Kaltaminor tarixiy-madaniy majmuasining o'rta bosqichiga dafn inshootlari o'rganilgan. Ular Tumek Kichikjiq (Sariqamish havzasi), Toistov (Oqchadaryo o'zani) va Kaskajal (janubi-g'arbiy Ustyurt) qabrlaridan iborat. Marhumlar oddiy chuqur qabrlarda oyoq-qo'llari cho'zilgan holda chalgancha yotqizilib, ma'lum kuzatuv buyumlari bilan qo'shib ko'milgan. Marhumlarning ustidan oxra sepilgan. Kuzatuv buyumlari asosan ayol qabrlarida aniqlanib, ular hayvonlarning tishi va chig'anoqdan yasalgan taqinchoqlardan iborat. Marhumlar yevropeiod irqining "sharqiy o'rta yer" guruhiga mansub qadimgi aholi vakillari bo'lganlar.

Kaltaminor madaniyatining tosh qurollari chaqmoqtoshdan yasalgan turli anjomlardan iborat. Uning ilk bosqichida trapetsiyasimon va uchburchak shaklli tosh qurollaridan foydalanilgan. Rivojlangan bosqichida trapetsiya shaklli tosh qaroli va plastinkasimon kamon o'qining uchi paydo bo'ladi. Tosh qurollariga ikki temonlama ishlov berish usuli takomillashadi.

Kaltaminor madaniyatiga oid sopol buyumlari qo'lda yasalgan. Ular soz tuproq loyiga *shamot*, kam hollarda xashak, maydalangan chig'anoq yoki qum qo'shib yasalgan. Dastlabki ikki bosqichi sopollarining tag tuxumsimon shaklida yasalgan, keyingi bosqichida yassi tagli sopol buyumlari paydo bo'ladi. Sopollarning sirtiga to'laqsimon, to'g'ri chiziqli va egri chiziqli naqshlar solinib, olovda pishirilgan.

Kaltaminor madaniyatining dastlabki ikki bosqichida tabiiy namgarchilik miqdori yuqori bo'lganligi sababli kichik suv havzalari, xususan, ko'llar ko'p bo'lgan. Daryo o'zanlari va ko'llar yaqinidagi to'qayzorlarda jayron, kichik bug'u, cho'chqa va qushlar yashagan. Suv havzalarida baliqlar sereb bo'lgan. Ularning atrofidagi dashtlarda cho'l hayvonlari yashagan. Bunday tabiiy sharoitda o'zlashtiruvchi xo'jalikning barcha turlari rivojlangan.

Yonbosh 4 makonlardan yovvoyi cho'chqa, baliq, qirg'ovul, suv qushlarining suyagi, o'rdak va g'oz tuxumiing po'chog'i hamda jiyda danaklari topilgan. Quyi Zarafshon hududidagi yodgorliklardan esa to'qay va cho'l hududida yashaydigan cho'chqa, bug'u, jayron, qulon, ot va baliq suyaklari topilgan.

Kaltaminor madaniyati aholisi to'qay va cho'l hayvonlarini ov qilish, baliqchilik va terib termachilik bilan kun kechirgan. Baliqchilik o'zlashtiruvchi xo'jalikning ikkinchi tarmog'i hisoblangan. Cho'rtan, laqqa va zog'ara baliqlarining suyaklari Oqchadaryo o'zani hududagi makonlarda ham, Zarafshonning quyi oqimidagi makonlarida ham ko'plab uchraydi. Baliqlar suyak garpun va qarmoqlarda ovlangan. Baliq ovida ehtimol mikrolit garpun ham ishlatilgan bo'lishi mumkin.

Lavlakon namgarchiligi davrida Kaltaminor madaniyati egalari yashagan hududlarda keng yaproqli o'rmonzor va to'qayzorni tashkil etib, mevali daraxtlarga boy bo'lgan. Daraxt mevalari aholini yoz-kuz mavsumida ozuqa bilan ta'minlagan. Terib termachilikda o'simliklar va daraxtlarning mevasi va dukakli o'simliklarning boshog'ini o'zlashtirganlar. Katta Tuzkon makonlaridan mikrolit toshlar yasalgan o'roq qadamlari va yorg'uchoqlar topilgan. O'roq qadamlari neolit davri aholisining boshqoli don ekinlarining boshog'ini o'rib olishda keng foydalanganligi arxeologik jihatdan o'z tasdig'ini topgan. Donlar yorg'uchoqda yanchib iste'mol qilinganligi to'g'risida aniq fikr bildirish qiyin.

O'tgan asrning 90-yillarida O'zbekiston-Polsha qo'shama ekspeditsiyasi tadqiqotlari natijasida Qizilqum hududidagi Oyoqog'itma makonidan

xonakilashtirilgan hayvon suyaklari topib o'rganilgan. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra Kaltaminor madaniyatining ikkinchi bosqichida qora mol va ehtimol qo'y va echki boqilgan. Oxirgi bosqichida tuya qo'lga o'rgatilgan. Hozirgi paytda chatishib ketgan baktrian tuyalari O'zbekiston hududida xonakilashtirilgan.

Kaltaminor madaniyati mil.avv. III ming yillikning ikkinchi yarmida inqirozi uchraydi. Kaltaminor madaniyati tarqalgan keng hududda yashagan aholi tili, xo'jaligi, moddiy madaniyati va diniy qarashlari yaqin bo'lgan umumiy jamoani tashkil etgan. Ular o'rtasida ma'lum genetik yaqinlik bo'lgan.

Ustyurt neoliti. Ustyurt yassi tog'ining janubi-sharqiy tekisligida hozirgi paytda qurib qolgan Churuk, Aydabol, Oqtayloq va Istay kabi ko'llar atrofidan neolit davriga oid 150 yaqin doimiy, muddatli va mavsumiy makonlar aniqlangan. Ularda arxeolog ye.Bijanov tadqiqot ishlarini olib borgan. Yodgorliklar hozirgi paytda qurib qolgan Churuk, Aydabol, Oqtayloq va Istay kabi ko'llar atrofida joylashgan.

Y.Bijanov tosh qurollarining yasalish usuliga ko'ra Ustyurt yodgorliklari taraqqiyotining uchta bosqichini ajratib ko'rsatgan. 1. So'nggi mezolit-ilk neolit (mil.avv. VI-V ming yilliklar)-Oqtayloq 1, Churuk 2, 7, Sulama va boshqalar. 2. Rivojlangan neolit (mil.avv. V-IV ming yillikning boshlari)-Sumbitemir, Daxli, Qo'shxotin, Oqtayloq 4,5 va boshqalar. 3. So'nggi neolit (mil.avv. IV- III ming yillikning boshlari)-Churuk guruhi yodgorliklari Sam 1,4, Qo'shbuloq, Kaskajal, Oqtushuq va boshqalar.

Yodgorliklarda madaniy qatlam yaxshi saqlanmagan. Topilmalar makonlarning sirtidan terib olingan tosh qurollari, sopol parchalari, chig'anoqdan yasalgan taqinchoq va kam son hayvon suyaklaridan iborat. Tosh buyumlari paraqali va mikrolit qurollarni tashkil etadi. Sopol buyumlariga gorizontal o'yma naqshla chizilgan. Kam sonli suyak topilmalari cho'i faunasiga xos qulon, sayg'oq, qo'y va echkilarga tegishli. Ustyurt hududida yashagan neolit davri jamoalari o'zlashtiruvchi xo'jalik shakllar-ovchilik va terib

termachilik bilan kun kechirganlar.

Ustyurtning neolit davri madaniyati mahalliy mezolit jamoalarining davomi hisoblanadi. Ustyurt yodgorliklaridan topilgan moddiy ashyolarda Kaltaminor madaniyati, Sharqiy Kaspiybo'yi hududi va G'arbiy Qozog'iston hududlari topilmalari bilan o'xshashlik mavjud. Boshqa tomondan ular o'rtasida genetik yaqinlik bo'lgan.

Sazag'on madaniyati (mil.avv. VII-IV ming yilliklar.) Zarafshon tog' tizmasining g'arbiy qismida, Qoratepa tog'ining shimoliy yonbag'irida mezo-neolit davrlarida faoliyat yuritgan madaniyat. Bu madaniyatga oid yodgorliklar arxeolog M.Jo'raqulov, N.Xolmatov tomonidan o'rganilgan.

Sazag'onsoy va Egrikulchasoyni tog' oldi qismidan so'nggi mezolit va neolit davrlariga oid 30 dan ortiq makonlar aniqlangan. Sazag'on 1,2, Tepaqui 3-5, Lolab, Qorakamar, Jangal 1 va Ochilg'or makonlari Sazag'on madaniyatining asosiy yodgorliklari hisoblanadi. Ulardan Sazag'on 1,2, Tepaqui 3,4,5 va Jangal 1 makonlari madaniy qatlarga ega. Boshqa yodgorliklarning yuza qismidan neolit davriga oid moddiy ashyolar terib olingan.

Sazag'on 2 makoni hududida keyingi davrlarda ekin ekilib, uning madaniy qatlamiga ziyon yetgan. Neolit davri madaniy qatlami qisman saqlangan. Makonining quyi madaniy qatlamidan yirik tosh bo'laklari va gulxan qoldig'i aniqlangan. Bu joylar qadimgi yarim yerto'la kulbaning o'rni bo'lishi mumkin.

Sazag'on 2 makonidan echki va qo'y, qisman yirik tuyoqli-qora mol, ot, eshak va tuya, it kabi hayvonlarning suyaklari topib o'rganilgan. Hayvonlardan echki, qo'y va itlar xonakilashtirilgan.

Sazag'on madaniyati xo'jaligida ovchilik ahamiyati saqlanib qoladi. Jayron, qisman qulon va buxoro bug'usi asosiy ov o'ljasini tashkil etgan. Shuningdek, makonlardan bo'ri va tulki kabi hayvonlarning suyagi ham topilib, ular muynasi uchun ov qilingan. Tog'oldi hududida o'sadigan ozuqabop o'simlik va daraxt mevalari terib yeyilgan. M.Jo'raqulov Sazag'on madaniyati eгалari dehqonchilik xo'jaliga asos solgan edi, deb hisoblaydi.

Sazag'on madaniyatiga oid tosh qurollari asosan mikrolitlardan iborat. Plastinkasimon tosh parchasidan yasalgan qurollar ham mavjud. Sopol buyumlari mato qolipda tagi dumaloq shaklda yasalgan, sirtiga sodda naqsh chizilgan. Jundan ip egirib, mato to'qish, teriga ishlov berish, suyakdan turli anjomlar yasash kundalik bajariladigan mashg'ulotlar sanalgan.

Qoratepa tog'ining shimoli-sharqiy etaklarida Ohalik, Zamichatosh va boshqa makonlar joylashgan. Ulardan tosh va suyakdan yasalgan qurollar hamda yovvoyi hayvon suyaklari topilgan. Mazkur makonlar chtimol sazag'onlik aholining mavsumiy makoni bo'lgan.

Neolit davrining oxirida Sazag'on madaniyati inqirozga uchraydi. Mahalliy hududning iqlimi quruqlashib, tabiiy ozuqa zaxirasining kamayib ketishi natijasida aholi yashash hududini o'zgartirishga majbur bo'lgan.

Markaziy Farg'ona madaniyati. Markaziy Farg'ona cho'lidan neolit davriga oid 80 dan ortiq makon aniqlangan. Ular Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy qismida joylashgan Madiyor, Sariqsuv, Mingbuloq guruhi makonlari, janubiy qismida Zambar, Toypoq, Sigirchilik, Yangisuv guruhi makonlari, markaziy qismida esa Yangiqadam, Darozko'l, Xonobod guruhi makonlaridan iborat. Bu makonlarda qadimgi odamlar doimiy yashamagan. Ularning hayoti mahalliy hududning tabiiy ozuqa zaxirasiga bog'liq bo'lib, bir joyda turg'un hayot kechirmagan.

Markaziy Farg'ona madaniyatiga oid makonlarning uylari ham Kaltaminor madaniyatidagi kabi yerto'la shaklida qurilgan. Ulardan topilgan tosh qurollari plastinkasimon shaklda bo'lib, mikroplastinkalarning salmog'i yuqori. Kam sonli geometrik shaklli (trapetsiya va sigment) mikrolit qurollarning nusxasi ham uchraydi. Ulardan o'roq qadamasi, kamon o'qining uchi sifatida foydalanilgan. Kam sonli tosh quroli uchrindidan yasalgan. Ular asosan kesish, qirish va teshish maqsadida ishlatilgan qurollardir. Tosh qurollari chaqmoqtosh, slanets va qayroqtoshdan yasalgan. Topilmalar orasida toshdan yasalgan yorg'uchoq va taqinchoqlar ham mavjud.

Markaziy Farg'ona hududida yashagan aholi o'zlashtiruvchi xo'jalik asosida hayot kechirgan. Aholining qadimgi ko'llar atrofiga yashab baliqchilik va termachilik xo'jaligini yuritish juda qulay bo'lgan. Mahalliy hududning o'simlik va hayvonat dunyosiga boy tabiiy sharoiti aholining ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakliga o'tishi uchun ehtiyoj bo'lmagan.

Hisor madaniyati(mil.avv. V ming yillikning oxiri – III/II ming yillik) Tojikiston respublikasining janubiy tog'li hududida tarqalgan neolit davri madaniyati. Tojikistonning g'arbiy tog' oldi hududidan Hisor madaniyatiga oid 100 dan ortiq neolit davri makonlari aniqlagan. Ular doimiy, qisqa mudatli va mavsumiy makonlardan iborat. Hisor madaniyati aholisining doimiy yashaydigan makonlari Kofirnahar va Vaxsh vohasi hamda ularning irmoqlari atrofiga joylashgan. Tog' oldi hududida qisqa muddatli va mavsumiy makonlar aniqlanib, ular aholining ov mavsumida vaqtincha yashagan kulbasi hisoblanadi.

Hisor madaniyati Norak shahri yaqinida Tutqovul, Dang'ara atrofidagi Quyi Bulyon va shimoli-g'arbiy Tojikiston hududidagi Oqtangi makonlarida yaxshi o'rganilgan.

Hisor madaniyatiga oid mehnat qurollari asosan qayroqtosh va qisman chaqmoqtoshdan yasalgan. Ulari chopper, yirik uchrindi va qo'pol ishlanmali plastinkasimon anjomlardan iborat. So'nggi bosqichda tosh qurolining turi ko'payib, ularga ishlov berish usuli yanada takomillashadi. Hisor madaniyatiga oid makonlardan ikki tomoni urib ishlangan kamon o'qining uchi, silliqlangan bolta, kelisop, havvonchalar topilgan.

Sopol buyumlari mato qolipda, tagi tuxumsimon shaklda yasalgan, sirti silliqlangan. Ayrin sopollarning ichki tomonida mato izlari saqlanib qoigan. Matolar junidan to'qilgan.

Hisor madaniyatining xo'jaligi dastlab ovchilik va termachilik bo'lgan. Neolit davrining oxirida xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakli-chorvachilik va dehqonchilikka o'tgan.

Hisor madaniyatining so'nggi bosqichiga oid Tutqovul makonidan xonaki

hayvonlarining suyagi topib o'rganilgan. Quyí Bulyon, Kangurtut makonlarida esa o'troq dehqonchilik xo'jaligini yuritgan aholining yer ustida barpo etilgan uylari va moddiy ashyolar aniqlangan. Bu yerlar Sopolli madaniyatiga oid o'troq dehqon jamoasining hududining kengayib borishi natijasida o'zlashtirilgan.

Demak, neolit davrida Tojikistonning janubi-g'arbiy qismi va Janubiy O'zbekistonning tog' va tog' oldi hududida tarqalgan Hisor madaniyati sohiblari dastlab ovchilik va termachilik orqali hayot kechirib, so'nggi bosqichida ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tgan. Bu bosqichda tosh qurolining turi ko'payib, ularning yasalish usuli takomillashgan. Hisorliklar kulolchilik, to'qimachilik va toshga ishlov berish kabi sodda hunarmadchilik turlarini yuritgan.

Neolit davrida O'rta Osiyoning turli tabiiy-geografik sharoitga ega bo'lgan mahalliy hududida turli madaniyatlar faoliyat yuritgan. Ular xo'jalik shakllari va moddiy madaniyat xususiyatiga ko'ra umumiy hamda o'ziga xos jihati bilan ajralib turgan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. O'rta Osiyoda neolit davrida qanday xo'jalik shakllari qaror topgan?
2. Joytun madaniyati shakllanish omillarini izohlab bering?
3. O'rta Osiyoning ishlab chiqaruvchi xo'jaligi to'risida ma'lumot bering?
4. Neolit davri iqlimining jamiyatga ta'sirini bayon qiling?
5. O'zlashtiruvchi xo'jalik xususiyatlarini yoritib bering?
6. Neolit davri moddiy madaniyatini tavsiflang?

Ikkinchi bo'lim

PALEOMETAL DAVRI

I. Bob. Eneolit davri

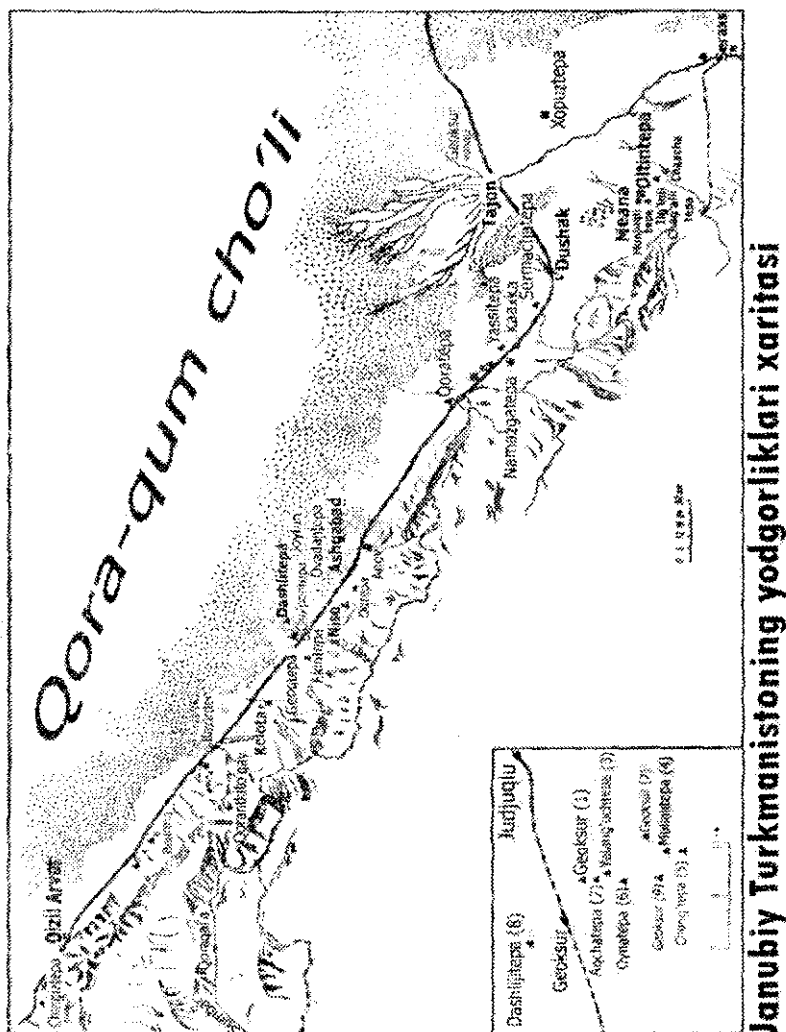
Tayanch so'zlar: nom, en. xalkolit, metallurgiya, ilk sivilizatsiya, monoxrom, polixrom, sag'ana, yorg'uchoq, kelitosh, Geoksur.

Eneolit davri umumiy tavsifi. Eneolit - ("eneus" - mis, "litos"-tosh) - *mis-tosh davri* mil. avv. VI ming yillik yillikning boshlari - III ming yillikning boshi bilan sanalanadi. Bu davrga nisbatan *xalkolit* (xalko-mis) atamasi ham qo'llaniladi.

O'rta Osiyoning eneolit davri arxeologiyasi. O'rta Osiyoning eneolit davri ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti notekis kechgan. Bu davrda mintaqaning ilk sivilizatsiya markazlariga yaqin bo'lgan chekka janubiy-g'arbiy qismida va Zarafshonning yuqori oqimi hududida sug'orma dehqonchilik madaniyati zaminida ilk sivilizatsning dastlabki kurtaklari namoyon bo'lgan bo'lsa, boshqa joylarida neolit davriga xos ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik shakllari saqlanib qolgan edi.

Janubiy Turkmanistonda Kopetdag bilan Qoraqum cho'li oraliqida tog'dan oqib tushadigan bir necha kichik muvaqqat daryolar va selgalar: Dushak, Loinsuv, Archinyansuv, Miansoy va Chaachasoy joylashgan. Ulardan sharqda Tajang daryosining quyi oqimi hududida Geosur vohasi mavjud. Hozirgi paytda qurg'oqchil hududga aylangan bu joylarda o'z davrida yog'ingarchilik miqdori ancha yuqori, daryo o'zanlar sersuv bo'lib, fauna va florasi ham ancha boy, o'troq dehqonchilik xo'jaligini yuritish uchun qulay bo'lgan. Bunday qulay sharoit bu yerlarda eneolit davri o'troq dehqon jamoalari madaniy-xo'jalik taraqqiyotini ta'minlay oladigan tabiiy sharoit hisoblangan. Bu esa o'lkada o'troq dehqonchilik madaniyatining yanada rivojlanib, aholining va ular yashaydigan manzillarning ko'payishi, hududiy jihatdan kengayib, tuzilishi murakkablashib borishiga olib keladi. Janubiy Turkmaniston hududida eneolit davriga oid 30 dan ortiq yodgorliklar saqlanib qolgan. Yodgorliklarning egallab

turgan maydoniga ko'ra kichik, o'rtacha va yirik o'lchamli turlari ajralib

mavjud.

Ulardan Anovtepa, Chaqmoqlitepa, Ovodantepa, Gavachtepa, Monjuqlitepa, Qoratepa, Nomozgohtepa, Yassitepa, Oltintepa, Yilginlitepa, Yalang'ochtepa, Mullalitepa, Dashlijitepa, Geoksyur 1 va Xapuztcapalar eneolit

davrining muhim yodgorliklaridir. R.Pampelli va G.Shmitlar Anov yodgorligi madaniy qatlamlarini quyidagi xronologik ketma-ketligini belgilaganlar: 1. Anov I – ilk eneolit, 2. Anov II – rivojlangan eneolit, 3. Anov III – bronza 4. Anov IV – ilk temir davrlari. Keyinchalik Nomozgohtepa yodgorligida arxeologik qazishma ishlari olib borgan B.A. Kuffin yodgorlikning oltita majmuasini (Nomozgoh I-VI) ishlab chiqadi. Shulardan Nomozgoh (*davomida* NMZ) I-III bosqichlarini eneolit davrlari bilan belgilagan. V.M.Masson esa Anov majmuasining ikki (Anov IA va, IB) bosqichda rivojlanganligini qayd etib, ulardan birinchisi ilk eneolitning birinchi yarmida, keyingisi esa ikkinchi yarmida NMZ I bosqichi bilan bir davrda faoliyat yuritganligi to'g'risidagi ma'lumot bilan to'ldiradi.

Janubiy Turkmanistonning eneolit davri arxeologiyasi xronologik jihatdan uch bosqichga ajratilib, quyidagicha davrlashtiriladi:

№	Eneolit davri bosqichlari	Arxeologik majmualar	Davriy sanasi (ming yillik hisobida)
1	Ilk	Anov I A	Mil.avv. 4900-4400
		Anov IB, Nomozgoh I	Mil.avv. 4300-3900
2	Rivojlangan	Anov II, Nomozgoh II	Mil.avv. 3800-3400
3	So'nggi	Nomozgoh III	Mil.avv. 3300-2900

Ilkeneolit. Ilk eneolit davrining dastlabki bosqichiga oid yodgorliklar Turkmanistonning janubi-g'arbiy qismida kichik daryo vodiylarining yuqori oqimida tarqaladi. Dastlabki bosqichiga oid Anov IA majmuasi mahalliy Joytun madaniyati an'anasiga o'xshamaydi. Bu majmua moddiy topilmalari, xususan, sopol buyumlari Eronning shimolida joylashgan ilk eneolit davri Chashmai Aliva Sialka yodgorligidan topilgan sopol buyumlar bilan o'xshashlikka ega. Tadqiqotchilar Anov IA majmuasiga asos solgan aholi Shimoliy Erondan kelganligini taxmin qiladilar. Ilk eneolit davrining keyingi bosqichiga oid Anov IB (NMZ I) majmuasi esa mahalliy Joytun madaniyatining davomi hisoblanadi.

Janubiy Turkmanistonda ilk eneolitning Anov I A bosqichiga oid taxminan 11 ta manzilgoh qayd qilingan. Anov I A ning boshida aholi uy-joylari neolit davri Joytun imoratlari qurilish an'anasining davomida ayrim qo'shimchalar bilan boyitilgan tartibsiz joylashgan imoratlardan iborat bo'lgan. Bu bosqichga oid uy-joy inroatlarining o'rni Monjuqlitepa yodgorligida yaxshi o'rganilgan. Manzilgohning o'rtasidan kesib o'tgan markaziy ko'cha bo'ylab joylashgan alohida hovlilardan tashkil topgan. Uylar 50-40x20x10-8 sm. o'lchamli g'ishtlardan barpo etilgan. Uylarning devorlari va sathi loysuvoq qilingan, ularning ayrimlariniki qora, qizil rangli bo'yoqlarda bo'yalgan. Yashash uchun mo'ljallangan uylarning bir tomonida xo'jalik o'chog'i joylashgan.

Anov IA ning keyingi ikkinchi bosqichida ko'p xonali uy-joy imoratlari barpo etila boshlaydi. Imoratlar odatda uy-joy va xo'jalik maqsadlarida foydalanilgan xonalardan tashkil topgan. Ayrim yashash xonalari ichki devorlarining sirtiga qora va qizil bo'yoqlarda solingan geometrik naqshlarning izlari saqlanib qolgan.

Ilk eneolitning boshida misdan keng foydalanila boshlanadi. Misdan yasalgan sanchqi va bigiz kabi buyumlar ko'proq uchraydi. Topilmalar orasida ikki tomonlama tig'ga ega bo'lgan pichoq nusxasi ham mavjud. Keyingi bosqichida esa misdan yasalgan buyumlar soni ko'payadi. Misdan yasalgan nayzaning uchi topilmaning muhim namunalaridan biridir.

Bu davrda tosh qurollari ahamiyatini to'liq saqlab qolgan. Tosh qurollari majmuasida chaqmoqtoshdan qadama sifatida ishlatilgan geometrik shaklli mikrolitdan yasalgan buyumlar ko'pchilikni tashkil etadi. Shuningdek, toshdan boshqoq o'simliklarning donini tuyish, ezish va yanchish uchun yorg'uchoq, keli tosh, yerlarni yumshatish vazifalarini bajargan motiganing uchi va boshqa qurollarni yasashda foydalanilgan.

Sopol buyumlari hududiy jihatdan g'arbiy va sharqiy guruhlarga bo'linadi. G'arbiy hudud sopollari qizil taglikning sirtiga qoramtir jiggar yoki

qora rangdagi bo'yoqlarda naqshlar berilgan. Sharqiy guruhdagi sopolarning sirtiga yorqin rangdagi tagliklarning ustiga shunday rangdagi naqshlar solingan. Yirik hajmli sopol buyumlarining loyiga maydalangan somon, kichiklarinikiga esa qum aralashtirilgan.

Qadimgi o'troq dehqon jamoasi eneolit davrining ilk bosqichidayoq mis bilan tanish bo'lgan. Misdan yasalgan sanchqi, kam sonli bigiz va ikki tomonlama tig'ga ega bo'lgan pichoqlar topilgan. Tosh qurollari ahamiyatini saqlab qolgan. Chaqmoqtoshdan yasalgan mikrolitlarning soni ko'pchilikni tashkil etadi. Mikrolitlar o'troq qadaması va kamoning o'qi sifatida ishlatilgan. Toshdan yorg'uchoq, keli tosh, motiganing uchi va boshqa anjomlar yasalgan.

Anov IB yoki NMZ I bosqichida aholi soni ko'payib, qishloqlarning maydoni kengayib boradi. Bu davrda aholi kichik daryo vohalarining quyi oqimidagi yerlar o'zlashtirilgan. İlk eneolit davrining oxirida aholi Geoksur vohasi yerlariga ko'chib o'tib, yangi qishloqlarga asos solgan. İlk bosqichning oxirlarida o'rtacha manzilgohlar shakllanadi. Yangi aholi manzilari qaror topadi. Mazkur hududda NMZ I bosqichiga oid taxminan 30 ga yaqin arxeologik yodgorliklar qayd qilingan. Qurilish sohasida ma'lum yutuqlarga erishiladi. Ko'p xonali uylar qurish ommalasha boshlaydi. Ular kichik oilaga tegishli bir xonali uylardan tortib, katta patriarxal oilalar yashaydigan ko'p xonali uy-joy majmualarini tashkil etgan.

Ilk eneolit davrida marhumlar neolit davridagi kabi yashash uylarining ichkarisida joylashgan qabrlarda dafn qilingan. Marhumlar oyoq-qo'llari bukilgan holda yon tomonga qaratib, ma'lum kundalik ehtiyoj buyumlari bilan birga dafn etilgan. Buyumlari tosh qurollari, sopol idishlar va boshqa kundalik ehtiyoj anjomlaridan iborat.

Ilk eneolit davri aholisi neolit davridagi kabi liman usuli dehqonchilik xo'jaligini yuritgan. Ehtimol ilk eneolit davrining oxiridan Geoksur vohasiga ko'chib o'tgan aholi sug'orma dehqonchilikka o'tgan bo'lishlari mumkin. Dehqonchilikda arpa va bug'doy ekilgan. Chorvachilik xo'jaligi rivojlanib,

ahamiyati oshib borgan. Qo'y, echki va qora mol boqilgan. Ovchilik ahamiyatini yo'qotmagan.

NMZ I bosqichida mis buyumlarining soni va turi ko'payadi. Bu bosqichiga oid misdan yasalgan nayzaning uchi muhim topilma hisoblanadi. Sopol buyumlarining loyiga somon aralashtirilib, devori qalin qilib yasalgan. Ularning sirtiga qizg'ish yoki ko'kimtir-oqish taglik ustiga qoramtir jigar rangli geometrik naqshlar chizilgan. Sopol idishlari tuvaksimon chuqur tovoq, katta-kichik kosalardan iborat.

To'qimachilik ham hunarmandchilikning alohida turi sifatida rivojlangan. Ilk eneolit davri madaniy qatlamlaridan loydan ishlangan ko'plab urchuqbosh nusxalari topilgan. To'qimachilikda asosan jun egirish va ulardan matoiar to'qishdan iborat bo'lgan. Teriga ishlov berish hunari bo'yicha yetarli ma'lumotlar uchramaydi.

Eneolit davri aholisining amaliy san'atida haykaltaroshlik muhim o'rin egallagan. Antropomorf va zoomorf shaklli haykatchalar o'zida qadimgi dehqon jamoasining real hayoti va g'oyaviy qarashlarini aks ettiradi. Nufuzli ayolning tik turgan holati tasvirlangan haykatchalar soni ko'payadi. Hosildorlik va ona ma'budasi siymosi tasvirlangan haykatchalarning ahamiyati oshadi. Ularning bo'ynidagi rangli munchoqlari va tanasidagi ramziy belgilari go'yo tabiat bilan hamnafasdek ko'rinadi. Hayvonlar tasvirlangan haykatchalar ham ko'p uchraydi.

Ilk eneolit davrida o'troq dehqon jamoasi hududi kengayib, jamiyat taraqqiyoti murakkablashib boradi. Xo'jalik va moddiy madaniyat sohasida yangi yutuqlarga erishiladi.

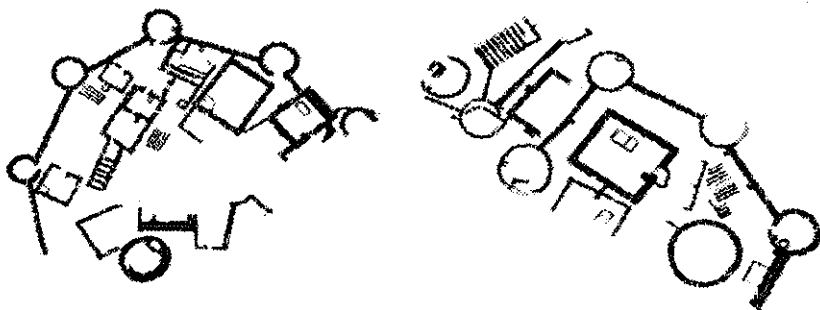
Rivojlangan eneolit. Namozgoh II (Anev II) bosqichida manzilgohlar keng hududga tarqala boshlaydi. Bu davrda Kopetdag oldi hududlarida yashovchi aholi sharqqa tomon kengayib, Geoksur vohasini to'liq o'zlashtiradilar. Bu davrida o'troq dehqonchilik hududining kengayib borishi bilan yangi qishloqlarning soni ko'paygan. Hozirgi paytda mazkur davrga oid yoki madaniy

qatlamiga ega bo'lgan o'ttizga yaqin yodgorliklar aniqlangan.

Dehqonchilik qishloqlari ilgari rejalashtirilgan loyiha asosida qurilgan imoratlardan iborat. Ayrim aholi manzillarining atrofi yupqa devor bilan o'rablingan. Mo'ljalitepa va Yalang'ochtepa manzilgohlarining atrofi minorasifat aylana xonalarga ega bo'lgan devoriga ega.

Ko'cha bo'yida joylashgan to'rtburchak va aylana shakldagi alohida hovlilar xom g'ishdan (47-48x23-25x10-12, 40-42x23-25x10 *sm.*) qurilgan bir va ko'p xonali (12-15 xonadan) uylardan tashkil topgan. Hovlilar yashash va xo'jalik uchun mo'ljallangan xonalardan iborat. Uylarning xonalarida kvadrat va xalqa shaklida o'choqlar bo'lgan. Uylarning devorlari va sathi loysuvoq qilinib, ayrimlari qora va qizil ranglar naqshlar chizilgan. Yassitepa uylari devorlari geometrik naqshlar bilan bezatilgan. Uylarning yonida don saqlanadigan alohida xonalar va molxonalar joylashgan.

Yassitepa va Dashlijitpada boshqa manzilgohlariga nisbatan maydoni katta bo'lgan qurilish imoratlari joylashgan. Ularda aholi yashash joylarida uchraydigan moddiy ashyolar uchramaydi. Ularning ichidagi o'choqda doimiy olov yonib turgan. Qadimgi Shumerning eneolit davri Ubeyd madaniyati oid yodgorliklarda olov kultiga asoslangan ibodatxonalar faoliyat yuritganligi ma'lum. Bu inshootlar eneolit davri o'troq dehqon aholisining dastlabki umumjamoa ibodatxonasi vazifasini bajarganligi ehtimoldan holi emas.

Mo'ljalitepa va Yalang'ochtepa manzilgohlari (trivajangon osonli)

Rivojlangan eneolit davrida ham marhumlarni uylarning ichida chuqur qazib, dafn etish an'anasi davom etadi. Marhumlar gujanak holatda, boshi janub va janubiy-g'arb tomonga qaratib, ma'lum kuzatuv buyumlari bilan ko'milgan. III eneolit davriga nisbatan kuzatuv buyumlarining soni ko'payib, qimmatbaho buyumlar bilan boyigan. Qoratcpa manzilgohida o'rganilgan qabrdan lazurit, verdolik toshlaridan yasalgan munchoq, oltindan yasalgan bir dona munchoq topilgan.

Ma'lumki, eneolit davriga kelib Yevrosiyo hududida iqlim quruqlashib boradi. Osiyoning dehqonchilik erta qaror topgan subtropik iqlimga ega bo'lgan allyuvial hududlarida bahor faslida boshqqli don ekinlarining o'sib yetilishini ta'minlaydigan tabiiy namlik darajasi pastligi sababli ularni sun'iy usullarda sug'orish zarurati tug'iladi. Janubiy Turkmanistondagi Geoksyur vohasidan ekin dalalarini suv bilan ta'minlaydigan dastlabki ariqlarning o'rni aniqlangan. Geoksurlik dehqonlar ashyoviy ma'lumotlarning guvohlik berishiga ko'ra yumshoq bug'doy, ikki va olti qatorli arpa ekishgan. Sug'orma dehqonchilik paydo bo'lganidan so'ng boshqqli don o'simliklari hosildorligi o'sib boradi.

Ishlab chiqaruvchi xo'jalikning ikkinchi tarmog'i-chorvachilikning ahamiyati yanada ortadi. Chorva mollaridan qo'y, echki, qora mol va cho'chqa boqilgan. Oltintcpa va Geoksur vohasidagi manzilgohlaridan topilgan xonaki hayvon suyaklari orasida qo'yg'a tegishli namunalari ko'pchilikni tashkil etadi. Suyak topilmalari eneolit davrining rivojlangan eneolit davrida chorvachilik xo'jaligi ahamiyatining oshganligidan dalolat beradi.

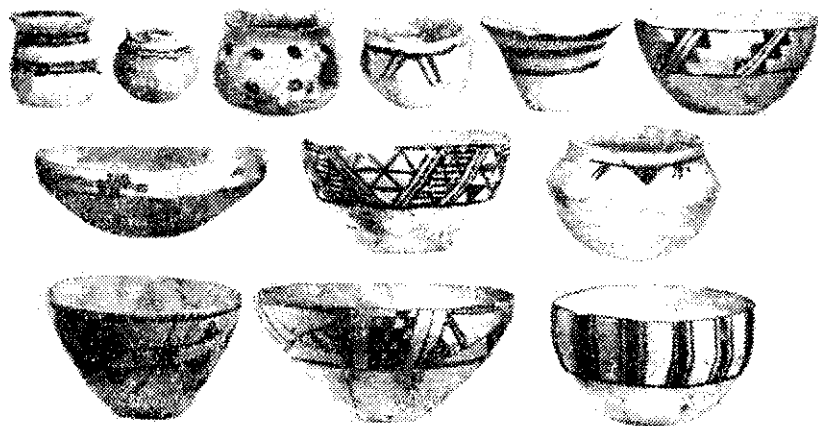
Rivojlangan eneolit davrda metalga ishlov berish texnologiyasi takomillashgan. Dastlab misni olovda toblab ishlov berilgan bo'lsa, ikkinchi bosqichda yopiq holda eritib, quyish usulidan foydalanish boshlanadi. Misdan yasalgan ish anjomlarning turi ko'payib, arra, bolta va boshqa murakkab qurollar paydo bo'lgan.

Bu davrda zargarlik san'atining ahamiyati o'sadi. Qimmatbaho, rangli (oltin, kumush) metallar va turli toshlardan yasalgan zeb-ziynat buyumlarining

ko'pgina nusxasi topilgan. Ushbu topilmalar zargarlik san'ati taraqqiyotidan dalolat berib, hunarmandchilikning alohida turiga aylanganligini ko'rsatadi.

Tosh qur'lining ahamiyati ilgargiga nisbatan pasayib ketadi. Toshdan kamon o'qi, o'roq qadamasi, yorg'uchoq, keli, hovoncha va boshqa qurollar yasalgan. Marmarsimon ohaktoshdan turli xil idishlar va haykalchalar yasalgan.

Sopol buyumlarining yasash usuli mukamallashib, ularning turi ko'payadi. Sopolarning sirtiga chizilgan naqshlar mazmunan boyib boradi. Monoxrom va polixrom naqshlar yorqin va qizil taglik ustidan chizilgan qora, jigar rang yoki ularning biri ishlatilgan bezaklardan iborat. Sopol buyumlari yarimsferik va konussimon shakldagi kosa va xurmachalarni tashkil etadi.

Rivojlangan eneolit davri soppalari

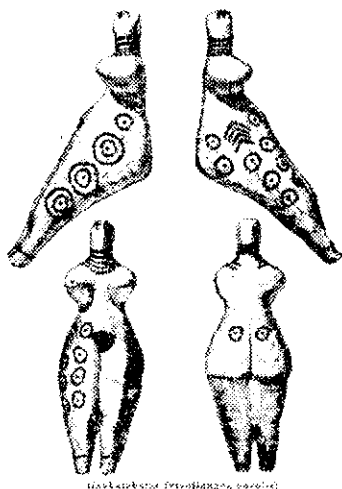
Eneolit davri madaniy taraqqiyotida tasviriy san'atining ahamiyati yanada oshadi. Haykaltaroshlik va rang-tasvir san'at g'oyaviy va estetik qarashlarining aks etishi sifatida kishilar ijtimoiy hayotining ajralmas qismiga aylanadi. Haykalchalar ilk eneolit davri usulida antropomorf va qisman zoomorf shakllarda yasalgan. Antropomorf haykalchalarning o'tirgan va tik turgan holatlari ajralib turadi. Ayoqlar tasvirlangan haykalchalarning sirtiga aylana belgilar chizilgan bo'lib, ular bevosita samoviy tushunchalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu davrda erkak aks ettirilgan haykalchalar ham paydo

bo'ladi. Erkak haykalchasi kiyim boshi bilan tasvirlangan. Haykaltaroshlikda dubulg'a kiygan shaxs tasvirlangan haykalcha muhim ahamiyatga ega bo'lib, qabilalar o'rtasidagi ziddiyatdan darak beradi.

Bu davrda rang-tasvir san'atiga e'tibor kuchaygan. Amaliy san'atining ushbu turi uy devorlarining sirtiga chizilgan naqshlarda o'z aksini topgan. Yassitepa ibodatxonasi devori sodda naqshlar bilan bezatilgan. Ular qora va qizil bo'yoqda chizilgan kvadrat va uchburchak shakli naqshlardir.

Rivojlangan eneolit davrida dehqon jamoasi yashagan hududlar doirasi kengayib, manzilgohlar soni ko'payadi va qurilish-me'moriy usuli murakkablashib boradi. Dehqonchilik sohasida erishilgan muhim yutuq jamiyaning barcha sohalarida ijobiy o'zgarishga olib kelgan.

So'nggi eneolit. So'nggi eneolit (NMZ III) davrga oid o'ttizdan ortiq manzilgohlar faoliyat yuritgan. Bu davrda katta-kichik qishloqlardan tashqari maydoni ancha yirik dehqonchilik markazlari paydo bo'ladi. Nomozgohtepa, Oltintepa, Qoratepa, Yilginlitepa va Geoksur 1 manzilgohlar kengayib, maydoni 12-20 ga. ga yetadi. Manzilgohlarning me'moriy-qurilish tuzilmasi murakkablashadi, Qadimgi Sharqning ilk dehqonchilik markazlariga xos qurilish inshootlari quriladi. Bunday alomatlar arxeologik jihatdan boshqa yodgorliklarga nisbatan yaxshi o'rganilgan Oltintepa manzilgohida to'liq namoyon bo'ladi. Manzilgohda aholi uy-joy imoratlari, diniy-g'oyaviy va ishlab chiqarish inshootlaridan iborat alohida mahallalardan tashkil topgan. Uy-joylar jamoa a'zolarining jamiyatda tutgan o'rni va mavqeyiga qarab, bir va ko'p xonali (20 gacha) imoratlardan iborat. Bu davrda

Qadimgi Shumerda markaziy manzilgohga bo'ysungan kichik dehqonchilik qishloqlaridan iborat ma'muriy-hududiy tuzilma shakllangan. Atrofi mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan markaziy manzilgoh ibodatxona, aholining turli tabaqasiga tegishli uy-joylar va hunarmandchilik ishlab chiqarish mahallasidan iborat shahar markazini tashkil qilgan. Oltintepa manzilgohlarda ham Qadimgi Shumerning ilk shahar markazlarida bo'lgani alomatlar namoyon bo'ladi.

Bu davrda umumjamoa ibodatxonasi bilan birga katta patriarxal oilaning sig'inish xonasi-*sajdagohi* mavjud bo'lgan. Geoksyur I manzilgohda ko'p xonali uyda katta patriarxal oila tegishli kichik ibodatxona joylashgan. So'nggi eneolit davrida ko'p xonali uylarining tarkibida sig'inish xonasining bo'lishi an'anaga aylanadi.

Eneolit davrining so'nggi bosqichida dafn inshootining bir necha turi paydo bo'ladi. Marhumlar oddiy qabrlardan tashqari, sag'analar va jamoaviy qabrlarga dafn qilingan. Qoratepa va Geoksyur I manzilgohlarida aniqlangan qadimgi sag'analar kvadrat va cho'ziq shaklda bo'lib, ichki tomoni xom g'isht bilan terib chiqilgan. Sag'analarning tepasi xom g'isht bilan gumbaz shaklida yopilgan. Bunday sag'analarda o'troq dehqon jamoasining nufuzli a'zolari dafn etilgan.

Qabrlardan marhumlar bilan qo'shib ko'milgan sopol buyumlar, tosh qurollar, mis buyumlar, toshdan yasalgan munchoq va haykalchalar topilgan. Sag'analardan topilgan buyumlar soni, miqdori va sifati jihatdan oddiy qabrlardagidan farq qiladi. Jamoaviy qabrlarga kam sonli sopol, savatlar va zeb-ziynat buyumlar qo'yilgan. Qabrlardan topilgan buyumlarning o'zaro farqlanishi marhumlarining hayotiylik davridagi mulkiy va ijtimoiy tengsizligidan darak beradi.

So'nggi eneolit davrida sug'orma dehqonchilik xo'jaligi rivojlanib, sun'iy sug'orish tizimi takomillashadi. Geoksyur vohasida kichik suv omborning o'rni aniqlangan. Chuqurligi 3 m. dan iborat omborda taxminan 1100 m³ hajmga ega suv zaxirasi saqlangan.

Dehqonchilikda sug'orish tizimidan foydalanish boshlangandan so'ng suvga to'yingan boshqoli don ekinlari mutatsiyaga uchrab, hosildor navlari paydo bo'ladi. Natijada hosildorlikning o'sishiga olib kelgan

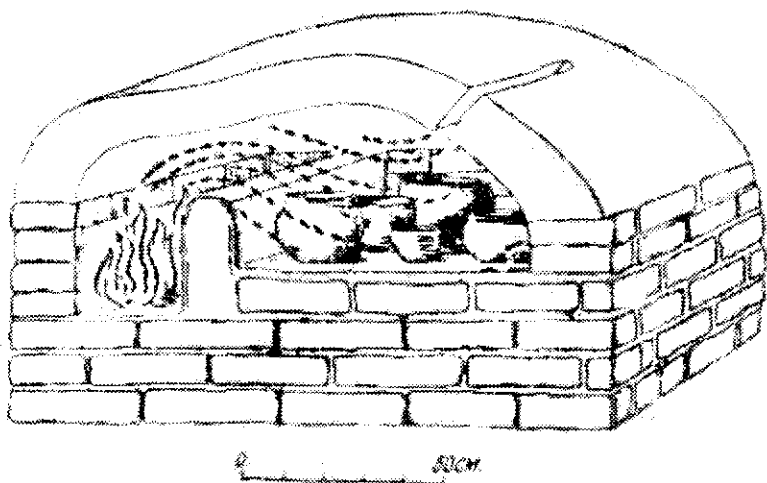
Geoksur vohasi manzilgohtaridan yumshoq bug'doy, ikki va olti qatorli arpa qoldig'i topilgan. yetarli suv zaxirasiga ega bo'lgan dehqonlar yiliga ikki marta ekin ekib, hosil olish mumkin edi. Birinchi hosil yig'ib olingandan keyin ikkinchi marta ekin ekib, qo'shimcha hosil olish imkoniyati paydo bo'ladi. Natijada oziq-ovqat mahsulotlar yetishtirish hajmi bir necha barobar ko'payadi.

Metallurgiya sohasida crishilgan yutuq, ya'ni metalni yopiq usulda critish texnologiyasi vujudga kelgandan keyin shakli murakkab ish quollari paydo bo'ladi. Metalni critish texnologisi vujudga kelgandan keyin hunarmandchilikning ixtisoslashishi va alohida sohalarga ajralishi boshlangan.

Metalldan yasalgan turli buyumlar, xususan, omoch so'qasi, bolta, tasha va boshqa buyumlarning kam sonli namunasi saqlangan. Metall zaxirasining noyobligi sababli yaroqsiz holga kechib qolgan barcha buyumlar xomashyo sifatida qayta ishlangan. Ularning kichik o'lchamli namunasi saqlanib qolgan. Misdan yasalgan oyna, iskara, to'g'nag'ich va bilakuzik kabi buyumlar topilgan.

Qimmatbaho va rangli metallardan har xil zargarlik buyumlari yasalgan. Oltin, kumush va misdan yasalgan zeb-ziynat buyumlar topilgan. Feruza, serdolik va lazuritdan yasalgan ko'pgina zeb-ziynat buyumlari uchraydi. Zargarlik alohida hunarmandchilik turi sifatida shakllanib, *usta-zargarlar* ajralib chiqqan. Qadimgi dehqon jamoasi a'zolari o'rtasida mulkiy tabaqalanish jarayoni boshlanadi. Jamiyat malakali hunarmand zargarlardan aholining davlatmand va nufuzli qatlami vakillarining ehtiyojini qondiradigan zeb-ziynat buyumlarni yasash talab etar edi.

Tosh qurollarining inqirozi davom etsada, ularga bo'lgan ehtiyoj saqlab qoladi. Chaqmoqtoshlardan kamon o'qlari, o'roq qadamalari, ohaktoshdan yorg'uchoq, keli, havvonchalar yasalgan. Toshdan yasalgan muhriar paydo bo'ladi. Muhr jamiyat a'zolari o'rtasida mulkdorlar tabaqasining shakllanganini ko'rsatadi.

Songgi eneolit davri xumdoni (Geoksur vohasi).

So'nggi eneolit davri sopolari

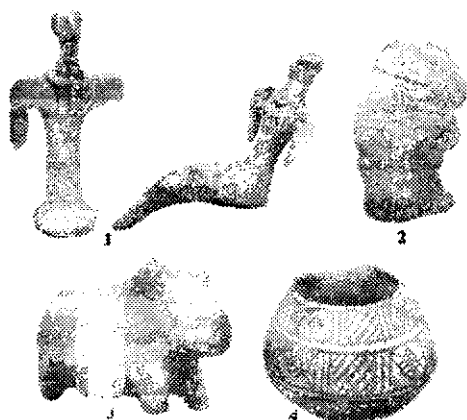
Mazkur davrga oid madaniy qatlamda loydan yasalgan arava nusxalari uchraydi. Oltintepa manzilgohidan bir o'qli aravaning loydan nusxasi topigan. Arava o'troq dehqon jamoasining dastlabki transport vositasi bo'lib, undan rivojlangan eneolit davridayoq qadimgi shumerlik aholi foydalanishni boshlagan edi. Arava dastlab ho'kizlarga qo'shilib, allyuvial tekisliklarda qisqa masofadagi yuklarni tashishda foydalanilgan.

Yuqori darajali haroratni ta'minlaydigan xumdonlar paydo bo'lada. Dastlabki xumdonlar ikki tabaqali bo'lgan. Xumdonda pishirilgan sopol buyumlari oidingi davrdagiga nisbatan mustahkam va pishiq bo'lgan. Sopolarning sirtiga chizilgan naqshlarining mazmuni murakkablashadi. Naqshlar ko'p tabaqali xoch shaklidan iborat bo'lgan. *i* tayvonlar, xususan, echki va nushukning ham tasviri uchraydi. Sopol buyumlari katta-kichik kosalardan iborat. *Marmarsimon ohaktoshdan* ham kosalar yasalgan.

Haykalchalar tasviriy san'atning yetakchi turi hisoblangan. Oldingi davrdagi kabi erkak va ayolning tasviri aks etgan haykalchalarini yasash an'anasi davom etadi. Ayol haykalchalarning tana qismiga turli bezaklar yopishtirilgan, erkakning soqol-mo'ylovi va bosh kiyimi jonli ifodalangan. San'atining rang-tasvir turi uylarning devori sirtiga chizilgan bezaklarda o'z ifodasini topgan. Bu davrda ilgargi sodda qilib chizilgan devoriy rang-tasvirlarning mazmuni boyigan va murakkablashgan. Devoriy naqshlar aniq geometrik shakllar, hayvon va qushlarning tasviridan iborat bo'lgan. Hayvonlar echki, olachipor mushuksimon hayvon, ehtimol gepart, uzun qanotli burgut va kichik qushlardan iborat. Devor sirtiga chizilgan odamlar va hayvonlarning tasviri ramziy belgilar bilan uyg'unlashib ketgan. Hayvonlar tasviri eneolit davrining dastlabki ikki bosqichida totemizm bilan bog'liq bo'lsa, so'nggi bosqichida esa ular hayotiy mazmun kasb eta boshlaydi.

So'nggi eneolit davrida qadimgi o'troq dehqon aholisi jamiyat taraqqiyotining barcha sohasida ajdodlaridan ilgari ketadi. Metallning insoniyat ijtimoiy hayotiga chuqur kirib borishi va sug'orma dehqonchilik xo'jaligi ahamiyatining o'sishi, so'nggi eneolit davri jamiyati taraqqiyotining muhim omili bo'lgan. Bu esa mahalliy hududning ilk sivilizatsiya markazlariga xos taraqqiyot yo'lida rivojlanayotganidan dalolat berar edi.

Sarazm maduniyati.
Sarazm Zarafshon daryosining yuqori oqimida eneolit va bronza davrlarida faoliyat yuritgan madaniyat. Sarazm Samarqand shahridan 30 km. sharqda Panjikent shabri

1. Haykalchalar 2. Tubul's kiygan kishi 3. Boqa (raamar) 4. Sopol ko'za

yaqinida joylashgan o'nta kichik tepaliklardan iborat manzilgoh. Manzilgohning quyidagi eneolit (Sarazm I, II) va bronza (Sarazm III, IV) davrlariga oid quyidagi to'rtta bosqichi ajralib turadi:

Sarazm I - mil.avv. 3500 – 3300 yillar.

Sarazm II - mil.avv. 3200 – 2900 yillar.

Sarazm III mil.avv. 2900 – 2700 yillar.

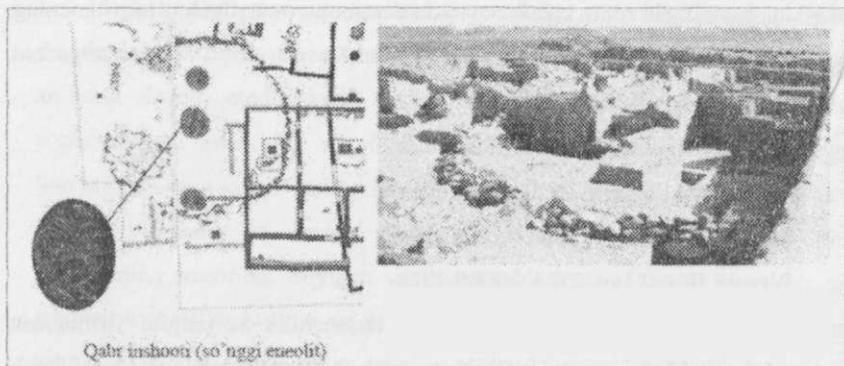
Sarazm IV mil.avv. 2700 – 2000 yillar.

Qadimgi dehqonlarning zimmasida dehqonchilik xo'jaligini yuritishdan tashqari kundalik hayot ehtiyoji uchun zarur bo'lgan metall zaxirasini izlab topish vazifasi turgan. Turkiston tog' tizmasidagi metall konlari geoksulik dehqonlarning Zarafshonning yuqori oqimiga ko'chib kelib joylashishiga sabab bo'lgan.

Sarazm manzilgohining quyi qismidagi madaniy qatlarnidan guvala va paxsadan barpo qilingan ikki va uch xonali uy-joylarning o'rni aniqlangan. Atrofi yupqa devor bilan o'rab olingan alohida hovilalarda yashash xonasi, oshxona va xo'jalik xonalari o'rin olgan. Yashash xonalarining ichkarisida o'choqlar mavjud. Shunga o'xshash o'choqlar Geoksur vohasidagi Anov II bosqichiga oid yodgorliklarda ham uchraydi.

Sarazm manzilgohining quyi qatlamda uy-joy imoratlari bilan birgalikda toshdan aylantirib terilgan (diametri 10 m.)o'ziga xos dafn inshooti aniqlangan. Undagi mayit gujanak holda yotqizib ko'milgan. Bunday dafn inshooti O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik madaniyatlarida kuzatilmaydi, bu odat nisbatan keyingi davrga oid Afanasev madaniyati aholisi orasida tarqalgan.

Qabr atrofiga aylantirib tosh terish odati quyoshni aks ettirgan. Olov qadimgi xalqlar e'tiqodida quyoshning farzandi yoki uning yerdagi timsoli hisoblangan. Qadimgi Sharqning ilk sivilizatsiyasi markazlari ibodatxonasida olovning ahamiyati yoki quyosh bilan bog'liq unsurlar yuqori o'rin egallagan.

Sarazm manzilgohining quyi qatlamidan topilmalarning guvohlik berishiga qaraganda Zarafshonning yuqori oqimidagi yerlarga qadimgi davrdan janubdan o'troq dehqon jamoasi va shimoldan ko'chmanchi chorvador qabilalarning kelib joylasha boshlaganligini ko'rish mumkin.

Sarazmning ikkinchi (Sarazm II) bosqichida manzilgohida qo'shimcha uy-joy imoratlar qurilib, uning maydoni ancha kengayadi. Bu davriga oid madaniy qatlamidan 8 ta mahalla aniqlanib, ulardan 36 ta uy-joy imoratining o'rni ochilgan. Mahallalar o'zaro ko'chalar bilan ajralib turgan. Alohida oilalarga tegishli hovlilar yashash va xo'jalik qismlaridan tashkil topgan. Ayrim hovlidagi xonada aylana o'choq joylashgan bo'lib, ulardan ibodat maqsadlarida foydalanilgan bo'lishi mumkin. Imoratlarining qurilishida paxsa, guvala, ayrim hollarda to'g'ri to'rtburchak xom g'isht ishlatilgan. Devorlar somonli loy suvoq qilinib, sirtiga rang-tasvirlar chizilgan.

Sarazm madaniyati xo'jaligining asosini dehqonchilik, chorvachilik, to'qimachilik tashkil etgan. Dehqonchilikda arpa, bug'doy ekilgan. Bog'dorchilik ekinlari to'g'risida ishonchli ma'lumotlar uchramaydi. Chorvachilikda qo'y va echki boqilgan.

Manzilgohning ilk bosqichga oid madaniy qatlamidan misdan yasalgan uzun sopli xanjar va uch qalin uzun to'g'nagich topilgan. So'nggi eneolit davrida misdan yasalgan buyumlarning soni va turi ko'payadi. Misdan yasalgan

ikki tig'li xanjar, pichoq, qarmoq, bigizlar topilgan. Topilmalar orasida metall eritish qozoni-*tigel* bo'laklari ham uchraydi. Sarazm madaniyatining ikkinchi bosqichida Sharqiy Turkiston tog'idagi mis konlari asosida metall hunaromadchiligi rivojlanadi. Toshdan urchuqbosh, kelitosh, yorg'uchoq va boshqa xo'jalik buyumlari yasalgan.

Sarazmning quyi qatlamidan topilgan (Sarazm I) sopol buyumlari qo'lda yasalgan. Ularning sirtiga qizil va qora rangli bo'yoqda geometrik naqsh chizilgan. Bunday turdagi sopolarning namunasi Geoksur vohasining Anov II bosqichiga oid madaniy qatlamida ko'p uchraydi.

So'nggi eneolit (Sarazm II) sopolari qo'lda yasalib, ikki tomonlama silliqilgan. Sopolarning sirtiga naqsh chizish an'anasi davom etadi. Naqshlar sarg'ish rangli tag ustidan qizil va qora bo'yoqda chizilgan. Bu bosqichda nashsiz sopolalar ham yasalgan. Shuningdek, Kaltaminor madaniyatiga xos tag qismi dumaloq qilib, o'rtasidan o'tgan chiziq bo'ylab romb shakli tushirilgan sopolalar ham topilgan. Kulolchilik chaxida yasalgan sopol buyumlari parchasining kam sonli nusxalari uchraydi. Bunday sopolalar ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko'ra Belujistondan keltirilgan.

Sarazmning so'nggi eneolit davri madaniy qatlamidan topilgan urchuqbosh nusxalari to'qimachilik hunaridan guvohlik beradi. Bu davrda matolar jundan to'qilgan. Jun kalavasi urchuqboshda yigirilgan.

Zarafshonning yuqori oqimida yashagan eneolit davri aholisi Geoksur vohasi, Kaltaminor, Afanasev madaniyati aholisi va Belujiston madaniyatlari bilan o'zaro madaniy aloqada yoki genetik yaqinlikka ega bo'lgan. O'rta Osiyoning qolgan joylarida bu davrda neolit davri o'ziashtiruvchi xo'jalik shakllariga ega bo'lgan mahalliy madaniyatlar faoliyati yuritayotgan edi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. O'rta Osiyoning eneolit davri taraqqiyoti omillarini ko'rsating?
2. Janubiy Turkmanistonning ilk eneolit davri xususiyati nimalardan iborat?

3. Janubiy Turkmanistonda rivojlangan eneolit davrida qanday o'zgarishlar sodir bo'lgan?
4. Janubiy Turkmanistonning so'nggi eneolit davri jamiyatida qanday yutuqlarga erishilgan?
5. Eneolit davri moddiy madaniyati xususiyati nimadan iborat?
6. Janubiy Turkmanistonda xo'jalik sohasida qanday o'zgarishlar sodir bo'lgan?
7. O'rta Osiyo eneolit davri aholisi diniy qarashlariga ega bo'lgan?
8. Sarazm madaniyati qanday xususiyatlarga ega bo'lgan?

I.Bob. Bronza davri

Tayanch soʻzlar: angob, bronza, zikkurat, ibodatxona, ilk shahar, ixtisoslashgan hunarmandchilik, mirta, plyastr, saroy, torevtika, qabr-qoʻrgʻon, xaoma.

Bronza davrining umumiy tavsifi. Bronza davri metallurgiya taraqqiyotining toʻrtinchi bosqichiga toʻgʻri keladi. Bronza-misga qoʻshimcha (mishyak, qoʻrgʻoshin, qalayi, 9:1 nisbatda) qoʻshib eritish asosida hosil boʻlgan metall. Insoniyatning bronzadan foydalana boshlangan davrdan ilk temir asrigacha tarixi **bronza davri**, deb nomlanadi. Metallning bu turidan foydalanish yer yuzining barcha joylarida bir xil kechmagan. Bronza quyish texnologiyasi dastlab qadimgi sharqda, xususan, Mesopotamiyada mil. avv. IV ming yillikning oxirida vujudga kelgan. Bu yerdan qoʻshni hududlarga yoyilib, yer yuzining boshqa joylariga tarqalgan. Yevrosiyoning chekka hududida bronza davri nisbatan kechroq boshlanib, mil. avv. I ming yillikning oʻrtalarigacha davom etgan. Yevrosiyo hududida bronza davrini mil. avv. III-II ming yilliklar doirasida sanalash qabul qilingan.

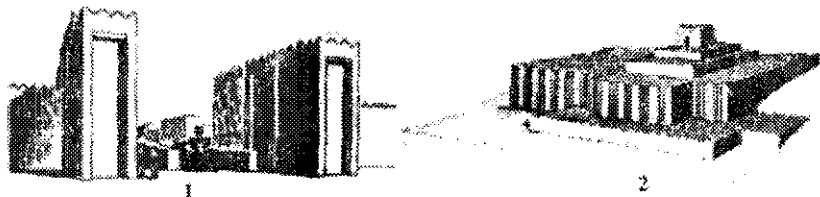
Jamiyatning ilgʻor shakllari erta qaror topgan yevrosiyoning janubiy hududida shahar markazlarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markaz sifatidagi ahamiyati ortib boradi. Shahar markazlarida hunarmandchilik rivojlanib, ixtisoslashish jarayoni chuqurlashadi. Ixtisoslashgan hunarmandchilik sohalari rivojlanib, birinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralib chiqadi. Hunarmandchilik sohasining rivojlanishi savdo munosabatlari shakllanishiga olib keladi. Bu davrda savdo munosabatlari tovar ayirboshlash shaklida boʻlgan. Zaruriy xomashyolarga boʻlgan ehtiyoj xalqaro savdoning rivojlanishi va madaniy aloqalar takomillashishiga olib kelgan. Bu oʻz navbatida qadimgi xalqlar oʻrtasida texnologiya yangiliklarning almashish jarayoni kuchaytiradi.

Jamiyat iqtisodiy sohasida roʻy berayotgan ijobiy oʻzgarishlar ijtimoiy

hayotiga ham ta'sirini o'tkazadi. Jamiyat a'zolari orasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanishni chuqurlashtirib yubordi. Aholi o'rtasida qarama-qarshilik kuchayadi, siyosiy ziddiyatlar vujudga keladi. Jamiyatda sodir bo'layotgan mazkur jarayonlar bronza davri ilk sivilizatsiyasi, qolaversa, davlatchilik shakllanishining muhim omillari hisoblangan.

Janubi-g'arbiy Turkmaniston. Mazkur hududning bronza jamiyati eneolit davri mahalliy NMZ III majmuasi davomida rivojlangan. Manzilgohlarning ilk bronza (NMZ IV) davriga oid madaniy qatlamining qalinligi 4-9 m. dan iborat. Manzilgohlar egallab turgan maydoniga ko'ra uch xil turi mavjud. Maydoni 25 ga. ortiq yirik manzilgohlar (Oltintepa, Nomozgoh), maydoni 2-10 ga. dan iborat o'rtacha manzilgohlar (Toychonaqtepa, Sho'rtepa, Xopuztepa, Ulug'tepa) va kichik manzilgohlar maydoni 1 ga. gacha (Oqtepa, Sho'rtepa).

Yirik manzilgohlardan Nomozgohtepa va Oltintepa yodgorliklari nisbatan yaxshi o'rganilgan. Nomozgohtepa manzilgohida arxeologik qazish ishlari qisman amalga oshirilgan. Manzilgohda tor ko'chalar bilan ajratilgan ko'p xonali uylarning o'rni va kulolchilik xumdonlari ochilgan.

1. Oltintepa manzilgohining kirish darvozasi. 2. Zikkurat.

Oltintepa manzilgohi alohida joylashgan bir necha tepaliklardan iborat bo'lib, umumiy maydoni 26 ga. ni tashkil etadi. Eneolit davrining oxirida har tomonlama rivojlangan Oltintepa manzilgohi bronza davrida mahalliy hududning yirik markaziga ayiangan. NMZ IV bosqichining boshida manzilgohning atrofida mudofaa devori barpo etiladi. Keyinchalik birinchi devorga ikki marta qo'shimcha devor qurilib, qalinligi oshirilgan. Kirish darvozasi chetidagi *pilon*-minorasifat inshootlar ham barpo etilgan. Ularning

devori “*plyastr*” bilan bezatilgan. Uchinchi bosqichida, ya’ni ilk bronzaning oxirida muhofaza devori ichkarisidan yangi devor qurilib, uning qalinligi 6 m.ga yetgan. Devorining tashqarisida yarim aylana burjlar qurilib, uning mudofaa qudrati kuchaytiriladi.

Manzilgohning kirish darvozasi arava va piyodalar uchun alohida yo‘laklarga ajratilgan. Darvozadan boshlangan markaziy ko‘chagasopol siniqlari to‘shab chiqilgan. Unga tutashgan kichik ko‘chalar mahallalarni o‘zaro ajratib turadi. Manzilgoh kulollar, misgarlar, davlatmand shaharliklar, zodagonlar mahallasi va diniy markaz qismlariga bo‘lingan. Mahallardagi uy-joy imoratlari xonadon egalarining jamiyatda tutgan mavqeyiga qarab bir va ko‘p xonali qilib qurilgan. Uylarning ko‘lami va shinamligi jihatdan bir-biridan farq qiladi. Ulardan topib o‘rganilgan moddiy ashyolar o‘rtasida katta tafovut mavjud.

Oltintepaning sharqiy qismidagi tepalikda zinasimon qilib qurilgan o‘ziga xos ibodatxona inshooti joylashgan. Inshoot faoliyati davomida uch marotaba qayta qurilgan. Rivojlangan bosqichida minoraning balandligi oshirilib yirik ko‘rinishga kelgan. Uning uzunligi 21 m., eni 8-10 m., balandligi 12 m. bo‘lib, shimoldan janubga tomon mo‘ljallab qurilgan. Ibodatxonaning yonida “*kohin uyi*” deb nomlangan inorat joylashgan.

Ibodatxona majmuasi toat-ibodat, yashash joylari va xo‘jalik qismlaridan tashkil topgan. Majmuaning toat-ibodat uchun mo‘ljallangan xonasida devoriga tutashtirib qurilgan “*olov-mehrobi*” joylashgan. Ibodatxonadan buqa va bo‘rining oliindan yasalgan haykalchasi topilgan. Buqaning shoxi kumush, ko‘zi esa lazuritdan ishlangan. Ibodatxonada yulduz belgilari aks ettirilgan narsalar uchraydi. Bu ibodatxona inshooti Qadimgi Shumering Ur davri zikkuratlarini eslatadi. Old Osiyo hududidagi ibodatxonalarda buqa boshini tasvirlash an’anaga aylangan. Tadqiqotchilarning fikriga qaraganda buqaning boshi tasvirlangan ibodatxona oy xudosiga bag‘ishlangan. Qadimgi shumerliklar asotirida buqa yerga guyoki oydan tushgan va uning sharafiga ibodatxona barpo etish an’anaga aylangan.

Bronza davrida qabrlar manzilgoh ichkarisida, uylarning atrofida joylashgan. Qabrlarning bir nechta turi aniqlangan. Ular bir kishi ko'milgan oddiy chuqur qabrlar, ichki tomonidan xom g'isht terib chiqilgan xonada ketma-ket dafn etilgan jamoaviy qabrlar va aholining nufuzli a'zosi dafn etilgan sag'analar. Zikkuratning ibodat majmuasida ham kohinlar jamoasiga tegishli sag'ana joylashgan. Marhumlar bilan birga ma'lum buyumlar, ovqat solingan idishlar, chiroq va boshqa buyumlar bilan birga qo'shib ko'milgan.

Ilk bronza davrida hunarmandchilikning bir nechta turi faoliyat yuritgan. Metall hunarmandchiligi ancha rivojlanadi. Oltintepa manzilgohidan misga ishlov berish ustaxonasi aniqlangan. Misgarlik alohida hunarmandchilik turi sifatida faoliyat yuritgan.

Ilk bronzaning dastlabki bosqichda misga mishyak va keyin qo'rg'oshin aralashtirib bronza hosil qilingan. Mis va bronzadan uy-ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari va boshqa kundalik ehtiyoj anjomlari yasalgan. Misdan yasalgan igna, bigiz, qarmoq, ikki tig'li pichoq topilgan.

Ayniqsa, zargarlik hunari yaxshi rivojlangan. Oltin, kumush kabi rangli va qimmatbaho metallardan turli xil zeb-ziynatlari va ilohiy buyumlar yasalgan. Oltindan yasalgan buqa va bo'ri boshi tasvirlangan topilmalar zargarlik san'atining yuksak namunasidir. Qimmatbaho toshlardan ham taqinchoqlar yasalgan.

Hunarmandchilikda kulolchilik yetakchi o'rinni egallaydi. Oltintepa manzilgohdan o'rin olgan kulollari mahallasidan 60 dan ortiq ikki qavatli xumdon ochilgan. Kulolchilik hunarmandchilik ishlab chiqarishida yetakchi o'rinni egallagan.

Bu davrda sekin aylantiradigan, ya'ni qo'l charxidan foydalanish boshlangan. Sopolarning sirtiga eneolit davri zoomorf tasvirlarning o'rnida geometrik shaklli monoxrom naqsh chizish urf bo'lgan. Sopol buyumlarning uch xil turi ajralib turadi: naqshli, naqshsiz va ko'kish rangli. Kulolchilikda charx va xumdonidan foydalanish hunarmandchilik ishlab chiqarish o'tishga olib kelgan.

Toshdan yasalgan qurollarga bo'lgan ehtiyoj qisman saqlanib qoladi. Toshdan yasalgan turli xil mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlar topilgan. Chaqmoqtoshdan bargsimon kamon paykoni yasalgan. Toshdan yorg'uchoq, keli sopi, havoncha va muhriar yasalgan. Terrakota muhrlari ham mavjud. Haykalchalarda ayol, erkak va hayvon timsoli aks ettirilgan.

Nomogoh IV davri sopolari

Rivojlangan bronza davri (NMZ. V) Bu davrdagi yodgorliklarining madaniy qatlami 2,5 m. tashkil etadi. Manzilgohlarning maydoni kengayib, ichki tuzilmalari murakkablashgan. Ularning egallagan maydoni jihatdan uchta guruhi ajralib turadi. Maydoni 46-70 ga. yirik manzilgohlar (Nomozgohtepa va Oltintepa), maydoni 10 ga. dan ortiq o'rtacha (Ulug'tepa, Xopuztepa) manzilgohlar va maydoni 2-3 ga. kichik (Toychanoqtepa, Qo'shtepa va Sho'rtepa) manzilgohlar faoliyat yuritgan.

Rivojlangan bronza davrida qurilish-me'morchilik sohasida muhim yutuqlarga erishilgan. Aholining turli tabaqa vakillari ehtiyojiga mos uy-joy imoratlar barpo qilingan. Yirik manzilgohlarda aholining davlatmand va amaldor tabaqasi vakillariga tegishli ko'p xonali shinam uy-joy imoratlar qurilgan. Bunday uylarning maydoni (180 kv. m. gacha) juda katta. Hunarmand ustalarning bir xonali uylarining maydoni ancha kichik. Yashash uy-joylarining farqlanishi rivojlangan bronza davri aholisi o'rtasida mavjud mulkiy va ijtimoiy tafovutdan darak beradi.

Bronza davrining rivojlangan bosqichi sopollari kulolchilik charxida yasalgan. Sopol buyumlarining sirtiga qizg'ish-oq, sariq yoki qisman pushti rangli angob surtilgan. Bu bosqichda sopollarning sirtiga naqsh chizish an'anasi yo'qolib, asosiy e'tibor ularning sifati va soniga qaratila boshlaydi. Bu bevosita kulolchilik sohasida ixtisoslashish jarayoning chuqurlashganligini ko'rsatadi. Tovoq, kosa, tuvak, xum, choynak va boshqa sopol buyumlari yasalgan. NMZ V bosqichda oyoqli yorqin tagli vazalar paydo bo'ladi. Ularning ayrimlarining novsimon jumragiga ega bo'lgan. Bunday sopollar kulolchilik buyumlari orasida kamchillikni tashkil qiladi.

Rivojlangan bronza davri tasviriy san'ati yuksalgan. Tasviriy san'at namunalari ko'pgina yodgorliklardan topib o'rganilgan. Antropomorf va zoomorf shaklli haykatchalar o'zida bronza davri madaniyati, diniy qarashlari bilan birgalikda iqtisodiy munosabatlarini aks ettirgan.

Bronza davrida ayol ma'budasini yangi shakldagi timsolida aks ettirilgan haykalchalar paydo bo'lgan. Rivojlangan bronza davrida ayol haykalchalarining bir necha turi paydo bo'lib, ular aholisi orasida bir necha ayol ma'budalarga e'tiqod qilish odati mavjudligidan dalolat beradi. Erkaklar aks ettirilgan haykalchalari kam uchraydi.

Oltintepa manzilgohidan o'ld tomoniga tuyaning boshi yopishtirib yasalgan to'rt g'ildirakli arava nusxasi topilgan. Bu topilma bronza davri aholisi aravani tortishda ho'kiz bilan birga tuya kuchidan foydalanganini ko'rsatadi.

Oltintepa manzilgohidan topilgan ayrim sopollarning sirtiga Qadimgi Sharqning ilk markazlarida (Shumer, Elam, Hindiston) uchraydigan ilk yozuvga o'xshash belgilar chizilgan. Bu belgilar ilmiy jihatdan maxsus o'rganilmagan. Terrakota haykalchalarining sirtiga chizilgan turli xil belgilarni V.M.Masson hafta, oy va yilni ifodalovchi taqvim bo'lishi mumkinligini taxmin qilgan.

Fil suyagi va lazurit toshdan har xil buyumlar yasalgan. Janubiy Turkmanistonning naqshli sopellariga o'xshash namunalari Moxenjadaro manzilgohidan ham topilgan. Bunday sopol namunalari Hindiston bilan olib borilgan savdo va madaniy aloqaning yo'lga qo'yilganligidan dalolat beradi.

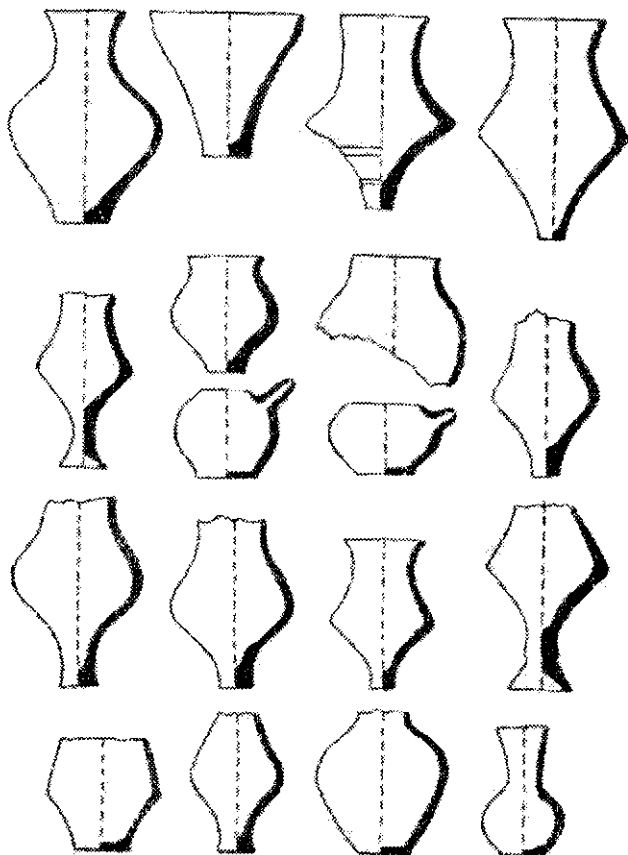
Muhrlar asosan tosh, qisman mis va bronzadan yasalgan. Janubiy Turkmanistonning bronza davri muhrlardagi tasvirlarning shakli va uslubi Mesopotamiya muhrlariga o'xshash. Dastlab muhrlarga geometrik shakllar tushirilgan. Keyinchalik hayvonlar yoki fantastik mavjudotlar aks ettirilib, ramzi murakkablashadi va guruh tasvirlar ko'paygan.

Bronza davri Nomozgohtepa, Oltintepa va boshqa yirik manzilgohlarning mudofaa devori bilan o'rab olinganligi, mahobatli imoratlar, xususan, diniy-g'oyaviy markaz hisoblangan ibodatxonaning mavjudligi, ixtisoslashgan ishlab chiqarishning rivojlanishi, tabaqalanish jarayonining barcha sohalarda namoyon bo'lishi, xususiyl mulkdan darak beruvchi muhrlarning paydo bo'lishi va boshqa belgilariga ko'ra ularni Qadimgi Sharqning ilk shaharlari sirasiga kiritish mumkin. Ular nafaqat iqtisodiy, madaniy markaz balki, ma'lum bir hududning

g'oyaviy-ma'muriy markazi bo'lgan.

NMZ V bosqichining oxirda Janubiy Turkmaniston hududidagi yirik manzilgohlar inqirozga uchraydi. Oltintepa va Nomozgohtepa manzilgohlari tashlandiq holga kelib qoladi. Mutaxassis olimlar inqiroz sababini qurg'oqchil iqlim sharoiti bilan bog'laydi.

Nomozgoh V davri sopollari.

Oltintepa manzilgohining yuqori madaniy qatlamidan topilgan suyaklar kichik tuyoqli mollariga tegishli, qoramol suyaklari esa uchramaydi.

Qurg'oqchilik tufayli yem-xashak zaxirasi kamayib, qora molni boqish uchun yetarli imkoniyat bo'lmagan. Ikkinchi tomondan esa dalalarda bir necha ming yillar davomida muntazam ekin ekilishi oqibatida yerlar sho'rlanib, yaroqsiz holga kelib qolgan va hosildorlik pasayib ketgan. Bu albatta aholining yashash joyini tashlab, yangi yerlarga ko'chishiga sabab bo'ladi.

Janubiy Turkmaniston hududida bronza davri ilk shahar shaklidagi manzilgohlar inqirozga uchrasada, hayot qisman davom etadi. Oltintepa manzilgohining "tepalik", deb nomlangan qismida, Yangiqal'a qabristonida va boshqa manzilgohlarda so'nggi bronza davri jamiyati taraqqiyoti izlari saqlangan. NMZ VI bosqichi kulolchilikda oyoqli sopollar salmog'i yetakchi o'rinni egallaydi. Bunday sopollar Nomozgohtepa, Tokkemtepa, Anevtepa va Yangiqal'a qabristonlaridan topilgan

O'rta Osiyoning janubi-g'arbiy hududining rivojlangan bronza davri jamiyati ilk sivilizatsiya markazlariga o'xshash usulida rivojlangan. O'lkadagi Oltintepa, Nomozgohtepa va boshqa yirik manzilgohlarda qadimgi sharqning ilk shaharlariga xos arxeologik alomatlar mavjud. Bu yerda arxeologik ma'lumotlarga qaraganda jamiyatni diniy usulda boshqarish tizimi hukmron bo'lgan. Dunyoviy hokimiyat shakllanib ulgurmasdan jamiyat inqirozga uchragan.

Murg'ob vohasining bronza davri arxeologiyasi. Afg'onistondan oqib keladigan Murg'ob daryosi Amudaryoga yetmasdan Qoraqum cho'lida qurib qoladi. Daryoning quyi oqimidagi yerlar qadimdan dehqonchilik uchun juda qulay bo'lgan. Bu yerlar encolit davrining oxirida Geoksur vohasidan ko'chib kelgan aholi tomonidan o'zlashtiriladi.

Bronza davrida vohaga boshqa bir etnik guruh kelib joylashadi. V.M.Masson Turkmanistonning janubi-g'arbiy hududining rivojlangan bronza davri jamiyati inqiroziga uchragandan keyin, aholi bu yerga ko'chib kelgan, degan fikrni bildirgan edi.

V.I.Sarianidi esa yangi etnik guruh ildizlarini Shimoliy Suriya va Janubiy

Anatoliya hududiga bog'laydi. Uning fikricha mil. avv. IV ming yillikning o'rtalaridan O'rta yer dengizining shimoli-sharqiy qismidan Eron tog'lariga qadar cho'zilgan keng hududda yog'ingarchilik kamayib, qurg'oqchil iqlim sharoiti qaror topadi. Qurg'oqchilik Shimoliy Suriya va Anatoliyada yashagan aholi hayotiga jiddiy ta'sir qilgan. Natijada Oronto vohasining ilk shahar markazlari inqirozga uchrab, ularda yashagan aholi ko'chishga majbur bo'lgan. Ko'chib kelgan aholining asosiy qismi Murg'ob vohasiga, bir qismi esa Surxon va Balxob vohalariga joylashadi. Qolgan qismi esa yurishni davom ettirib, Sharqiy Turkiston hududigacha borgan.

Marg'iyona va Baqtriya hududida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlardagi umumiylikdan kelib chiqib arxeologiya fani sohasida BMAK (Baqtriya va Marg'iyona arxeologik majmuasi) atamasi qo'llaniladi. BMAKning bronza davri xronologiyasi mil. avv. 1800/1700-1100 yillar doirasida belgilangan. Oxirgi o'tkazilgan radiokarbon tekshirishlari mazkur xronologik ko'rsatkichni taxminan 500 yilga, ya'ni mil.avv. 2300/2150 - mil.avv. 1500 yillikka qadimiylashtirdi.

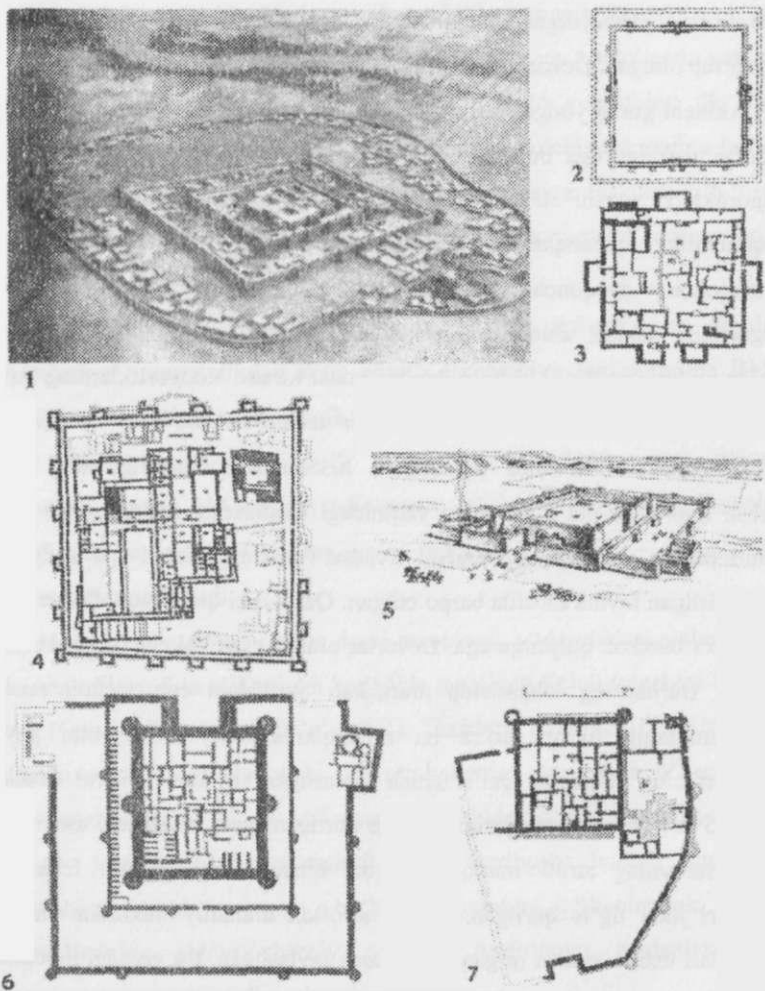
Murg'ob daryosining bronza davri arxeologik yodgorliklari alohida ariqlar bilan sug'orilgan 8 ta mikrovoha hududida tarqalgan. Keleli (markazi-Keleli-1), Gonur (Gonur), To'g'aloq (To'g'aloq 1), Taxirboy, Ajiqiyi, Toip, Odambosan (Odambosan 1) va Avchin kabi mikrovohalarning har birida o'rtacha 10-30 tadan manzilgoh o'rin olgan. Mikrovohalar alohida xo'jalik tumani yoki kichik ma'muriy hududiy tuzilmani tashkil etgan. Egribogaz hududi ham alohida mikrovohani tashkil etgan bo'lishi mumkin. Shuningdek, Ovchin mikrovohasining shimoli-sharqiy qismida Andronovo madaniyatiga xos chorvadorlarga tegishli dafn inshootlari aniqlangan.

Murg'ob vohasidagi arxeologik yodgorliklarning umumiy maydoni 0,02-25 gektardan iborat bo'lib, ularning shakli va vazifasiga ko'ra bir necha turi mavjud. Ular ilk shahar shaklidagi manzilgohlar, qal'a-qo'rg'onlar, dehqonchilik qishloqlari, ishlab chiqarish va diniy inshoot-*ibodatxona* hamda

dafn inshootidan iborat. Birinchi guruh yodgorliklar maydoni 12-25 ga. dan iborat ilk shahar shaklidagi (Gonurtepa va To'g'aloq 21) manzilgohlar. Ular qal'a va aholi yashaydigan qismlardan tashkil topib, atrofi qalin mudofaa devor bilan o'rab olingan. Devor to'g'ri to'rtburchak burjlar bilan kuchaytirilgan.

Ikkinchi guruh yodgorliklar baland tagkursi ustida qurilgan va mustabkam mudofaa tizimiga ega bo'lgan qal'a qo'rg'onlar. Ulardan Keleli 3, Keleli 4 yodgorliklari yaxshi o'rganilgan. Uchinchi turdagi yodgorliklar o'troq dehqonchilik qishloqlaridir. Murg'ob vohasining asosiy ko'pchilik manzilgohlari dehqonchilik qishlog'ini tashkil etadi. To'rtinchi guruh yodgorliklar ishlab chiqarish inshootlari. Beshinchi guruh yodgorliklarga alohida joylashgan diniy inshoot-ibodatxonalar kiradi. Yodgorliklarning boshqa bir guruhi-dafn inshoot bo'lib, ularning bir nechta turi mavjud. Vohadagi eng yirik yodgorlik Gonurtepa manzilgohi hisoblanadi. Manzilgohning asosiy qurilish imoratlari qal'a va uning yaqinidagi ibodatxona majmuasidan iborat. Gonurtepaning markaziy qismidagi kvadrat shakidagi ichki qal'a ilgariidan rejalashtirilgan loyiha asosida barpo etilgan. Qal'a ikki qator mudofaa devori va to'g'ri to'rtburchak burjlarga ega. Devorlar orasidagi yo'lakcha orqali burjlarga kirilgan. Burjlarning ichkarisida murakkab qurilishga ega o'choq mavjud. V.I.Sarianidining fikriga ko'ra bu o'choqlarda diniy marosimlar paytida muqaddas olov yoqilgan. Qal'a ichida joylashgan sal kam kvadrat shakidagi (120x125 m.) dunyo tomonlariga moslab qurilgan saroy majmuasi asosiy o'rin tutadi. Saroyning atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan. Ichkaridagi imoratlari juda tig'is qurilgan. Uning atrofida mahalliy hukmdor va saroy amaldorlari uchun xizmat qilgan ibodatxona joylashgan. Bu yerdagi ibodatxona olov va suvga sig'inish, qurbonlik keltirish, in'om qilish odatlari uchun xizmat qiluvchi umumiy majmuani tashkil etgan. Manzilgohni V.I.Sarianidi "Ibodatxonalar shahri" deb ataydi. Shaharda aholi uy-joy imoratlari, ishlab chiqarish inshootlari joylashgan. Shaharning sanitariya qoidalariga qat'iy amal qilingan. Bu yerda shaharga sopol quvurlarda ichimlik suvi olib kirilgan. Uy-

joylar aholining jamiyatda tutgan mavqeyiga qarab bir va ko'p xonali bo'lgan.

1.Gonur 2.Keleli 3. Keleli 4. Gonur I (saroy) 5.To'g'aloq 21
 ibodatxonasi (umumiy ko'rinishi) 6.To'g'aloq 21 rejası
 7.To'g'aloq 1 qishloq ibodatxonasi

Murg'ob vohasining boshqa bir yirik manzilgohi To'g'aloq I hisoblanib,

umumiy maydoni 12 ga. dan iborat. Manzilgohning markazida balandligi 4 m. tag kursi ustida qurilgan inshoot joylashgan. Manzilgoh To'g'aloq mikrovohasining markazi hisoblangan.

Keleli 3 yodgorligi baland tag kursi ustida dunyo tomonlariga moslab barpo etilgan kvadrat shaklidagi (128x18 m.) manzilgoh. Atrofi ikki qator devori bilan o'rab olingan, o'rtasida yo'lakcha mavjud. Mudofaa devori tashqi tomondan burjlar bilan kuchaytirilgan. Barcha tomonlarida oltitadan mudofaa burjlari mavjud. Manzilgohning to'rt tomonidagi devorlarning o'rtasida kirish darvozalari joylashgan. Darvozalarning ikki chetda ham mudofaa burji bilan kuchaytirilgan. Manzilgohning ichkarisidan kesib o'tgan ariqning ichki tomoniga xom g'isht terib chiqilgan.

Keleli 4 yodgorligi baland tag kursi ustida barpo etilgan kvadrat shaklidagi (29,5x29,5 m.) manzilgoh. Atrofi ikki qator, o'rtasida karidorsifat yo'lakchaga ega mudofaa devori bilan o'rab olingan. Tashqi devorning qalinligi 1 m., ichki devorniki 0,3 m. Mudofaa devori tashqi tomondan beshta to'g'ri to'rtburchak burjlar bilan kuchaytirilgan. Manzilgoh ichkarisida xom g'ishtdan qurilgan 45 ta uy-joy imoratlari joylashgan. Uch-to'rt xonadan iborat uylar kirish eshiklari orqali o'zaro bog'lanib, xonalarning birida xo'jalik o'chog'i joylashgan. Majmuaning shimoliy qismida ochiq joyda to'rtta yirik o'choq mavjud. Tadqiqotchilarning taxminiga ko'ra o'choqlarda metalga ishlov berish ishlari bajarilgan. Keleli 4 manzilgohi ko'rinishdan Murg'ob vohasi aholisining hunarmand toifasi vakillari yashaydigan qishloq bo'lgan.

Murg'ob vohasidagi markaziy manzilgohlarda joylashgan ibodatxonalar jamoatchilik inshootlari orasida mavqeyi jihatdan muhim o'rin egallaydi. Gonurtepa, To'g'aloq 21 va To'g'aloq 1 manzilgohlarida o'rganilgan ibodatxonalarda olov va muqaddas ichimlik kultlari muhim o'rin tutadi. Gonurtepa manzilgohidagi ibodatxona majmuasi olov, muqaddas ichimlik kulti, qarbonlik keltirish qismlardan tashkil topgan. Bu yerdan xaoma tayyorlash maqsadida o'simlikni yanchadigan keli toshlar va o'simliklardan

tayyorlanadigan ichimlik saqlangan idishlar topilgan. Shuningdek, ko'knori va nasha urug'lari ham saqlanib qolgan. Narsalarning sirtiga chizilgan o'simlik orasida efedra daraxtining tasvirlari ko'p uchraydi.

Murg'ob vohasi aholisi orasida olovga topinish va muqaddas ichimlik kulti keng tarqalgan. Muqaddas ichimlik kulti mitraga sig'inish odati bilan bog'liq. O'rta Osiyoning qadimgi aholisi mitraga sig'inishda quyosh xudosi sifatida qaragan. Qadimgi xalqlar tasavvurida mitra quyosh chiqishning sherigi sifatida aks etgan. Avestoda mitra yomg'irni chaqiradi, o'simliklarning o'sishiga va butun hosilga yordam berishi to'g'risida yozilgan.

Boshqa turdagi manzilgohlar dehqon jamoasi qishloqlaridan iborat. Mikrovohalarda joylashgan yodgorliklarning asosiy ko'pchilik qismi dehqonchilik qishlog'i hisoblanadi. Ularda asosan o'troq dehqon jamoasining uy-joylari va qisman hunarmandchilik inshootlari joylashgan.

Bronza davriga yodgorliklar orasida dafn inshootlari muhim o'ringa ega. Manzilgohining nekropol qismidan, ya'ni Janubiy Gonurdan uch mingdan ortiq qabrlar aniqlangan. Nekropolda asosan katta yoshdagilar ko'milgan. Qabrlarning bir nechta turi oddiy qabrlar, sag'ana yoki sistalardan iborat. Barcha qabrlar uchun xos bo'lgan xususiyat marhumlarning tanasi yerga tegmaslik uchun mayitning atrofiga qum to'kilgan yoki sun'iy tuproq qatlami ustiga yotqizilgan. Jismoniy kamchiligi bor odamlar har kuydirilgan qabrlarga ko'milgan.

Murg'ob vohasining bronza davri aholisining amaldor qatlami vakillari qatlami g'ishtdan yasalgan maxsus yasamalar ustida ko'milgan. Hukmdor yoki hukmdor oila a'zolari sistlarda dafn etilgan.

Qabrlarning 85% ni shaxtali qabrlar tashkil etadi. Bu qabrlar tik qazilgan chuqurlikdan tashkil topgan bo'lib, devorlari suv bilan yuvilib turilgan. Murlarning boshi shimol tomonga qaratib, qo'li va oyog'lari bukilgan holda ko'milgan. Qabrlarning ustidan xom g'isht terib yopilgan. Shaxta qabrlar O'rta Osiyoning hech bir joyida uchramaydi, ular faqat Suriya va Falastin hududi

uchun xos.

To'g'aloq manzilgohidan o'rganilgan qabrlarning biridan ham qabrga hayvon qo'shilgan aravani yetaklab kirgan kishining qo'llari orqasiga majburan qayrilib, o'ldirilgan odam suyaklari topilgan. Qabrlar aholi mavqeyiga ko'ra ma'lum kuzatuv buyumlari bilan ko'milgan.

Vohada hunarmandchilik ishlab chiqarishi yaxshi rivojlangan. Hunarmandchilikning metalsozlik, kulolchilik, to'qimachilik, zargarlik, toshlarga ishlov berish kabi turlari faoliyat yuritgan. Metall buyumlar ikki xil usulda, bolg'alash va quyish usulida yasalgan yasalgan. Quyish usulida yasalgan buyumlar salmoqli o'rinni egallaydi. Quyib yasalgan buyumlar bir xil turlariga qo'shimcha ishlov berilgan, boshqalariga ishlov berilmagan. Umumiy buyumlarning uchdan ikki qismi quyish orqali yasalgan. Ish qurollari, qurol yarog'lar, pichoqsimon buyumlar va ayrim zeb-ziyat buyumlari quyilgan. Idish tayoqlar, muhrlar, ayrim taqinchoqlar quyilgandan keyin qo'shimcha ishlov berilmagan.

Gonurtepa manzilgohining shimoliy va g'arbiy qismida joylashgan kulollar mahallasida ikki yarusli xumdonlarining o'rmi ochilgan. Sopol buyumlari tez aylantiradigan kulolchilik charxida yasalgan. Sopol buyumlari ko'proq kulolchilik charxida yasalgan yuqori sifatli buyumlardan iborat. Sopol buyumlari yaxshi qorilgan va tindirilgan loydan yasalgan. Buyumlarning siriغا yorqin ko'kish va yorqin qizg'ish rangli angob surtilgan. Sopol buyumlarning asosiy ko'pchilik qismi naqshsiz. Ayrimlarining bo'g'zidan pastgi qismiga siniq chiziqli yoki ilon izi shakli rang-bo'yoqlarda naqshlar chizilgan. Kamchilik sopollarga daraxt va uning yaqinida echki tasviri tushirilgan. Sopollarning dastasi mavjud emas, ayrimlarida ilgaksimon tastaga ega. Baland tagli vaza va qadahlar ko'pchilikni tashkil etadi. Konussimon va yarimsferik kosalar, kuvalar, gorshoklar, miskalar, xumlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Oshxona idishlari qo'lda yasalgan. Ularning loyiga maydalangan kvars tosh va maydalangan sopol qo'shiigan. Qozon, tova, cheynak. Bir turdagi

sopollarning loyiga qizg'ish-oqsariq shamot aralashtirilib, qo'lda yasalgan turi ham mavjud. Ular yirik miskalar, og'zi ochiq kosalar, labi tashqariga qayrilgan baland tuvaksimon idishlardir. Sopollarning kamchilik qismini dasht hududlariga xos qo'lda yasalgan kulrang buyumlar tashkil etadi.

Murg'ob vohasining bronza davri moddiy madaniyatida muhrlar alohida ahamiyatga ega moddiy topilma hisoblanadi. Muhr-tumorlar tosh, loy va qisman metallardan yasalgan. Ular aylana, kvadrat va zoomorf shaklida yasalgan. Aylana muhrlarda ko'p gulbargli naqshlar uchraydi. Kvadrat muhrlarda xochsimon, ayrim hollarda murakkab o'simlik naqshga ega. Zamorf muhrlarda mushuksimon yirtqich hayvonning tasviri tushirilgan. Barcha muhrlarning orqa tomonida ilmog'iga ega.

Muhr-tumorlarga zoomorf: ilon, chayon, qurbaqa, burgut, xoch, fitomorf: nina bargli daraxt, chamasi efedra, lola yoki ko'knori va geometrik naqshlar, xususan, sevastika tasvirlari tushirilgan. Ularning orqasida taqib yurish uchun mo'ljallangan teshikchalari mavjud bo'lgan.

Marg'iyonada muhr-tumorlardan tashqari Mesopotamiya usulida yasalgan silindr muhrlar ham tarqalgan. Bunday muhrlarning butun saqlangan nusxasi juda kam uchraydi. Bunday muhrlarning singan kichik bo'laklaridan tashqari narsalarda ularning izlari saqlanib qolgan. Muhrlarning birida ikki o'rkachli tuya-baktrianning jilovidan ushlab turgan odam odam tasviri muhim o'rin tutadi.

Bronzadan yasalgan mehnat qurollari va uy-ro'zg'or bumlari, xususan, diniy maqsadlarda foydalanilgan idishlar topilgan. Diniy marosimlarda foydalanish maqsadida bronzadan yasalgan idishlarning labiga ilon, chayon, hayvonlar tasviri tushirilgan.

To'g'aloq vohasidagi manzilgohdan kam sonli temir bo'laklari, xususan, munchoqlar topilgan. Oltin va kumushdan yuksak mahorat va did bilan yasalgan buyumlarning namunalari ko'plab uchraydi. Murg'ob vohasi aholisi hayotida zargarlik alohida o'ringa ega bo'lgan.

Marg'iyonaning bronza davri aholisi orasida otashparastlik va muqaddas

ichimlik kultiga sig'inish odati mavjud bo'lgan. Ularga bag'ishlab yirik ibodatxonalar barpo qilingan. Soma-Parjana (momoqaldiroq) ning farzandi sifatida namoyon bo'ladi. Shunda Soma osmon va yer farzandi sifatida aks etgan. Qadimgi xalqlar o'tiqodida oy erkaklarning ibtidosi, yer ayollarning ibtidosi sifatida qaralganligi aniqlangan. Tilshunoslar xaoma o'zida qurbonlik keltiruvchi iloh, kohin va narsani mujassam etgan, deb hisoblaydilar. Xaoma zardushtiylik diniy odati va liturgiyasining muhim qismi bo'lib, bu ichimlik hayotni tortiq qiladi. Avestoning biror joyida ibodatxonalarining mavjudligi to'g'risida ma'lumot keltirilmagan. Dashli 3 mahobatli imorat majmuasining aylana ibodatxonasini K.Yittmar Avesto varasiga qiyoslagan. Uning yaqinida joylashgan imoratni B.Brentes *indoariylarning "mandaliga"* qiyoslaydi.

Qadimgi Sharqning ilk markazlari shumer, hind mixxat yozuviga o'xshaydigan belgilar uchraydi. Bu belgilar maxsus tadqiq etilmagan.

Murg'ob vohasining bronza davri jamiyati Mesopotamiya, Misr, Eron va Hindistonning ilk sivilizatsiyasi markazlariga xos yo'nalishda rivojlangan. Gonurtepa yodgorligini o'rgangan V.I.Sarianidi Marg'ob vohasining bronza davri jamiyatini qadimgi sharqning beshinchi-*Margush sivilizatsiya*, degan fikri ilgari suragan. Boshqa bir tadqiqotchi Sh.Shaydullaev bronza davrida BMAK hududida *Xarali* davlati faoliyat yuritganligini bildirgan. Yuksak darajada taraqqiy etgan mazkur jamiyat bronza davrining oxirida inqirozga uchraydi.

Baqtriyaning bronza davri arxeologiyasi. Baqtriya hududda ilk o'troq dehqonchilik madaniyati bronza davrida shakllangan. Ilk dehqonchilik madaniyatiga oid manzilgohlar Surxon vohasi va Shimoliy Afg'oniston hududidan topib o'rganilgan. Janubiy Tojikistonda ilk o'troq dehqonchilik madaniyati Dushanbe atrofi hududida bronza davrining so'nggi bosqichida vujudga kelgan. Kofirnahr va Vaxsh vohasida so'nggi bronza davrida chorvador qabilalar madaniyati faoliyat yuritadi.

Baqtriyaning bronza davrida faoliyat yuritgan o'troq dehqonchilik

manzilgohlari dastlabki o'rganilgan yodgorliklarga nisbatan janubda - *Dashtli*, shimolda esa - *Sopolli* madaniyati nomlari bilan yuritiladi.

Janubiy Baqtriya. Janubiy Baqtriya hududining bronza davri arxeologiya yodgorliklari alohida dehqonchilik vohalarida joylashgan. Bu yerda Davlatobod, Dashtli, Farukobod va Nichkin dehqonchilik vohalari ajralib turadi. Davlatobod mikrovohasida joylashgan Tikar 1-3 Tikar 4 (Girdaytepa), Dashtli mikrovohasidagi Dashtli 3 yodgorligi yaxshi o'rganilgan.

Davlatobod mikrovohasidagi yodgorliklarning maydoni 0,4-1,0 ga ni tashkil etadi. Tikar 4 yodgorligida (100x95 m.) mudofaa devori va to'rt burchagida burjlari mavjud. Mazkur hududdagi arxeologik yodgorliklarini o'rgangan olim V.I.Sarianidi Afg'onistonning bronza davrini Tikar va Girday bosqichlariga ajratgan.

Janubiy Baqtriyaning bronza davri yodgorliklari orasida Dashtli vohasidagi Dashtli 3 manzilgohi yaxshi o'rganilgan. Dashtli 3 manzilgohi aylana shakldagi ibodatxona va kvadrat shakldagi saroy-ibodatxonadan iborat ikkita majmuani tashkil etadi. Ibodatxona majmuasi ikki qator mudofaa devori bilan o'rab olingan. Saroy-ibodatxonasi esa kvadrat shaklda barpo qilingan. Qadimgi yevropa xalqlari afsonasida aylana shakli quyosh, kvadrat esa yer tomonlarini aks ettiradigan. Mudofaa devori tashqarisida ikki qator xalqani tashkil etgan aholi uy-joy imoratlari qurilgan.

Dashtli 3 majmuasi koinot tushunchasi bilan bevosita uzviy bog'liq bo'lib, aholini tartibga solib turuvchi ma'muriy-g'oyaviy markaz vazifasini bajargan. Majmuada aholining g'oyaviy-ma'muriy boshqaruv tizimi aks ettirib, davlatchilikning ilk shakllarini namoyon qiladi.

Janubiy Baqtriyaning bronza davri yodgorliklari orasida daft inshooti ham muhim o'rin egallaydi. Daft inshootlari lahat (katakomba) qabrlardan iborat. Marhumlar bilan birga turli xil buyumlar qo'shib ko'milgan. Ko'pchilik qabrlardagi kuzatuv buyumlari bronza davridayoq talon-taroj qililib, hozirgi paytda saqlanib qolmagan.

Shimoliy Baqtriyaning bronza davri arxeologiyasi dastlabki o'rganilgan yodgorlik nomi bilan *Sopolli madaniyati*, deb yuritiladi. Bu madaniyat shartli ravishda *sopolli, jarqo'ton, ko'zali, molali, bo'ston* kabi bosqichlarga ajratilgan.

	<i>Bosqichlar</i>	<i>An'anaviy sanasi</i>	<i>Yangi radiokarbon</i>
1	Sopolli	Mil. avv. 1700-1500 yillar	Mil.av. 2150-2000 asr
2	Jarqo'ton	Mil. avv. 1500-1350 yillar	Mil. avv XIX-XVII asrlar
3	Ko'zali	Mil. avv. 1350-1200 yillar	Mil. avv. XVI asr
4	Mo'lali	Mil. avv. 1200-1100 yillar	Mil. avv. XV asr
5	Bo'ston	Mil. avv. 1000-900 yillar	Mil. avv. XIV asr

Sopolli bosqichi. Muzrabod cho'li hududidagi Ulanbuloqsoy o'zanida joylashgan Sopollitepa manzilgohi Janubiy O'zbekistonning bronza davri o'troq dehqonchilik madaniyatining ilk bosqichi oid yodgorlik hisoblanadi. Yodgorlikning umumiy maydoni 4 ga dan iborat bo'lib, markazida atrofi uch qator mudofaa devori bilan o'rab olingan, tomonlari 82x82 m. qal'a joylashgan. Mudofaa devori dushmani chalg'itish maqsadida labirint shaklidagi qurilgan. Qal'aning haqiqiy darvozasi janub tomonda bo'lgan. Mudofaa devorining boshqa tomonlaridagi darvozasifat ochiq joylar dushmani chalg'ituvchi qopqon vazifasini bajargan. Murakkab harbiy-muhandislik qurilmasidan tashkil topgan mudofaa devori mazkur sohada ilgariidan yuqori malakaga ega bo'lgan quruvehilar tomonidan barpo etilgan. Bunda qurilish inshootlari O'rta Osiyoning boshqa joylarida uchramaydi.

Qal'a ichkarisida aholi uy-joylari va ishlab chiqarish inshootlari o'rin olgan 8 ta mahalla joylashgan. Mahallalar qal'a darvozadan boshlangan asosiy ko'chaga tutashgan kichik ko'chalar orqali o'zaro ajralib turadi. Mahallalarda dehqon jamoasi aholisining uy-joylari, xo'jalik imoratlarining qoldig'i ochib o'rganilgan. Sopollitepada uchta qurilish davri aniqlangan. Barcha qurilish davrida uy-joy imoratlariga qo'shimchalar kiritilgan, aholi uy-joylari soni

o'zgarib borgan.

Manzilgoh o'rtasida ochiq joy mavjud. Qurilish imoratlar bir, ikki va uch xonali uylardan tashkil topgan. Uylarning xonalaridan biri yashash xonasi, ikkinchisi xo'jalik qismini tashkil etgan. Uchinchi xona esa ishlab chiqarish vazifasini bajargan bo'lishi mumkin. Uy-joylar va mudofaa devori turli o'lchamli standart xom g'ishtdan (42x22x12, 44x22x12, 46x24x13, 40x20x12 sm.) barpo qilingan.

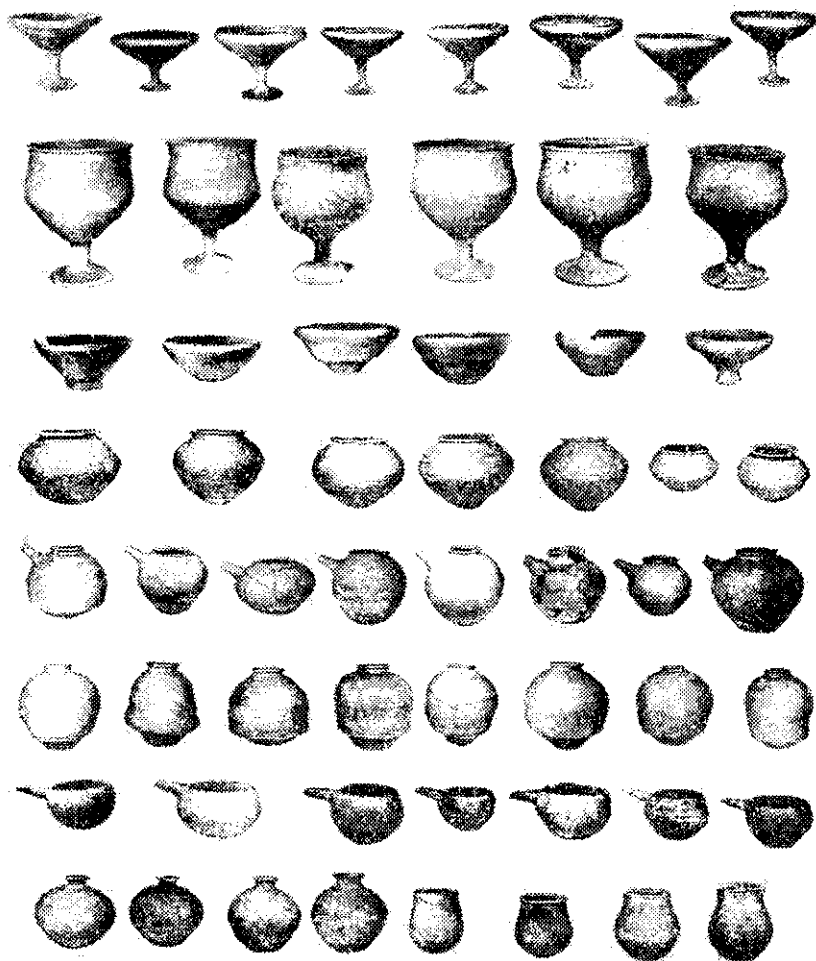
Sopollitepa atrofida cho'l o'zlashtirilishi davrida tekislanib, o'rniida sopol parchalari, hayvon suyaklari va kul qoldiqlari saqlangan Kultepa va Kichiktepa yodgorliklari bo'lgan. Bronza davrida Sopollitepa atrofida manzilgohlarning soni ko'proq bo'lgan bo'lsa kerak.

Sopollitepa manzilgohida yashagan qadimgi aholi elamdan o'tgan yaqinlarini o'zlari yashab turgan uy-joylarning ichkarisida dafn etganlar. Sopollitepa manzilgohidan jami 138 ta qabr ochib o'rganilgan. Ulardan 125 tasi yakka, 13 tasi jamoa qabrlardan iborat bo'lib, ularda 158 ta mayit ko'milgan. Shuningdek, 4 ta qabrda hayvonlar ko'milgan, 6 tasi kenotaf. Qabrlar lahat yoki yorma va kam hollarda oddiy chuqurda iborat. Qabrlarning mayitxonasi shimoldan janubga qaratilgan. Chuqur qabrlarda asosan yosh bolalar, kam hollarda katta yoshdagilar ko'milgan. Erkaklar o'ng va ayollar chap yoni bilan gujanak holatda yotqizilgan. Yosh bolalar ham jinsiga qarab yotqizilgan. Marhumlarning barmoqlari ayrim hollarda yuziga yaqin joylashgan. Marhumlar bilan birgalikda ularning hayotiylik davrida foydalangan narsalari qo'shib ko'shib ko'milgan. Moddiy ashyolar asosan yorma va lahat qabrlardan topilgan. Oddiy chuqurlarda buyumlari qisman uchraydi yoki umuman uchramaydi.

Asosiy buyumlar sopollardan iborat. Erkaklar qabrlaridan sopol buyumlardan tashqari mehnat qurollari: pichoq, tasha, bolta, qurol yarog'lar: nayza va kamon paykonlari, xanjar, ayollarnikidan esa ko'proq qimmatbaho metall va toshlardan yasalgan turli xil taqinchoqlar, oyna, surmadon, igna, urchuqboshlar uchraydi. Ayollarning qabrlaridagi buyumlar erkaklarga

qaraganda boy.

Sopollitepa manzilgehidan topilgan moddiy ashyolar tosh, metall buyumlari va turli suyaklardan iborat. Toshidan kamon paykonlari, yorg'uchoq, keli, keli sopi, pichoq, bolta va teshalar yasalgan.

Sopoli bexqchi sopollari.

Kamon paykonlari siqib retushlash usulida bargsimon shaklda yasalgan. Bronzadan yasalgan kam sonli kamon paykoni uchraydi. Bronza qurol yarog'lar-xanjar, kamon o'qi; uy-ro'g'or buyumlar-pichoq, bolta, teshka, bigiz va pardozi-andoz buyumlari-oyna, surmadon hamda toshdan yasalgan urchuqboshlar topilgan. Urchuqboshlar qo'proq loydan qilingan.

Sopollitepaning barcha mahallalarida kulolchilik xumdonlari joylashgan. Xumdonlarning turli xil shakllari mavjud. yer ustida ikki kamerali va ikki yarusli. Ikki yarusli xumdonning mahsulot pishirish xonasi o'txonasining yonidan, nisbatan 40 sm. baland qilib qurilgan. Ikki yarusli xumdonning pastki qismida olovxonasi, yuqorisida gumbazsimon mahsulot pishirish xonasi joylashgan. Sopol pishirish xonasiga issiqlik tor teshiklardan o'tgan.

Sopollitepa manzilgohidan topilgan bronza buyumlari.

Sopol idishlar kulolchilik charxida va qisman qo'lda yasalgan. Kulolchilik charxida yasalgan idishlarning sirtiga och sariq va qizil angob surtilgan va yuqori haroratda pishirilgan. Sopol buyumlarining kamchilik qismi qo'lda yasalgan. Qo'lda asosan ovqat pishirishga mo'ljallangan yirik va devori qalin qozonlar tovalar va yarim sferik kosalar yasalgan. Sopollitepadan topilgan barcha turdagi sopol buyumlarining shakliga qarab o'n to'rt xil turi ajralib turadi. Ular baland oyoqli va aylana tagli vazalar, konussimon tog'ora va kosalar, vazasimon kosalar, baland oyoqli kubiklar, krinkalar, gorshoklar, xumtar, choynak, ko'zalar, miskalar, chumakli kosalar, lagan va tovalardan

iborat.

Turli toshlardan ham idishlar yasalgan. Miska, kosa va ko'zalar marmar va *mergel ohaktoshidan yasalgan. Metaldan oshxona idishlari va grafinga o'xshash* juda kichkina idishlar, ehtimol surmadon yasalgan. Bunday idishlar qabrlardan chiqqan. Bronza va misdan yasalgan ko'za va kosalarning kam sonli nusxalari uchraydi. Shuningdek, yog'ochdan va teridan yasalgan idishlar ham mavjud.

Zeb-ziynat buyumlari turli xil toshlar va metallardan yasalgan. Bronzada oyna, igna, bigiz, to'qish anjomi yasalgan. Oynalar aylana shaklda bo'lib, ayrimlari baldoqli. Bronzadan yasalgan surmadonlar juda kichkina va nozik qilib ishlangan. Munchoqlar lazurit, serdolik, agat va feruzadan yasalgan. Munchoqlarning shakli aylana, romb, cho'zinchoq bo'lib, o'rtasida ip o'tkazish uchun mo'ljallangan teshiklari mavjud. Baldoqlariga simmetrik joylashgan ilon tasviri tushirilgan. Toshdan yasalgan taqinchoqning to'rt tomonida ilonning tasviri tushirilgan. Ayollar soch turmagiga taqib qo'yish uchun mo'ljallangan uchi o'tkir uzun to'g'nagichning bosh qismida turli hayvon: kiyik, bug'u, ilon va boshqa hayvonlarning tasviri tushirilgan.

Muhrlar *mergel ohaktoshi*, loy va metallardan yasalgan. Ularning sirtiga har xil geometrik shakl, ilon, chayon, tog' echkisi, gul va boshqa narsalarning tasviri tushirilgan. Aylana shaklli muhrning birining yuzida qanotlarni yozib turgan holda tasvirlangan burgut tasviri, boshqa bir muhrda echkisining tasviri tushirilgan. Sopollitepa muhrlari yuridik ahamiyatga ega bo'lmagan. Muhrlar o'zida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni aks ettirib, aholi o'rtasida mulkiy tabaqalanishning vujudga kelganligidan darak beradi. Ulardagi tasvirlar esa diniy dunyoqarash tushunchasi bilan bog'liq hodisadir.

Atrofi uch qator mudofaa devori bilan o'rab olingan Sopollitepa manzilgohi va uning yaqinidagi dehqonchilik qishloqlari qadimgi sharq o'troq dehqonchilik markazlarining eneolit-bronza davri *nomlarini* eslatadi. Ulardan farqi Sopollitepa manzilgohida diniy-g'oyaviy markaz hisoblangan ibodatxona mavjud emas.

Sopollitepa manzilgohi va uning atrofida yashagan qadimgi aholi vakillari dehqonchilik, chorvachilik va xonaki hunarmandchiligi bilan shug'ullanganlar, Dehqonchilikda arpa, bug'doy, javdar, tariq ekilgan. Ulonbuloqsoydan bosh olgan ariqlar orqali ekin dalalari ekilgan. Bog'dorchilik xo'jaligi xususiyati to'g'risida ma'lumotlar juda kam.

Sopolli madaniyati egalarining xo'jaligi sug'orma dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilikdan iborat bo'lgan. Oziq-ovqat mahsulotlarining bir qismi ovchilik orqali qondirilgan. Sug'orma dehqonchilik xo'jaligi faoliyati pakana bug'doy, yumshoq bug'doy qoldilari topilgan. Uzun donlari topilgan. Dehqonchilikning iqtisod sohasida ustunligini toshdan yasalgan yorg'uchoq, kel, kelsop va motiganing uchi kabi anjomlar guvohlik beradi. Ekin dalalari qanday shudgor qilinganligi va ariqlar qanday qazilganligi noaniq. Sopolli manzilgohidan motigaga o'xshagan bir nechta predmetlar topilgan. Ular toshdan yasalgan motiganing yirik uchi va yerni yumshatish uchun foydalanilgan suyakdan yasalgan ikkita motiga topilib, uning uchi yerni shudgorlash paytida siliqlanib qolgan. yerni shudgor qilishda qattiq metaldan yasalgan qurollarning uchramasligiga qaraganda qadimgi bobodehqonlar hayvon shoxi va yog'ochdan foydalangan bo'lsalar kerak.

Sopollitepa manzilgohidan topilgan hayvon suyaklarining sal kam uchdan ikki qismini kichik tuyoqli hayvon suyaklari, to'rtidan bir qismidan ko'prog'ini qora mol suyaklari va qisman cho'chqa, eshak va boshqa hayvonlarning suyaklari tashkil etadi.

Chorvachilikda kichik tuyoqli mollar: qo'y va echki salmog'i ustun bo'lgan. To'rtta qabrdan beshta uy hayvonning butun tanasi topilgan. Ulardan birida juft hayvon qo'yilgan. Barcha qabrda uy hayvoni suyaklari uchraydi. Qablarga so'yilgan hayvonning ma'lum qismi, asosan orqa oyoqlari, bir nechta qovurg'asi, kuragi va ayri hollarda to'shi qo'yi qo'yilib, qolgan qismi iste'mol qilingan.

Bronza davri hunarmandchiligida metallurgiya yaxshi rivojlangan soha

hisoblanadi. Bronza asosiy xomashyo sifatida ishlab chiqarish faoliyati kundalik hayotining barcha soholarini egallab oladi. Bronzadan. Nafaqat mehnat quroliari va qurol yarog'lar, idish-tavoqlar, pardoz-andoz anjomlari va e'tiqod buyumlari yasalgan. Sopollitepadan bronzadan yasalgan bolta, tasha, pichoq, nayza, bigiz, to'quv simi, to'g'nag'ich, muhr, oyna, idishlar topilgan. Sopollitepada metallurgiyadan tashqari boshqa uy hunarmadchiliklari: toshga, suyakka, teriga, yog'ochga ishlov berish, to'qimachilik va boshqalar rivojlangan.

Sopolli bosqichining oxirida Ulonbuloqsoy vohasi aholisi yashash joylarini tashlab, Sherobod vohasiga ko'chib o'tgan.

Jarqo'ton bosqichi. Sopollitepa manzilgohida yashagan qadimgi o'troq dehqon jamoasi aholisining soni ko'payib borishi natijasida yangi yerlarni o'zlashtira boshlaydilar. Ular mil. avv. II ming yillikning boshlarida Sherobod vohasidagi Jarqo'ton, Ko'hitang tog' yon bag'irida Tillobuloq va Arabuloq manzilgohlariga asos solingan.

Jarqo'ton manzilgohi Sherobod daryosining hozirgi paytda suvsizlanib qolgan irmog'i Bo'stonsoyning chap sohilida joylashgan. Manzilgoh bir nechta kichik tepaliklardan tashkil topib, mudofaa devori bilan o'rab olingan ark va uning sharqiy va janubiy tomonlarida aholi yashaydigan shahriston o'rin olgan. Shahristondan janubda 20 ga. maydonni egallagan joyda jarqo'tonliklarning qabriston joylashgan. Jarqo'tonning umumiy maydoni 100 ga. dan iborat. Soyning qarama-qarshi tomonida arxeologik jihatdan sopolli madaniyatining so'nggi bosqichiga oid Bo'ston VI nomi bilan yuritiladigan qadimgi qabriston mavjud.

Manzilgohning shimoli-g'arbiy qismida dunyo tomonlariga moslab qurilgan ark, ya'ni ilk shaharning qal'asi joylashgan. Qal'aning umumiy maydoni 4 ga. dan iborat bo'lib, atrofi somonli xom g'ishdan sal kam 3 m. qalinlikda qurilgan mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mudofaa devori bir metr gacha saqlanib qolgan. Devor ma'lum masofada joylashgan kvadrat shakli mudofaa burjlari bilan kuchaytirilgan. Kirish darvozasi janub tomonida. Uning g'arbiy qismida

tomonlari 42x42 m. keladigan mahobatli imorat joylashgan. Uning atrofi ham eni 4 m. xom g'ishtdan qurilgan mudofaa devori bilan o'ralgan olingan. Devor kvadrat shaklli 13 ta mudofaa burjlar bilan kuchaytirilgan. Kirish darvozasi janubiy devorning o'rtasida bo'lib, ikki tomonida burjlar mavjud. Ushbu mahobatli imorat ichkarisidagi xonalar mudofaa devori bo'ylab qurilgan. Imoratning markaziy qismida keng stupa (12,8x13,8 m.) joylashgan. Bu inshootni tadqiqotchi olimlar ilk shaharning saroyi bo'lgan, deb hisoblaydi. Shuningdek, Jarqo'tonning ark qismida metall eritish o'choqlari aniqlangan. O'choqlar tigellar-qozon yordamida mis va qalayini eritib, bronza metalli hosil qilingan. O'choqlar o'txonasining devori uzoq muddat olov yonishi oqibatida ko'kimtir tusli toshqolga aylanib ketgan. Unda qatin kul qoldiqlari saqlab qolgan.

Manzilgohning sharqiy va janubiy tomonidagi tepaliklar o'rnidagi shahristonda ibodatxona, aholining uy-joylari, hunarmandchilik inshootlari joylashgan. Aholining uy-joylari kishilarning jamiyatdagi mavqiega ko'ra bir va ko'p xonali uy-joylardan tashkil topgan.

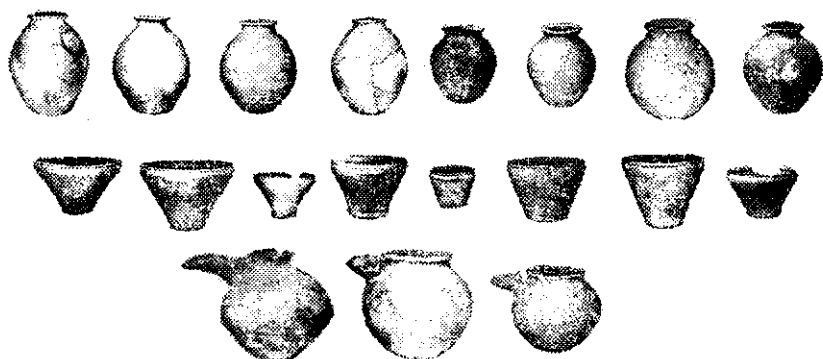
Jarqo'tonda baland tagkursi ustida, dunyo tomonlariga moslab qurilgan ibodatxona majmuasi (tomonlari 60x44,5 m.) manzilgohning mahobatli imoratlardan biri hisoblanadi. Ibodatxona qalinligi 5 m. mudofaa devori bilan o'rab olingan. Uning kirish darvozasi janubiy devorida joylashgan. Majmua toat-ibodat xonasi, xizmatkorlar yashash xonalari va xo'jalik qismidan tashkil topgan. Toat-ibodat xonasida muqaddas olov mehrobi asosiy o'rin tutgan. Hovlida suv saqlanadigan quduq mavjud bo'lgan. Qadimgi Sharq xalqlari diniy tasavvurida olov insonning tanasini yovuz ruhlardan halos etuvchi, suv esa ulardan tozalovchi vazifasini bajargan.

Jarqo'ton ibodatxonasi yaqinida vino tayyorlanadigan maxsus xonaning o'rni ochib o'rganilgan. Ehtimol, jarqo'tonlik aholi diniy aqidasi muqaddas ichimlik sifatida vino iste'mol qilingan. Ma'lumki, O'rta Osiyoning qadimgi xalqlarida muqaddas ichimlik *mitraga* sig'inish odatining ishorasi hisoblangan.

Ibodatxona Murg'ob vohasining Gonurtepa manzilgohi ibodatxonasi bilan umumiylikga ega. O'rta Osiyoning bronza davri o'troq dehqonchilik vohalari aholisi diniy dunyoqarashida muqaddas olov va ichimlik kulti yuqori o'rinni egallagan. Olov quyoshning yerdagi aksi bo'lib, keyingi davrda mahalliy aholi orasida tarqalgan mitraga sig'inishni o'zida aks ettirgan.

Shahristonning janubiy va janubi-g'arbiy tomonidagi tepaliklarda Jarqo'ton aholisining qabristoni o'rin olgan. Shahriston bilan qabristonni tabiiy jarlik ajratib turadi. Ma'lumki, sopolli madaniyatining jarqo'ton bosqichidan boshlab, marhumlarni manzilgohdan tashqarida ko'mish odatiga amal qilina boshlaydi. Manzilgohda qisman, ayniqsa, yosh bolalar dafn qilingan. Qabrlar sopolli madaniyatining jarqo'ton, ko'zali, molali bosqichlariga oid. Jarqo'ton qabristonidan ikki mingdan ortiq go'rlar aniqlangan. Qabrlar katakomba, o'ra go'rlardan iborat. Xumlarga solib ko'mish odati va kenotaf qabrlar mavjud. Mayitlar yon tomoni bilan gujanak holatida sharq tomonga qaratib ko'milgan. Erkaklar o'ng, ayollar chap tomoni bilan yotqizib ko'milgan. Marhumlarning yoniga jinsi, yoshi va hayotiylik davridagi ijtimoiy holatiga qarab sopol buyumlar, tosh va metaldan yasalgan mehnat qurollari, qurol yarog'lar va taqinchoqlar qo'yilgan.

Mis va bronzadan mehnat qurollari, qurol yarog'lar va zeb-ziynat buyumlari yasalgan Toshdan otish quroli, kamon paykoni, keli, keli sopi, bolta, tesha, yorg'uchoq va boshqa buyumlar yasalgan. Kulolchilik buyumlari sopolli bosqichidan unchalik farq qilmaydi. Sopol buyumlarining sifatida biroz pasayish kuzatiladi. Jarqo'ton bosqichida e'tiqod buyumlaridan antropomorf va zoomorf haykalchalar. Antropomorf haykalchalar ko'proq homildor ayol aks ettirilgan. Erkaklarning haykalchalari kamchilikni tashkil etadi. Hayvonlarning haykalchalari loy va toshdan yasalgan.

Janq'ton bosqichi sopolli

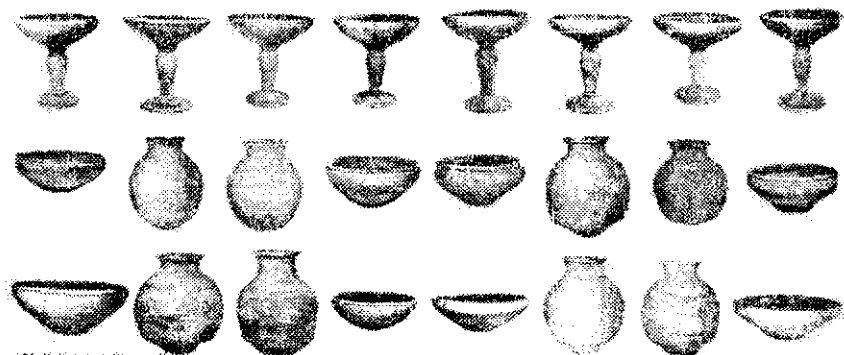
Bronzadan yasalgan rozetkasimon ilgakli muhr muhim o'rin egallaydi. Old tomonida gorbatush tumshug'i va stilizovanni dumi va qanoti bilan tasvirlangan. Qanotlarida ikkita ilon tasvirlangan bo'lib, boshi qushninish boshi bilan birlashgan. Muhrlarning yasalish usuli va tasvirlarning berilishi sopolli an'analaridan unchalik farq qilmaydi.

Ko'zali bosqichi. Bu bosqichida Jarqo'ton manzilgochida rivojlanish jarayoni davom etib, xo'jalik va moddiy madaniyatida avvalgi bosqichiga an'analar davom etadi. Kulolchilik ayrim o'zgarishlar sodir bo'ladi. Sopol buyumlari tez aylantiriladigan charxda yupqa va bejirim qilib yasala boshlaydi. Ko'zalarning sirti bezatila boshlaydi. Ko'zali bosqichiga kelib marhumlar bilan birga mehnat quollari va qurol yarog'lar o'rniga ularning kichik nusxalarini qo'yishga odati tus oladi. Qabrlarga qo'yilgan moddiy ashyolarning soni va turi ko'payadi. Moddiy topilmalarning guvohlik berishiga qaraganda aholi o'rtasida mulkiy tengsizlik va tabaqalanish jarayoni kuchayib, ijtimoiy munosabatlar chuqurlashadi.

Mullali bosqichi. Oltinsoy tumani hududidagi Mullalitepa (8-9 ga.) va Buyrachi I (10 ga.) va boshqa kichik (0,2-2 ga.) manzilgochlar o'rganilgan. Mullali bosqichlarda sopolli madaniyati tarqalgan hudud doirasi nihoyatda kengayib, Surxon vohasining Sangardak mikrovohasi hududigacha bo'lgan yerlar o'zlashtirilgan bo'lsa, mazkur bosqichning oxirida Janubiy Tojikistonca

Dushanbe shahrigacha bo'lgan yerlarga tarqaladi. Dushanbe shahri yaqinidagi Kangurtut manzilgohining quyi qatlamidan Sopolli madaniyatiga xos uy-joy imoratlari va moddiy topilmalar aniqlangan.

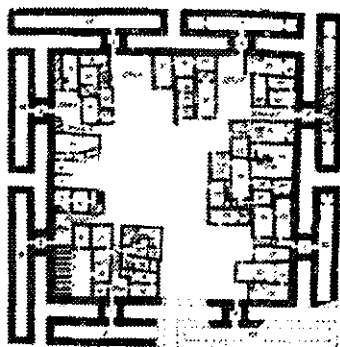
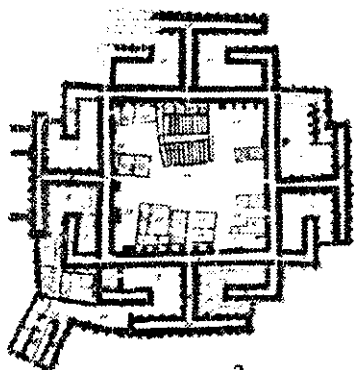
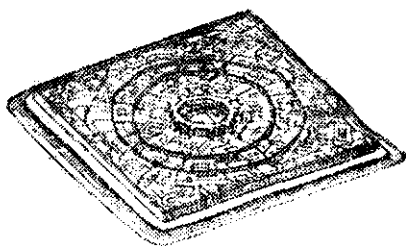
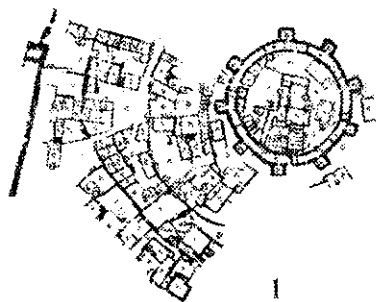
Sopolli madaniyatining Mollali bosqichida ko'mish bilan birga *krematsiya*, marhumlarni yoqib, kulini ko'mish odati ham tarqalgan. Krematsiya Yevrosiyoning shimoliy dasht hududi, xususan, Andronovo madaniyati uchun xos. Sopolli madaniyatiga qo'shni bo'lgan Beshkent madaniyatiga oid qabrlarda ham *krematsiya* odati uchraydi. Ular Andronovo madaniyatiga oid aholi vakillari bo'lgan.

Hunarmandchilikda ixtisoslashish jarayoni chuqurlashadi. Metallarga ishlov berish yuqori darajada rivojlanadi. Bronza quyish texnologiyasi takomillashib, buyumlarga obdon ishlov berila boshlaydi. Savdo-iqtisodiy munosabatlar chuqurlashib boradi. Bu bosqichga kelib kulolchilik ishlab chiqarish darajasi yuqori ko'tariladi. Kulolchilikda tez aylanadigan chaxrdan foydalanila boshlaydi va mahsulotni pishirish usul yanada takomillashadi. Sopol buyumlarining shakli o'zgaradi. Yupqa devorli sopol buyumlar ko'payadi. Sopol buyumlarning sirtiga to'q-qazg'ish rangli angor surtilgan. Ayrim hollarda sopollarning sirti ko'kish rangli oqiziqalar bilan bezatilgan. Sopollarning asosiy shakllari vazalar va ko'zalardan iborat. Sopollarning shakllar o'zgarib boradi. Ularning hajmi kichiklashib, vazni yengillashib boradi.

Jarqo‘tonning mollali bosqichga oid qatlamidan topilgan fil suyagidan yasalgan buyumlar Hindiston bilan savdo va madaniy aloqasidan darak beradi. Bu davrda aholi o‘rtasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish jarayoni yanada chuqurlashib boradi.

Jarqo‘ton manzilgohida Qadimgi Sharqning ilk sivilizatsiyasi (Shumer, Misr, Elam va boshqalar) markazlarining ilk shaharlariga xos alomatlar mavjud. Jarqo‘tonning katta maydoni, mahobatli imoratlarining (ibodatxona, saroy) mavjudligi, mudofaa tizimi, ixtisoslashgan hunarmandchilik ishlab chiqarishi va savdo munosabatlari, jamiyatning ijtimoiy stratifikatsiyasi, ya’ni tabaqalanish jarayonining mavjudligiga qaraganda ko‘ra manzilgoh qadimgi sharq mamlakatlarining ilk shaharlariga juda yaqin turadi. Jarqo‘tonni o‘rgangan tadqiqotchi olimlar mazkur yodgorlikda mavjud bo‘lgan arxeologik alomatlarni hisobga olib, manzilgohni ilk shahar toifasiga kiritadi.

Baqtriyaning bronza davri yodgorliklari: 1-2. Ibadatxona, 3. Saroy-ibodatxona (Dushanli 3), 4. Sepolistepe,

Qadimgi Baqtriyada ilk shahar hokimiyati diniy-g'oyaviy shaklga ega bo'lib, bu davrda aholi o'rtasida harbiy ziddiyat shakllanmagan edi. Manzilgoh va qabrlarda harbiy qurol-yarog'lar kam uchraydi. Baqtriyada moddiy ashyolarga boy qabrlar ayollarga tegishli. Bunday jamiyat mahalliy aholi tomonidan qebul qilingan urf-odat va marosimlar asosida boshqarilgan.

Jamiyatning barcha sohasida rivojlangan taraqqiyotga ega bo'lgan BMAK bronza davrining oxirida inqirozga uchraydi. Inqiroz sababini tadqiqotchilar turlicha talqin qiladilar. Ayrim tadqiqotchilar ekologik vaziyat bilan bog'lusa, boshqalar shimolidagi Sibir dashtlarida yashagan Andronovo madaniyatiga oid chorvador aholining janubga siljishi natijasi, deb hisoblaydi.

So'g'dning bronza davri arxeologiyasi. Bronza davrida So'g'd hududida

turli madaniyatlar tarqalgan. Zarafshonning yuqori oqimida Sarazm madaniyati (Sarazm III-IV bosqichlari), To'qayli, Zarcha Xalifa, Dashti Qozi, Sazog'on 2 manzilgohi, Mo'minobod, Chakka qabrlari va Jukov diniy me'moriy majmualari mahalliy aholi madaniy an'anasi bilan birga shimoliy dasht hududlarda yashagan aholi madaniyatini aks ettirgan. Zarafshonning quyi oqimi hududida Zamonobobo madaniyati tarqalgan.

Sarazm ma'aniyatining uchinchi (Sarazm III) bosqichida moddiy madaniyat va xo'jalik sohasida yangi yutuqlarga erishilgan. Bu davrda manzilgohda aholi soni ko'payib, yangi uy-joy imoratlari quriladi. Xom g'ishtdan tomonlari 15x15 m. keladigan o'n ikki xonali mahobatli qurilish majmuasi barpo qilingan. Xanjar, nayzaning paykoni, Sopol buyumlari chaxda yasalgan, sirtiga naqsh chizilgan. Kul rang sopolalar o'rnida yorqin tagli va qizil angob surtilgan idishlar soni ko'payadi. Misdan yasalgan buyumlar turi va soni ko'payadi.

Sarazmning so'nggi (Sarazm IV) bosqichida manzilgoh inqirozga alomatlar kuzatiladi. Bu davrga oid ayrim xonalarning burchagida ikki tabaqali kulolchilik xurdoni joylashgan bo'lib, ehtimol xonaning boshqa joylari kulolarning mahsulot tayyorlaydigan joyi bo'lishi mumkin. Sarazm IV ning oxirida manzilgohning barcha arxeologik majmualarida chovador qabilalar madaniyati namoyon bo'ladi.

Bu davrda hunarmandchilik ishlab chiqarishi rivojlanadi. Mazkur davr madaniy qatlamida metall buyumlar soni va turi ko'payadi. Qo'rg'oshin qazib olish va ishlov berish texnologiyasi o'zlashtiriladi. Bronzadan pichoq, xanjar, bolta, tasha, qarmoq va zeb-ziyat buyumlari yasalgan. Metaldan yasalgan buyularning barchasi o'troq dehqon jamoasi aholisiga tegishli. Toshlardan turli uy-ro'zg'or buyumlari, xususan, kichkina idishlar yasalgan. Muhrlar qo'rg'oshin, tosh va loydan yasalgan. Muhrlarning sirtiga geometrik naqshlar va zoomorf tasvirlar tushirilgan. Ulardan birining sirtiga sigir yoki buqa tasviri muhim o'rin tutadi. Muhrlar O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik madaniyati

an'anasini aks ettiradi. Toshidan yasalgan silindr shaklli boshqa bir muhr Mesopotamiya madaniyati uchun xos.

Sopol buyumlar charxda va qo'lda yasalgan. Sopol buyumlarining sirtiga sariq, yorqin-qizg'ish rangli angob surtilgan. Sopol buyumlari majmuasida qisman kul rang va naqshli sopollar ham mavjud. Kul ran sopollar qozon, choynak, sut pishirish idishi, naqshli buyumlar esa turli xil kosalardan iborat. Shuningdek, shimoliy chorvadorlarga xos sopol buyumlari ham mavjud. ularning sifati pasayib ketadi.

Zarcha Xalifa. Zarafshon daryosining chap sohilida, Sarazm yodgorligi yaqinida Zarcha Xalifa qabri topib o'rganilgan. Yorma usulida qazilgan qabrda odam skeleti bilan birgalikda har xil buyumlari ham mavjud. Marhum bilan birgalikda shoxli qo'y ham dafn qilingan. Marhum yon tomoni bilan gujanak holda, boshi shimoli-g'arbga qaratib ko'milgan. Marhumning bosh qismidan tildan yasalgan xalqa va munchoq topilgan. Mayitxona atrofida asosan bronza, tillo, tosh, suyakdan yasalgan buyumlar va sopol buyumlar joylashgan. Sopol idishining biri sharsimon shaklida bo'lib, bo'g'zi tor, labi qayrilgan. ikkinchisining ham shakli birinchisi kabi bo'lib, bo'g'zi nisbatan uzun. Oltindan yasalgan kichkina sifrik shaklli kosa yupqa listdan chetlar ichkariga qayrilgan holatda yasalgan. Suyakdan yasalgan suvluq. Lazurit toshdan yasalgan munchoqlar ham mavjud. Jarqo'tondan topilgan gulli metall idishlarga o'xshash idishlar ham uchraydigu Zarcha Xalifa moddiy ashyolari yasalish usuliga ko'ra sopolli madaniyatining jarqo'ton bosqichi buyumlariga juda o'xshash.

Dashti Qozi. Dashti Qozi Zarafshon daryosining o'ng sohilida Panjikent shahridan shahridan 45 km. sharqda joylashgan. Bu yerda jami 27 qabr o'rganilgan. Ularda jami 39 ta marhum dafn etilgan bo'lib, 21 tasi yakka, 4 tasi juft, 11tasida uch nafar va yana birida yetti nafar marhum dafn etilgan. Qabrlar chuqur va unchalik chuqur bo'lmagan yormadan iborat. Marhumlarning boshi shimolga va shimoli-sharqqa qaratib ko'milgan. Qabrga yaqin joyda o'choqlar mavjud qabrning ichida olov izlari va oxra saqlangan. Ko'rinishdan qabrn

mayitni qo'yishdan oldin yovuz ruhlardan tozalash maqsadida olov yoqilgan. Oxra esa qon bilan qurbonlik keltirish odatiga ishora bo'lsa kerak. Qabrlarda kuzatuv buyumlari uchramaydi. Sopol buyumlari kulrang, loyiga qum va ohak qo'shilgan. Ular bankasimon shaklga ega bo'lib, sirtiga o'yib naqshlar chizilgan. Naqshlar geometrik shaklda, ko'proq uchburchak. Bronza va qisman tillodan turli xil zeb-zinat buyumlari: sirg'a, baldoq, bilakuzuk va boshqalar yasalgan. Kuzatuv buyumlariga boy qabrlar ayollarga tegishli. Guruh qabrlarda modiy topilmalar uchramaydi.

To'qayli manzilgohi. Samarqand shahridan sharqda joylashgan To'qay qishlog'ida bronza davriga oid to'g'ri to'rtburchak shaklli yerto'la uyning o'rni ochilgan. yerto'la uy qadimgi manzilgohning bir qismi bo'lishi mumkin. yerto'laning ichidan hayvon suyaklari, tosh va bronzadan yasalgan mehnat qurollari hamda sopol buyumlar topilgan. yerto'la yaqinidan metall eritish o'chog'ining o'rni, metall toshqollari saqlangan. To'qayli manzilgohi mil. avv. II ming yillikning boshiga oid metallga ishlov beruvchi usta-hunarmandlarning manzilgohi bo'lgan. Bu yerdan topilgan sopol Sarazmning yuqori qatlami sopolari va Andronovo madaniyatiga oid sopolarga o'xshaydi.

Zarafshon vohasida mil.avv. II ming yillikda Sarazm, Baqriya va Andronovo madaniyatlariga oid manzilgohlar tarqalib, bu yerda mahalliy aholining janubdan kelib joylashgan o'troq dehqon, shimoldan kelgan chorvador to'qnashgan.

Zamonbobo madaniyati. Zarafshonning quyi oqimida hududida mil. avv. III ming yillik oxiri - II ming yillik birinchi yarmida Zamonbobo madaniyati faoliyat yuritgan. Qorako'l tumani markazidan 15 km. shimoli-g'arbda Zamonbobo ko'lining shimoliy schilida qabriston va uning yaqin atrofida ikkita manzilgoh o'rganilgan. Birinchi manzilgoh Zamonbobo ko'lidan 0,5 km. sharqda, Gujayli (Gurdush) ning qurib qolgan o'zani sohilida, ikkinchi manzilgoh ko'lidan 7 km. g'arbda, qurigan o'zanning bo'yida joylashgan.

Manzilgohlardan biri ikki tomondan qir bilan, soy o'zani tomoni esa

qalinligi 2 *m. val* devori bilan o'rab olgan. Devor qoldiqlar 25-30 *sm.* gacha saqlanib 40 *m.* joyi ochib o'rganilgan. Manzilgohdan yarim yerto'la uzun uyning o'imi, xumdon va bir nechta xo'jalik o'ralari aniqlangan. Yerto'laning uzunligi 23,5 *m.*, kengligi 9 *m.* dan ortiq, chuqurligi 1 *m.* ga yaqin. yerto'la uying maydoni 170 kv. *m.* dan iborat bo'lib, atrofiga o'rnatilgan yog'och ustunlarining izi saqlanib qolgan. Uying ichida, devoriga yaqin joyda o'choqlar va ichki tomondan loysuvoq qilingan xo'jalik o'ralari o'rin olgan. Manzilgohda ikkita kulba va ikki yarusli xumdon (diametri 90 *sm.*) aniqlangan. Kulbalarlardan birida hunarmand kulol yashagan bo'lsa, ikkinchisi sopol buyumlar yasaydigan ustaxonasi bo'lishi mumkin. Ikkinchi manzilgohning madaniy qatlami deyarli saqlanmagan. U yerdan terib olingan moddiy ashyolar birinchi manzilgoh va qabrlardan topilgan moddiy ashyolar bilan bir xil.

Zamonbobo qabristonida jami 46 ta lahat qabr aniqlanib, ularda toq, juft va ko'pchilik mayit joylashgan. Juft qabrlarda erkak va ayol, ayrim hollarda erkak va ayollar bilan birga yosh bolalar dafn qilingan. Marhumlar yon tomoni bilan gujanak holatda boshi sharqqa, shimoli-sharqqa va shimolga qaratib ko'milgan. Ayrim qabrlar 10-50 *sm.*, ayrimlari esa, 70-130 *sm.* chuqurlikda ko'milgan. Chuqur qabrlarga qo'yilgan kuzatuv buyumlarining boyligi bilan farq qiladi. Barcha qabrlarda marhumlarning bosh tomoniga bittadan sopol buyumlari qo'yilgan. Erkaklar qabrida sopol buyumlari, chaqmoqtoshdan yasalgan kamon, nayza paykontari va boshqa buyumlar, ayollar qabridan esa qimmatbaho toshlardan (agat, feruza, lazurit, serdolik) va oltindan yasalgan munoqlar, misdan ishlangan ko'zgu, ayol haykalchalari topilgan. Moddiy topilmalar chaqmoqtosh mikrolitlar, yorg'uchoq bo'laklari, sopol parchalari va hayvon suyaklaridan iborat.

Zamonbobo madaniyati xo'jaligining asosini lalmi dehqonchiligi va uy chorvachiligi tash kil etgan. Ma'lumki, Zamonbobo madaniyati mahalliy Kaltaminor madaniyati jamoasining qurg'oqchilik tufayli o'troqlashishi natijasida vujudga kelgan. Qizilqum cho'lida mil. avv. III ming yillikning

oxirida vujudga kelgan qurg'oqchil iqlim sharoiti o'zlashtiruvchi xo'jalik bilan kun kechirgan aholining hayotiga jiddiy ta'sir qiladi. Tabiatdagi tayyor ozuqa manbai asosida kun kechirib kelayotgan aholi xo'jalik shaklini o'zgartirishga majbur bo'lib, ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakliga o'tadi.

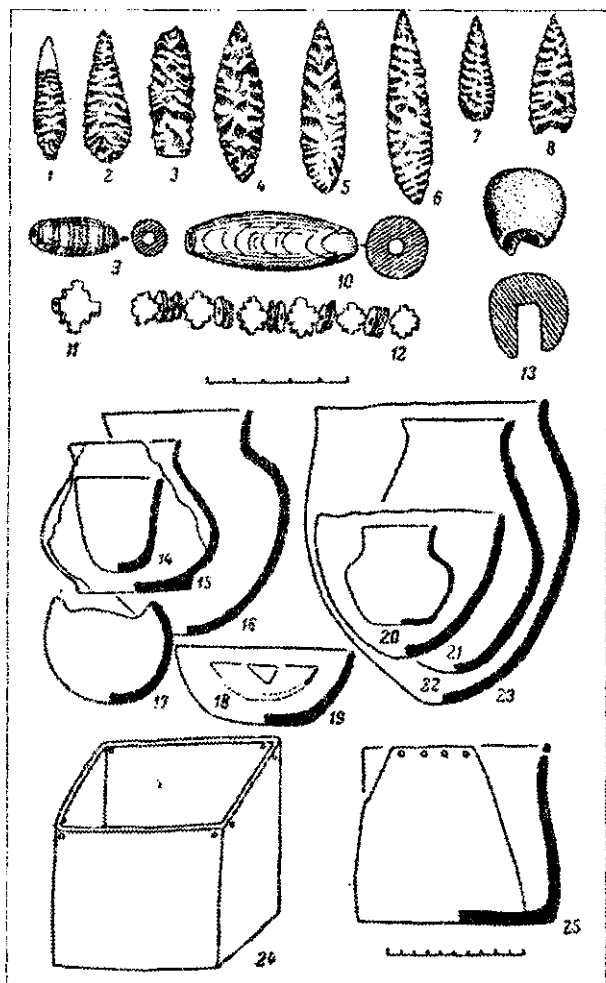
Dehqonchilik xo'jaligidan dalolat beradigan ma'lumotlar kesaklarning ichida saqlangan arpa va bug'doy donlarining izi hamda dehqonchilik xo'jaligidan dalolat beradigan anjomlar orqali guvoh bo'lish mumkin. Dehqonchilikda bahori arpa va bug'doy ekilgan. Ekinni yomg'ir suvini dalalariga boshqarib, sug'orish usulidan foydalangan bo'lishi mumkin. Hayvon suyaklari asosan xonaki-qo'y, echki, qora mol va eshakka tegishli. Ularning barchasi xonaki chorva moli hisoblangan.

Zamonbobo aholisi hayotida o'zlashtiruvchi xo'jalik shakli ahamiyatini yo'qotmagan. Ularda to'qay sharoitida yashaydigan yovvoyi hayvonlar: to'qay bug'usi, cho'chqa va jayronlarni ov qalgan. Bu davrda neolit va eneolit davrlariga nisbatan ko'p bo'lmasada, suv havzalari saqlanib qolgan. Ko'llarda yashaydiga laqqa va cho'rtan baliqlar ov qilingan.

Zamonbobo madaniyati sohiblari hayotida metallni eritish va undan turli buyumlar va anjomlar yasash yaxshi rivojlangan. Yodgorliklardan topilgan oyna, pichoq, igna, qarmoq metallga ishlov berish taraqqiyotidan darak beradi. Zeb-ziynat buyumlari qimmatbaho toshlar: feruza, agat, lazurit va serdolikdan yasalgan. Ularning aylana, silindr, romb, xoch, yarim oyshakilli nusxalari ajralib turadi. Qimmatbaho va yarim qimmatbaho metallardan yasalgan buyumlar ham qisman uchraydi. Oltindan yasalgan munchoq va kumushdan yasalgan naycha topilgan.

Chaqmoqtosh mikrolitlardan o'roq qadamasi va kamon paykoni sifatida ishlatilgan. Toshdan yorg'uchoq va keli yasalgan. Toshdan yasaigan urchuqboshlar ham mavjud. Terrakotadan yasalgan urchuqboshlar ham mavjud. Bronza va misdan uy-ro'zg'or, xo'jalik buyumlari, oltin, turli qimmatbaho toshlar, xususan lazuritdan zeb-ziynat buyumlari yasalgan.

Zomonbobo madaniyatiga oid moddiy ashyolar

1-12. Tosh buyumlar 13-25.Sopol buyumlar

Sopol buyumlari ko'lda, qisman charxda yasalgan. Barcha sopol buyumlarining o'n to'rt xildagi turi ajralib turadi. Ulardan tuxumsimon oshxona idishlari, yarimsferik turli o'lchamli kosalar, tuvaksimon chuqur idishlar,

piyolalar, to'g'ri burchakli buyumlar va boshqalardan iborat. Sopol buyumlarining ko'pchiligining tagi taxumsimon qilib yasalgan. Ayrim qablardan charxida yasaliib, sirtiga naqsh solingan sopol buyumlarining kam sonli nusxalari ham uchraydi. Ular Janubiy Turkmanistonning Nomozgoh IV bosqichi oxiriga oid o'troq dehqon jamoasi sopolariga o'xshash.

Zamonbobo madaniyatiga oid yodgorliklardan charxida yasaliib, sirtiga naqsh solingan kam sonli sopol buyumlari va lazurit toshidan yasalgan munchoq nusxalarining topilishi qaraganda aholi yaqin hududlarda yashagan aholi bilan qo'shnichilik aloqalarini olib borganmi yoki u yerlardan aholi vakillari Qizilqum hududiga kelib joylashganligidan dalolat beradi.

Hozirgi paytda Zamonbobo madaniyatiga oid ikkita manzilgoh aniqlangan. O'z davrida ularning soni qancha bo'lganligi noma'lum. Alohida manzilgohlarda istiqomat qilgan aholi vakillari patriarxal oilalardan iborat kichik urug' jamoasini tashkil etgan. Tili, madaniyati va xo'jalik xususiyatlari jihatdan yaqin bo'lgan alohida urug'lar o'z sardorlariga ega bo'lgan. Urug'lar jamoalari o'rtasida qarama-qarshilikdan dalolat beradigan hech qanday moddiy manbalar uchramaydi. Urug' jamoalari o'rtasida qo'shnichilik aloqalari olib borilgan.

Suvyorgan madaniyati. O'tgan asr asrning o'rtalarida S.P.Tolstov Amudaryoning quyi oqimi, Shimoliy Oqchadaryo o'zanidagi Qamishli hududida mil. avv. III ming yillikning oxiri-II ming yillikning boshlari bilan sanalangan Qamishli 1 va 2 makonlarini o'rgangan. Keyingi yili o'nlab yodgorlikni tadqiq etgan arxeolog Qamishli madaniyati faoliyati to'g'risidagi fikrni ilgari surgan edi. Keyinchalik bu makonlar Suvyorgan madaniyatiga oidgi aniqlanadi. Kaltaminor madaniyatining oxirida iqlim sharoiti qurib borishi natijasida mahalliy aholi xo'jalik shaklini o'zgartirgan bo'lishi mumkin. Lekin makonlardan ishlab chiqaruvchi xo'jalik faoliyatidan darak beradigan moddiy ashyolar uchramaydi.

Bu madaniyatga oid yodgorliklar va moddiy madaniyati sust o'rganilgan.

Suvyorgan aholisining neolit davridagi yashash tarzini saqlanib, yengil uylarda istiqomat qilgan. Ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakllariga o'tganliklari to'g'risida yetarli moddiy topilmalar mavjud emas. Aholi an'anaviy o'zlashtiruvchi xo'jalik: ovchilik va baliqchilik shaklini saqlab qolgan.

Suvyorgan madaniyatiga oid makonlardan kam sonli tosh qurollar va sopol buyumlari topib o'rganilgan. Chaqmoqtoshdan paykon, pichoq, qirg'ich va teshgich kabi anjomlar yasalgan. Sopol buyumlari qo'lda yasalib, sirtiga qizil angob surtilgan. Suvyorgan madaniyati egalari mil.avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida o'troqlashib, Quyi Amudaryo hududida bronza davriga oid yangi bir madaniyatning shakllanishida ishtirok etadilar.

Tozabog'yob madaniyati. (mil.avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi) Amudaryoning quyi oqimida yashagan ovchilik va baliqchilik xo'jalik shakllarini yuritgan qabilalar o'troqlashib, dehqonchilik va chorvachilik xo'jalik shakliga o'tadilar. Tozabog'yob madaniyatiga oid yodgorliklar Amudaryoning quyi oqimi hududida tarqalgan. Dastlab Oqchadaryo o'zani hududida joylashgan yodgorliklar o'rganilgan.

Tozabog'yob madaniyatiga oid 50 dan ortiq yodgorlik o'rganilgan. Ular Ko'kcha, Qavat va Anka, Jonbos guruhi va boshqa yodgorliklardan tashkil topib, Anka 5, Qavat 4 makonlar va Ko'kcha 3 qabristoni yaxshi o'rganilgan. Aholi uy-joylari to'g'ri to'rtburchak shaklli yarim yerto'ladan iborat. Uylarning atrofiga yog'och ustun o'rnatilib, tepasi yog'och to'sinlar bilan yopilgan. Kulbalarining o'rtasida markaziy o'choq joylashgan. Uylarning o'lchami o'rtacha 10x12 m., 12x15 m. dan iborat. Ularning atrofida moddiy topilmalar aniqlanmagan. Kulba devorlari yonida xo'jalik o'ralari bo'lgan.

Qavat 3 qabrlarida yakka va juft mayitlar dafn qilingan. Ularning ayrimida marhumlar bir davrda, boshqalari esa turli davrlarda dafn etilgan. Erkaklar o'ng, ayollar chap tomon bilan bukchaytirib, juft mayitlar esa yuzma-yuz yotqizilgan holatda qo'yilgan. Marhumlarni yuzma-yuz dafn qilish Andronovo madaniyati aholisiga xos odat hisoblanadi. Umr yo'ldoshi vafot etgandan so'ng xotin eri

bilan narigi dunyoga ketishi yoki qolishi o'zining xohishi hisoblangan.

Marhumlar bilan birgalikda ma'lum buyumlar ham qo'shib ko'milgan. Ayollar qabridan turli zeb-ziynat buyumlari, ko'proq bronza bilakuzuk, erkaklar qabridan sopol buyumlari va bronzadan yasalgan qurollar topilgan.

Moddiy topilmalar tosh qurollar, sopol buyumlar va bronzadan yasalgan buyumlar hamda hayvonlarning suyagidan iborat. Sopol qo'lda tagi tckis qilib yasalgan. Ularning loyiga somon va maydalangan chig'anoq qo'shilgan. Idishlar tuvaksimon shaklida, bo'g'zi biroz toraytirib, yasalgan. Ayrim sopolarning sirti silliqilgan. Sopolarning sirtiga uyib geometrik shaklli naqshlar chizilgan. Naqshlar yuqoridan pastga tomon qator joylashgan.

Bronzadan yasalgan bir tig'li pichoq va suyak dastali iskana topilgan. Ayollar dafn qilingan qabrda bronzadan yasalgan zeb-ziynat buyumlari, xususan, bilakuzuklar topilgan. Tozabog'yob madaniyati aholisi hayotida metalga ishlov berish hunarmandchiligi yaxshi rivojlangan. Qavat 3 makonidan bronza quyish va qurollar yasash ustaxonasining qoldiqlari saqlangan. Bu yerdan metall quyish uchun mo'ljallangan qolip, metall bo'laklari va metaldan yasalgan qurol parchasi topilgan. Toshdan nayzaning uchi, yorg'uchoq va boshqa anjomlar yasalgan. Qavat 3 yodgorligi yaqinida qadimgi dehqon jamoasi ekin maydonining o'rne saqlanib qolgan.

Tozabog'yob madaniyati egalari sun'iy qurilgan yerto'la uylarda istiqomat qilib, chorvachilik va dehqonchilik xo'jaligini yuritgan. Bu madaniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichda chorvachilik xo'jalikning mavqeyi yuqori bo'lgan. Bu yerda qoramol, qo'y va ot boqilgan. Keyinchalik aholining o'troqlash natijasida dehqonchilik xo'jaligining ahamiyati o'sib boradi. Bug'doy, arpa, tariq va poliz ekinlari ekilgan.

Tozabog'yob madaniyati egalari Amudaryoning o'ng sohili hududida yashab qolmasdan, kengroq hududlarni egallaydi. Bu madaniyat oid topilmalar Amudaryoning chap sohili hududigi O'zboy o'zani va Sariqamish ko'li atrofidan ham uchraydi. Tozabog'yob madaniyati xo'jaligi, moddiy madaniyati va diniy

qarashlarida Ural bo'yi hududida tarqalgan Srub va Sharqiy Sibirda tarqalgan Andronovo madaniyatlari bilan o'xshashlik mavjud. Tozabog'yob madaniyati Yevrosiyo dashilarida yashagan Srub va Andronovo madaniyatiga oid bir guruh aholining Amudaryoning quyi oqimiga ko'chib kelib, keyinchalik Kaltaminor madaniyati zaminida vujudga kelgan mahalliy Suvyorgan madaniyati aholisi bilan aralashishi natijisida vujudga kelgan.

Amirabod madaniyati. Amirobod madaniyati mil.avv. X-VIII asrlarda Amudaryoning o'ng sohili hududida qadimgi Oqchadaryo o'zaning janubiy yerlarida faoliyat yuritgan. Mazkur madaniyatga oid makonlar Qoraqolpog'iston Respublikasining To'rtko'l, Beruniy va Ellikqal'a tumanlari hududida joylashgan. Yodgorliklardan Yakkaparon II va Qavat II makonlari arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan.

Uy-joy imoratlari yarim yerto'la va yer usti chayla kulbalardan iborat. Yarim yer to'la uy-joylarning katta, o'rtacha va kichik o'ichamli turlari ajralib turadi. Ularning maydoni 28 m. kv. dan 165 m. kv. m. gacha bo'lgan. Aholi yilning issiq fasli mavsumida chayla kulbalarda yashagan.

Amirabod madaniyati egalari dehqonchilik-chorvachilik bilan kun kechirgan. Amudaryodan chiqarilgan ariqning o'rni saqlanib qolgan. Chorvachilikda yetakchi o'rinni qora mol egallagan. O'zlashtiruvchi xo'jalik ahamiyatini saqlab qolgan. To'qay hayvonlari, cho'lda to'da bo'lib yashovchi hayvonlar asosiy ov o'ljasini tashkil etgan. Suv havzasiga yaqin joyda yashagan aholi baliqchilik bilan kun kechirgan.

Moddiy topilmalar bronza buyumlari, tosh qurollari va sopol buyumlaridan iborat. Bu davrda bronzadan yasalgan anjomlarning turi ko'payadi. Bronzadan o'roq, pichoq, bigiz, igna, paykon va zeb-ziyat buyumlari yasalgan. Yakkaparon manzilgohidan topilgan tosh qoliplarda o'roq, pichoq va paykonlar quyilgan.

Amirobod madaniyatiga oid sopol idishlar qo'lda yasalgan. Ayrim soppolarning sirti silliqlangan va qizil rangli bo'yoqda naqsh chizilgan. Naqshlar

uchburchak, egri chiziq va archa tasviri **shaklidan** iborat. Sopol buyumlari xumlar, katta va kichik kosalardan iborat.

Amirabod madaniyati aholisi ijtimoiy munosabatlari to'g'risida aniq xulosa chiqarish qiyin. Sug'orish inshootlarini barpo etish va ularni nazorat qilish ishlari jamiyatda ma'lum tashkilot boshqaruvidan dalolat beradi.

Chust madaniyati. Farg'ona vodiysi Sirdaryoning yuqori oqimi hududida joylashgan bo'lib, janubdan Oloy va Turkiston, sharqdan Farg'ona va Oto'ynoq hamda g'arbda Chotqol-Qurama tog'lari bilan o'rab olingan. Bu yerda so'nggi bronza davrida (mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi) Chust madaniyati shakllanadi. Chust madaniyati tadqiqotchilarning fikriga ko'ra mahalliy Andronovo madaniyati chorvador aholisining o'troqlashishi natijasida paydo bo'lgan. Boshqa bir olimlar Sharqiy Turkistonning Tarim vohasidan ko'chib kelgan aholi asos solgan, deb hisoblaydi.

Chust madaniyati taraqqiyotining ikki bosqichi ajralib turadi. Ilk bosqichi so'nggi bronza davriga, rivojlangan bosqichi ilk temir davriga oid. Chust madaniyatining ilk bosqichiga yodgorliklar vediyning sharqiy yerlarida tarqalgan. O'sh manzilgohi, Dalvarzintepa, Ashqoltepa, Dehqon va boshqa manzilgohlarning quyi madaniy qatlami Chust madaniyatining ilk bosqichiga oid bo'lib, so'nggi bronza davrida o'zlashtirgan. Quyi madaniy qatlamidan yerto'la shaklidagi uy-joylarning qoldiqlari, xo'jalik o'ralari va boshqa moddiy ashyolar o'rganilgan.

Chust madaniyati aholisi dehqonchilik va chorvachilik xo'jaligi bilan kun kechirgan. Ular kulolchilik, to'qimachilik, bronza quyish ishlari bilan yaxshi tanish bo'lgan. Manzilgohlardan qo'lda yasalgan sopollar, tosh, suyak va metaldan yasalgan buyumlar topilgan. Kulolchilik buyumlari qo'lda yasalgan, sirtiga och qizil va qizil randa angob surtilib, ularning ayrimlariga qora yoki jigarrangda geometrik naqshlar, ba'zilariga hayvon tasviri chizilgan. Kulolchilik buyumlari ochiq joylarda pishirilgan bo'lsa kerak. Mis va bronzadan uy-ro'zg'or anjomlari va qurol yarog'lar yasalgan. Chustliklar marhumlarning uylarning poli

va devorlarning tagiga yoki tashlandiq uy-joylarga ko'mishgan. Marhumlar oyoq-qo'llari bukilgan holda yon biqini bilan yotqizib ko'milgan.

O'sh manzilgohining quyi madaniy qatlamidan olingan kuyindi namunalarini radiokarbon usulida tekshirish natijasiga ko'ra Chust madaniyatining ilk bosqichi mil. avv. XV/XIV asrga teng ekanligi aniqlangan.

Qayroqum madaniyati (mil. avv. II ming yillikning oxirgi choragi). Farg'onaning janubi-g'arbi, Tojikistonning shimoliy yerlarida va Toshkent vohasining chekka janubi-sharqiy hududida tarqalgan madaniyat. Bu madaniyatga oid kichik manzilgohlarda cho'ziq shaklli bir necha yarim yerto'la uylar o'rganilgan.

Qayroqum madaniyati egalari chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan. Metall quyish ishlari ham qayroqumluk aholining hayotida muhim o'rin tutgan. Bu madaniyatga oid manzilgohlarida metall eritish o'choqlarining o'rni saqlanib qolgan. Metallar Qoramozor tog'idagi konlardan qazib olingan. Kulolchilik buyumlari yassi tagli, o'yiqli chizikli naqsh bilan bezatilgan.

Qayroqum madaniyatida Tozabog'yob va Andronovo madaniyatlarining ta'siri ko'rinadi. Shuningdek, Chust va janubdagi o'troq dehqonchilik madaniyatlari bilan ham aloqada bo'lgan.

Janubiy Tojikistonning so'nggi bronza davri madaniyatlari. Janubiy Tojikistonda hududida bronza davrida turli xil xo'jalik shakli va moddiy madaniyatiga ega bo'lgan mahalliy madaniyatlar faoliyat yuritgan. Ushbu hududning shimoliy qismida mil.avv. II ming yillikning oxirgi choragida o'troq dehqonchilik madaniyati vujudga kelgan bo'lsa, janubdagi Kofirnahar va Vaxsh vohalarida chorvador qabilalar yashagan.

Bronza davrida mahalliy Hisor madaniyati oid aholi o'troqlashib, xo'jalikning ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakliga o'tilgan. Shuningdek, bu davrda Sopolli madaniyatiga oid aholi yashaydigan hudud chegarasi Dushanbe hududi tomonga kengayib boradi. Sopolli madaniyati o'troq dehqon jamoasiga

tegishli moddiy ashyolar Ko'ngirtut va Teguzak manzilgohlaridan topilgan.

Janubiy Tojikistonning Kofimahr va Vaxsh vohalarida so'nggi bronza davrida chorvador qabilalar yashagan. Bu yerdagi chorvadorlar madaniyati shartli ravishda Bishkent va Vaxsh madaniyati nomi bilan yuritiladi. Kofimahr daryosining quyi oqimida, tog'li Bishkentda ilk Tulxar va Aruktov, Vaxsh vohasida Tigrovaya Balka, Oyko'l, Jarko'l, Makonimor, Qizilsuv va boshqa qabrlar ushbu madaniyatlarning muhim yodgorligidir. Ularning oddiy chuqur va lahat kabi turi ajralib turadi. Chuqur qabrning ayrimida marhumlar dafn qilingan bo'lsa, boshqalarida *krematsiya* odati bo'yicha mayitni kuydirib, uning kuli ko'milgan. Krematsiya odati faqat Bishkent madaniyati uchun xos bo'lib, Vaxsh madaniyatida uchramaydi. Marhumlar bukchaygan holatda yotqib ko'milgan. Ikkita mayit birga ko'milgan qabrlar ham mavjud. Ular erkak va ayol jinsiga mansub bo'lgan.

Marhumlar bilan birga kuzatuv buyumlari ham qo'shib ko'milgan. Ular qo'lda yasalgan sopol idishlar, bronzadan yasalgan turli xil buyumlardir. Ayrim qabrlarda kulolchilik charxida yasalgan sopol buyumlari uchraydi. Kulolchilik charxida yasalgan sopollar chetdan keltirilgan. Bishkent madaniyati egalari yevropeiod irqiga mansub aholi vakillari bo'lgan. Ularning qiyofasida Andronovo aholisiga o'xshashlik alomatlar mavjud. Shuningdek, ikki jinsli kishilarning bitta qabrda dafn etish odati ham Andronovo madaniyati uchun xos.

Vaxsh vohasida marhumlarni ko'mish odatiga amal qilgan. Ko'pchilik qabrlardagi buyumlari keyinchalik talon-taroj qilingan. Butun qolgan qabrlardan qo'lda, qisman charxda yasalgan sopol buyumlar va bronzadan yasalgan uy-ro'zg'or anjomlari, oyna, zeb-zijnat buyumlari: bilakuzuk, uzuk, munchoqlar topilgan.

Bishkent va Vaxsh madaniyatlari xo'jaligi asosan chorvachilik va qisman dehqonchilik bo'lgan. Chorvachilikda kichik tuyoli mollar boqilgan. Dehqonchilik qo'shimcha mashg'ulot sanalgan. Metalga ishlov berish yaxshi rivojlangan. Sopollari qo'lda yasalgan. Kulolchilik charxida yasalgan sopol

buyumlar Sopolli madaniyatining Mulali bosqichiga oid.

So'nggi bronza davrida Janubiy Tojikiston hududida bir necha etnik guruhga oid madaniyatlar faoliyat yuritgan. Mahalliy Hisor madaniyatining o'troqlashishi, g'arbdan Sopolli madaniyatining mulali bosqichida hududiy kengayishi va aloqalari hamda shimoldan Andronovo madaniyatiga oid aholining ko'chib kelishi natijasida ularning o'zaro to'qnashishi sodir bo'ladi.

Muvzani mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Bronza davri jamiyati taraqqiyot omili nimalardan iborat?
2. Oltintepaning shaharsozlik xususiyatlarini yoritib bering?
3. Oks sivilizatsiyasi to'g'risida ma'lumot bering?
4. Gonurtepa jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida qanday o'rni tutadi?
5. Jarqo'tonning ilk shahar markazi sifatidagi ahamiyatini yoritib?
6. So'g'dning bronza davri madaniyatlarini tavsiflang?
7. Chorvador qabilalar madaniyati xususiyatini yoritib?
8. Bronza davri ijtimoiy munosabatlari to'g'risida ma'lumot bering?

I. Bob. O'rta Osiyoning ilk temir davri arxeologiyasi

Tayanch so'zlar: Qadimgi shahar, qadimgi podshohlik, urbanizatsiya, ark, shahriston, mudofaa devori, tag kursi, xandak, yozma manbalar.

O'rta Osiyoning ilk temir davri etno-madaniy jarayonlari. Yozma manba ma'lumotlarida keltirilishicha temir metalidan foydalanishni dastlab xett o'zlashirishgan. Temir to'g'risidagi eng qadimgi yozma ma'lumot ham xettlarning mixcat yozuvlarida uchraydi. Mil.avv. XIX-XVII asrga oid "Anitti" matnida Xurrit shahar-davlat hududidagi Purusxondi hokimi o'z vassali Anittiga temir taxta aso sovg'a qilinganligi keltirilgan. Temirning qiymati boshqa metallardan bir necha o'n va hatto yuz barobar qimmat hisoblangan.

Temir arxeologik artefakt sifatida mil. avv. IV-III (V-IV) ming yilliklarga oid madaniy qatlamlarda uchrab boshlaydi. U dumloq shaldagi 14 dona munchoqdan iborat. Bu munchoqlar meteorit temirdan yasalgan. Temir rudasidan yasalgan eng qadimgi moddiy ashyo Shimoliy Iroqdagi Samarra qabristonidan topilgan mil. avv. XXX-XV asrlarga oid to'rt qirrali qurol hisoblanadi. Mil. avv. III ming yillikka oid temir buyumlar Mesopotamiya, Kichik Osiyo, Misrda ham uchraydi. Mil. avv. III ming yillikning oxiriga oid temir buyumlarning ko'pgina namunasi Kichik Osiyoning Alaja Xuyuk (Xett) yodgorligidan topib o'rganilgan bo'lib, ular meteorit temir va ruda temiridan yasalgan. O'rta Osiyo hududidagi Gonur, To'g'aloq 21, Jarqo'ton yodgorliklarining so'nggi bronza davri qatlamidan temir buyumlari namunasi topib o'rganilib, qadimgi ajdodlarimiz metallurgiya sohasidagi muhim texnologik yangiliklarni erta o'zlashtirganliklaridan dalolat beradi. Ma'lumki, temir 1530 S issiqlikda eriydi. O'rta Osiyoning ilk temir davriga oid yodgorliklardan anovtepa va dalvarzintepa manzilgohlaridan dastlabki temir buyumlar topib o'rganilgan.

Taxminan mil. avv. II ming yillikning oxirgi choragida Atlantikadan Tinch okeanigacha yerlarda tarqalgan bronza davri madaniyatlarining inqirozga uchrashi yoki shaklini o'zgartirish holati sodir bo'ladi. O'rta Osiyoning janubiy hududida ham shunday jarayon kechgan. U bronza davrining yuksak darajada rivojlangan ilk shahar madaniyati inqirozga uchrab, uning o'rnida yangi madaniyat qaror topadi.

Ilk temir davrida vujudga kelgan madaniyat ayrim alomatlari bilan so'nggi bronza davri an'anasi bilan farq qilgan. Birinchidan, ilk shahar turidagi yirik manzilgohlar inqirozga uchrab, ularning o'rnida kichik dehqonchilik qishloqlari paydo bo'ladi. Ikkinchidan, kulolchilikda sopollarni qo'lda yasab, sirtiga geometrik naqshlar berish an'anasi qayta jonlanadi. Uchinchidan, bu davrda yuksak darajada rivojlangan badiiy san'atning torevtika va gliptika kabi tulari uchramaydi. To'rtinchidan, marhumlarni qabrda dafn etish an'anasi yo'qoladi.

O'rta Osiyoning janubiy hududida sodir bo'lgan mazkur jarayonlarni tadqiqotchi olimlar ko'chmanchi chervador qabilalarning migratsiyasi bilan bog'laydilar. Ular shimolda yashagan Andronovo madaniyatiga mansub aholi vakillari bo'lishgan. XX asrning boshida (1904) Anovtepada qazishma ishlarini olib borgan olimlar (R.Pampeli, G.Shmidt) manzilgohning bronza davri qatlamida kuzatilgan inqiroz sababini varvarlar istilosi oqibati, deb hisoblagan. V.M.Masson Murg'ob vohasidagi Yoztepa manzilgohida olib borgan qazishma ishlariga asoslanib, so'nggi bronzadan va ilk temir davriga jarayonini madaniy transformatsiya natijasi sifatida baholagan. Ilk temir davrining birinchi bosqichi arxeologiyada "*naqshli sopollar madaniyati*" nomi bilan yuritiladi. Dastlabki o'rganilgan yodgorlikning birinchi madaniy qatlamiga nisbatan Yoz I bosqichi sifatida qabul qilingan.

V.M.Masson Murg'ob vohasidagi ilk temir davriga oid Yoztepa manzilgohning quyidagi xronologik ustuni ishlab chiqqan:

Yoz I mil. avv. 900-650 yillar

Yoz II mil. avv. 650-500 yillar

Yoz III mil. avv. 500-350 yillar

Ushbu stratigrafiya (madaniy qatlam) ustuni Markaziy Osiyoning sinxron yodgorliklarining davrini belgilash uchun andaza bo'lib qolgan. 70-80- yillarda Baqtriya va So'g'd hududlarida tadqiqot ishlarini olib borgan A.A.Asqarov (Kuchuktepa), A.S.Sagdullaev (Qiziltepa, Sangirtepa), R.X., Suleymanov R.H. (yerqo'rg'on), M.X.Isamiddinov (Afrasiyob, Ko'ktepa) va boshqalar olimlar Yoztepa yodgorligi ustuniga bo'yicha ularni mil.avv. 1000-350 yillar doirasida belgilaganlar. Lekin Janubiy Baqtriya hududidagi Tillatepa yodgorligini V.L.Sarianidi 300 yilga qadimiylashtirgan.(Tilla I mil. avv. 1300-1000 yilliklar). Shuningdek, Chust madaniyatiga oid yodgorliklarning quyi madaniy qatlamini Yu.A.Zadneprovskiy so'nggi bronza davriga oid, deb hisoblagan.

Turkman-ingliz qo'shma ekspeditsiyasining Yoztepada olib borgan tadqiqot ishlarida amalga oshirilgan radiokarbon tekshirishi bo'yicha manzilgohning (Yoz I) quyi qatlamini 400 yilga qadimiylashtirib, uning quyi sanasini mil. avv. XIV asr bilan belgilagan edi. Keyinchalik Yoztepa bilan zamondosh yodgorliklarda ham radiokarbon tekshirishlari o'tkazilib, mazkur natijalar olinigan. Ushbu natijalarga asoslansa, O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik hududi ilk temir davri arxeologik majmuasini quyidagicha davrtashtirish mumkin:

- 1) Yoz I-*ilk temir* – mil. avv. XIV/XIII-IX asrlar;
- 2) Yoz II- *ilk arxaik* mil. avv. VIII-VI asrning birinchi yarmi;
- 3) Yoz III-*arxaik* – mil. avv. VI asr ikkinchi yarmi-IV asr boshlari.

Yoz I ilk temir davrining boshiga kelib, O'rta Osiyoning barcha tarixiy-madaniy viloyatlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi. Birinchidan, o'lkaning janubiy viloyatlariga shimoldan yangi etnik guruhning kirib kelib joylashishi sodir bo'ladi. O'troq dehqonchilik vohalarida sug'orish tizimi yanada takomillashib, dehqonlar tomonidan yangi yerlar o'zlashtiriladi. Manzilgohlarning soni ko'payib, ularning maydoni kengayadi hamda ichki strukturasi murakkablashib, Yoz II davrida

qadimgi shahar markazlari shakllanadi. Bunday shaharlar hududiy davlatlar-podshohliklar va ularning ma'muriy bo'linmalarining ma'muriy-iqtisodiy va madaniy markazlari sifatida rivojlanadi.

Ilk temir davrda O'rta Osiyoning ilk o'troq dehqonchilik o'lkalari hududi kengayib borishi barobarida, yangi o'troq dehqonchilik vohalari shakllanadi. Mintaqada ilk temir davrida mavjud bo'lgan tarixiy-madaniy viloyatlar, ilk davlat birlashmalari, aholining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari, diniy qarashlari to'g'risidagi ma'lumotlar "Avesto", Qadimgi Eron manbalari va yunon-rim mualliflarining asarida keltirib o'tilgan. Aryanam Vayjo yoki Ariyoshayona Xaralli (Aralli)

№	Avesta		Qadimgi fors manbalari	Yunon-rim manbalari
	Yashi	Vedevdat		
1	Mouru	Mouru	Margush	Margiana
2	Suguda	Suguda	So'g'diyona	Sogdiana
3	Xvarizam	Xvarizam	Xvarazmish	Xorasmiya
4	-	Baxdi	Baqtrish	Baktriana
5	-	Nisaya	Parfiyana	Parfiya

Massagetlar, saka tara-daryaya, saki tiggraxuda, saka xoumavarka, amurgiya saklari, so'g'd orti saklari, daryo orti saklari, daxlar, derbiklar, issidorlar, passianlar.

O'rta Osiyoning dehqonchilik vohalari atroflarida hamda uning shimoliy, sharqiy va g'arbiy hududida ko'chmanchi chorvachilik xo'jaligiga asoslangan qabilalar yashagan. Chorvadorlarga oid yodgorliklar Orolbo'yi, Sirdaryoning quyi oqimi, Sariqamish hududi, Pomir-Oloy tog' tizmalari va Tangri tog' oldi hududlarida tarqalgan. Chorvador qabilalaining makonlari asosan qabr-qo'rg'onlar va qisman manzilgohlardan iborat.

Marg'iyona. Murg'ob vohasining quy oqimi yerlarini egallagan madaniy-

tarixiy o'lk. Bu yerda ilk temir davri yodgorliklari bronza davridagi kabi alohida ariqlar (kanal) bo'yidagi mikrovoahalar hududida o'rganilgan. Mikrovoahalar Keleli, Ajiquyi, Toip, Odamboskan, Ovchin, Gonur, To'g'aloq va Tohirboylardan iborat. Ilk temir davrining boshida o'troq dehqon jamoasining dastlabki kichik qishloqlari shakllanadi. Keyingi bosqichda manzilgohlardan birining maydoni kengayib, me'moriy tuzilmalari murakkablashib boradi va mikrovoahaning markaziga aylanadi. Bunday manzilgohtar ma'lum bir mikrovoahaning markazini tashkil etgan qadimgi shaharlar edi.

O'lkaning ilk temir davriga oid barcha manzilgohlari tuzilishi va vazifasiga ko'ra uch xil shakli ajralib turadi. 1. Atrofi muhofaza devori bilan o'rab olingan yirik manzilgohtar. Ular (Yoztepa, To'g'aloqtepa, To'xirboy I, Qo'hna Marv) odatda ikki qismdan qal'a, aholi yashaydigan shahriston qismlaridan tashkil topib, mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mudofaa devoridan tashqarida aholi uy-joylar joylashgan. 2. Yirik maydonni egallagan dehqonchilik qishloqlari. Ular mudofaa devoriga ega bo'lmagan. 3. Dehqonlarning kichik qishloqlari yoki uy-ko'rg'onlari.

Murg'ob vohasining yirik manzilgohlari orasida eng yirigi va qadimgisi Yoztepa manzilgohi hisoblanadi. Uning umumiy maydoni 16 ga. dan iborat. Manzilgoh ilk temir davrining ilk bosqichida shakllanib, taraqqiyotining ikkinchi davrida (Yoz II) uning bir chekkasida, 1 ga. joyda qalinligi 8 m. keladigan tag kursi ustida qal'a-ko'rg'on, ya'ni ark qurilgan. Qal'a-ko'rg'on atrofida tarqoq joylashgan uy-joy imoratlari qurilib, shahriston shakllangan, ular umumiy mudofaa devori bilan o'rab olingan. Qurilishida xom g'isht (50x25x10 sm.) ishlatilgan. Yoztepa ilk temir davrining rivojlangan bosqichida Marg'iyona o'lkasining markazi aylangan.

Yoztepa manzilgohida qadimgi shahar shakllangan davrda (mil.avv. VII asr) Erkqal'a va Gyaurqal'a yodgorliklari o'rta o'troq dehqonchilik qishlog'i shakllangan. Mil.avv. I ming yillikning o'rtalarida manzilgoh rivojlanib, shaharga aylangan. Erkqal'ada 15 metr qalinlikdagi tagkursi ustidagi xom

g'ishtdan (52x26x10-12, 60x28x10 sm.) qurilgan imoratlarning o'rni saqlangan.

Erkqal'a Ko'hna Marv shaharning arki, unga tutashgan Gyaurlal'a shahriston qismini tashkil etgan. U Murg'ob vohasining mil. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmidagi yirik shahri bo'lib, Marg'iyonaning ma'muriy markazi hisoblangan. Antik davri yozma manbalarida keltirilgan Marg'iyona Antioxiyasi ushbu manzilgohlar o'rnida faoliyat yuritgan.

Murg'obning har bir mikrovohasida shahar turidagi yirik manzilgoh atrofida bir necha dehqonchilik qishloqlari joylashgan. Mikrovoahalar kichik ma'muriy-hududiy tuzilmani tashkil etgan. Ulardan eng yirigi dastlabki Yoztepa, keyinchalik Ko'hna Marv manzilgohlari Marg'iyonaning ma'muriy markazi bo'lgan.

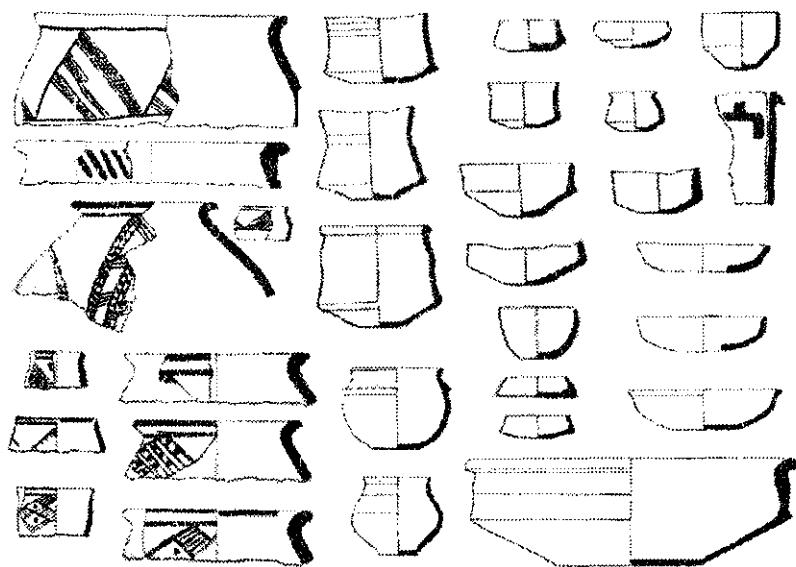
Voha xo'jaligining asosiy tarmog'i sug'orma dehqonchilik bo'lib, sug'orish inshootlarining izlari saqlanib qolgan. Yoztepa va Aravalitepa manzilgohlari yaqinidan qadimgi ariqning izi aniqlangan. Hozirgi Gatiqor va Guniyob anhorlari suvidan odamlar ilk temir davrida foydalanishni boshlagan.

Dehqonchilikda asosan dukkakli va poliz ekinlari ekilgan. Bug'doy, arpa va tariq asosiy ekin hisoblangan. Bog'dorchilik dehqonchilikning asosiy tarmog'ini tashkil etgan. Chorvachilikda ko'proq qoramol boqilgan. Kichik tuyoqli chorva mollari dehqonchilik vohalarning chetida, cho'lga yaqin hududagi yaylovlarda boqilgan. Hunarmandchilikda temir, mis va bronzaga ishlov berish, kulolchilik, to'qimachilik rivojlangan.

Marg'iyonada temirchilik yaxshi rivojlangan. Tohirboy I va Churnok manzilgohlaridan temir toshqollari topilib, ular temirchilik ustaxonasi vazifasini bajargan. Temirdan ish qurollari, oshxona anjomlari yasalgan. Yoz II davri qatlamida temirdan yasalgan boltalar paydo bo'ladi. Keyingi bosqichda boltalarning soni ko'paygan. Shuningdek, topilmalar orasida temirdan yasalgan igna va bigizlarning nusxasi ham ko'p uchraydi. Kamon paykonlari bronzadan ikki qirrali qilib yasalgan.

Yoztepa, Tohirboy, Dashli, Churnok va Uchtepa manzilgohlaridan ikki

qavatli xumdonlar o'rganilgan. Bu manzilgohlarda kulolchilik ishlab chiqarish hunarmadchiligi yetakcha o'rinni egallagan. Murg'ob vohasining Yoz I bosqichi sopollari qo'lda va charxda yasalgan. Qo'lda yasalgan sopollarning naqshli va naqshsiz turlari ajralib turadi. Naqshli buyumlar umumiy sopollarning 4-5 % tashkil etgan. Naqshlar sarg'ish angob ustiga qizg'ish-jigar yoki jigar rangda chizilgan geometrik shakllardir. Kulolchilik charxda yasalgan sopollar son jihatdan ustunlik qilgan. Sopol buyumlari tovalar, qozonlar yarim shar yoki shar shaklidagi idishlaridan iborat.

Marg'iyonaning ilk temir davri sopollari

Yoz II va III bosqichiga oid sopollar kulolchilik charxda yasalgan. Sopollarning sirtiga naqshlar solish an'anasi yo'qoladi. Bu davrda sopol idishlarning yuqori qismi banka shaklida yasalib, quyi qism konus shaklida shakllantirilgan. Bunday turdagi sopol silindr-konus shaklidagi idishlar, deb yuritiladi. Ularning yuqori qismi charxda yasalib, quyi qismi lagan yoki tovoq

shaklli qolipda shakllantirilgan.

Mil. avv. IV asrning o'rtalariga (Yoz III) kelib Murg'ob vohasining ilgari o'zlashtirilgan ko'pgina manzilgohlari inqiroz uchrab, sug'orish tizimining takomillashishi natijasida aholi yangi yerlarni o'zlashtiradi.

Murg'ob vohasining ilk temir davri ma'muriy mansubligi to'g'risidagi ma'lumotlar uchramaydi. Mouru Avestoda tarixiy o'lka sifatida keltirilgan. Ahamoniylar davrida Baqtriya bilan bitta satraplikni tashkil etgan.

Turkmanistonning Tajang daryosi atrofidagi Saraxs vohasida ilk temir davriga oid Ko'xna Saraxs, Movlektepa, Beshtepa, Akchatepa manzilgohlari joylashgan. Ko'hna Saraxs o'rnida mil. avv. I ming yillikning boshida manzilgoh shakllanib, keyingi bosqichda atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan. Arkdan tashqarida uy-joy imoratlarining o'zni saqlanib qolgan.

Movlektepa manzilgohiga yaqin bo'lgan joyda qadimgi kanal izlari aniqlangan. Saraxsning sopol buyumlari Murg'obning sopolariga o'xshatib yasalgan. Tosh yorg'uchoqlar, temir qotishmasining chiqindisi topilgan.

Xo'jalikning asosini sug'orma dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan. Moddiy madaniyati Murg'ob vohasining quyi oqimi hudud bilan umumiylikka ega bo'lib, ko'rinishdan bu hudud marg'iyonalik aholi tomonidan o'zlashtirilgan.

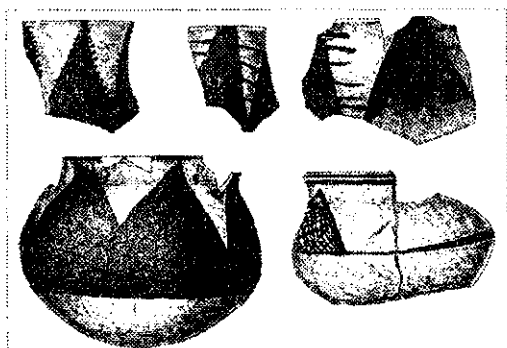
Shimoliy Parfiya. Kopetdag bilan Qoraqum oralig'idagi yerlar Shimoliy Parfiya hududini tashkil etgan. Bu yertarda joylashgan manzilgohlar nisbatan ilgariroq, ya'ni so'nggi bronza davrida vujudga kelib, ularning uch xil shakli ajralib turadi. Qadimgi shahar sifatida faoliyat yuritgan yelkantepa va Ulug'tepa manzilgohlari bronza davrining oxirida shakllangan. *yelkan I, Ulug' III*-mil. avv. II ming yillikning oxiri-650 yillar, *yelkan II, Ulug' II*-mil. avv. 650-500, *yelkan III, Ulug' I*-mil. avv. 500-350 yillar bilan sanaladi.

Bronza davrining oxirida yelkantepa arki joylashgan yer o'zlashtirilib, 14,5 ga. dan iborat maydonda aholi manzigohi vujudga keladi. Mil. avv. X asrda mudofaa devori (umumiy qalinligi 10,5 m., o'rtasida-6 m. dan iborat yo'lakcha

mavjud) barpo etilgan. Mudofaa devori atrofida chuqur xandaklar bo'lgan. Mudofaa devori ichkarisida uy-joy imoratlari ko'payadi. Mil. avv. VII-VI asrarda manzilgoh mudofaa devorining atrofidagi uy-joy imoratlari qurilib, ikkinchi mudofaa devori bilan o'rab olinadi. Natijada yelkantepa yodgorligida ark, ikkita shahriston va shahar atrofi qismlaridan iborat umumiy shahar shakllangan.

Shimoliy Parfiyaning ilk temir davridagi ikkinchi bir yirik manzilgohi Ulug'tepa ham bronza davrining oxirida shakllangan. Bu manzilgohning bir qismida mil. avv. X asrda baland sahni ustida qo'rg'on barpo etiladi, yelkantepadan farqli o'laroq bu yerda aholi imoratlari joylashgan qismida mudofaa devorining izlari

aniqlanmagan. Imoratlar to'g'ri burchak g'ishtdan qurilib, devori va uylarning sahni loy suvoq qilingan. Ba'zi bir imoratlarning devori ganch bilan suvalgan. Shimoliy Parfiya aholisining asosiy

Shimoliy Parfiyaning ilk temir davri sopullari.

inashg'uloti sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilik bo'lgan. Dehqonchilikda asosan bug'doy va arpa ekilgan. Kotetdagdan oqib tushadigan kichik daryolar dehqonchilikning asosiy suv manbai hisoblangan. Mahalliy hududning qurg'oqchil iqlim sharoitida suvga bo'lgan ehtiyojning yuqoriligini hisobga olib, qadimgi dehqonlar damba va to'g'onlar barpo qilingan. Bu yerda keyingi davrda korizlar paydo bo'ladi.

Shimoliy Parfiyadan mis va temirga ishlov berish ishlab chiqarishi ustaxonalari aniqlangan. Temir va bronzadan yasalgan mehnat qurollari va qurol aslahalar topilgan. Anovtepaning ilk temir davri qatlamidan temir pichoq, o'roq va uch qirrali bronza kamon o'qi topilgan. Temirdan yasalgan pichoq mil. avv.

IX asrga oid.

Ilk bosqichga oid sopollarning asosiy qismi qo'lda yasaliib, sirtiga geometrik naqshlar solingan. Keyingi bosqichda charxda ishlangan sopol buyumlar turi ko'pagan. Ulug'tepaning mil. avv. VII-IV asrlarga oid sopol buyumlari Yoztepaning shu davrga oid buyumlari bilan o'xshash.

Qadimgi Daxiston. Qadimgi Daxiston Turkmanistonning janubiy-g'arbida, Kaspiy dengizining janubi-sharqiy qismini ishg'ol qilgan Mashxad-Misriyan va Chat tekisliklaridagi Gurgan, Sumbar, Atrek va Benguvona kabi kichik daryo vohalarida joylashgan qadimgi tarixiy-madaniy viloyat. Antik davri yozma manbalarida keltirilgan Girkaniya hududini tashkil etadi. Bu yerlarni yerlarni o'zlashtirish mil. avv. II ming yillikning oxirida boshlangan. Daxiston hududida ilk temir davriga oid 20 dan ortiq yodgorliklar aniqlangan.

Qadimgi Daxiston yodgorliklari shakliga ko'ra qo'hna shaharlar, o'troq dehqonchilik qishloqlaridan iborat. O'lkada qal'asiga ega yirik manzilgoh yoki qadimgi shaharlar (Madov, Izzatquli) va maydoni katta qishloqlarning xarobasi o'rganilgan. Benguvona vohasidagi D-48 (48-tepalik) manzilgohidan balandligi 0,5 m. tag kursi ustida qurilgankvadrat shaklli (12,5x12,5 m) Yoz II bosqichiga oid inshootning o'rni ochigan. Imoratlar yirik o'lchamdagi (80x50x8 sm., 70x49x8 sm.) xom g'ishtdan qurilgan, tomlari tekis yopilgan.

Aholi sug'orma dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Atrek daryosidan bosh olgan qadimgi anhorning 50-60 km. masofada o'rni saqlanib qolgan. Dehqonchilikda bug'doy, arpa va boshqa dukkakli ekinlar ekilgan. Manzilgohlardan qo'y, echki, cho'chqa, ot, eshak kabi xonaki hayvonlarning suyagi topilgan. Qadimgi Daxiston aholisi kichik tuyoqli chorva mollarini Kapetdaging janubiy etagi va dehqonchilik vohalariga yaqin adirlarda boqishgan.

Qadimgi Daxistonda hunarmandchilik ishlab chiqarishi iqtisodning yetakchi tarmog'iga aylanib, ilk temir davrining ikkinchi bosqichida ixtisoslashish jarayoni chuqurlashadi. Madov, Izzatquli va Chigliktepa kabi

manzilgohlarda kulolchilik ishlab chiqarishi izlari saqlanib qolgan. Sopol idishlar kulolchilik charxida yasalgan naqshli va naqshsiz turlarga bo'linadi. Ularning sirtiga oqish, qizil, ko'kish rangdagi angob surtilgan. Ayrim sopollarning loyiga shamot, kvars va ohak qo'shilgan. Ular kosa, tuvaksimon, silindr yoki konus shaklli, uch cyoqli oshxona idishlari, old tomonida jumrak orqa tomonida bandiga ega choynik, ko'za va qozonlardan iborat.

Bu yerdagi yodgorliklardan temir bo'laklari, temir qotishmasining chiqindisi, uch qirrali kamon o'qi, toshdan yo'nib ishlangan urchuqbosh va boshqa moddiy ashyolar topilgan. Moddiy ashyolar, xususan, sopollar Janubiy Turkmanistonnikidan keskin farq qilib, ular ko'proq Eronning shimoliy-sharqiy hududlari topilmalari bilan o'xshash. Qadimgi Daxistonning ilk temir davr madaniyati shakllanishida Eron hududining madaniy ta'siri ustun bo'lgan.

Baqtriya. Qadimgi Baqtriyaning ilk temir davri hududi shimolda So'g'diyona bilan Hisor tog' tizmalari orqali, janubda esa Hindikush tog'lari bilan chegaralangan. Uning hududi sharqda Pomir tog' tizimasidan Amudaryo bo'ylab g'arbda Murg'ob vohasigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olgan. Hozirgi O'zbekiston va Tojikiston respublikalarining janubi hamda Afg'onistonning shimoliy hududiga to'g'ri keladi.

Qadimgi Baqtriyada bronza davrining oxirida Dashli-Sopoli inqirozidan so'ng ilk temir davri madaniyati vujudga kelgan. Bu madaniyat bronza davri madaniy an'analaridan ilk shahar shaklidagi yirik manzilgohlar o'rinda kichik manzilgohlarning paydo bo'lishi, qo'lda yasalib, sirtiga naqsh solingan sopollarning qayta jonlanishi, torevtika, haykaltaroshlik san'atining yo'qolishi kabi arxeologik belgilari bilan farq qilgan.

Ilk temir davrining boshlarida Baqtriyaning hozirgi paytda o'zanlari suvsizlanib qolgan qichik daryo vohalarining o'zanlarida ilk temir davri madaniyatlari shakllangan. Bu davrda so'nggi bronza davrida faoliyat yuritgan yirik manzilgohlar o'rinda maydoni ancha kichkina va ixcham qishloqlar paydo bo'lgan. Shimoliy Baqtriyaning ilk temir davri boshlariga (Itd I, ya'ni Yoz I) oid

bosqichini tadqiqotchi olimlar dastlabki o'rganilgan yodgorlikka Kuchuk madaniyati nomi bilan yuritgan. Uning taraqqiyoti davomida (It'd II) Qadimgi Baqtriya madaniyati vujudga kelib, vohaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi. O'troq dehqonchilik madaniyati hududi kengayib, manzilgohlar soni ko'payadi va ularning maydoni kengayib boradi. Dastlabki bosqichda shakllangan manzilgohlarning ayrimlarining o'rnida qal'a-qo'rg'on qismi vujudga kelgan va ularning atrofi aholi uy-joy imoratlari va ishlab chiqarish inshootlari bilan kengayib, qadimgi shahar turiga mansub aholi manzilgohlari shakllangan.

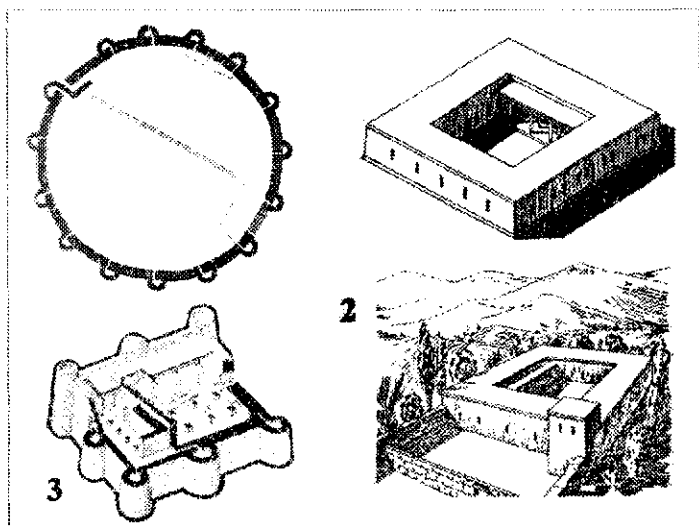
Ilk temir davrining boshida hozirgi paytda suvsizlanib qolgan qichik daryo vohalari hududida ilk temir davri o'troq dehqonchilik qishloqlari shakllangan. So'nggi bronza davrida faoliyat yuritgan yirik manzilgohlar o'rnida maydoni ancha kichik va ixcham qishloqlar paydo bo'lgan. Baqtriyaning ilk temir davriga oid barcha turdagi arxeologiya yodgorliklar tuzilishi va hajmiga ko'ra bir necha turga ajratilgan. Ulardan birinchisi mudofaa tizimiga ega bo'lgan yirik manzilgohlar. Bunday manzilgohlarning maydoni va tuzilishiga ko'ra ark, shahar hamda atrofi qismlaridan tashkil topgan uch yoki ikki qismdan iborat qadimgi shaharlar.

Qadimgi shahar shaklidagi manzilgohlarning ikkita turi mavjud. Birinchisi, mudofaa tizimiga ega bo'lgan uch qismli yirik shaharlar-*Bolai Hisor, Qiziltepa, Hayitobod* va mudofaa tizimiga ega bo'lgan ikki qismli shaharlar-*Talashkon I, Bandixon II, Jondavlattepa*. Ikkinchi guruh yodgorliklar maydoni katta dehqonchilik qishloqlari, uchunchi guruh yodgorliklar mudofaa tizimiga ega bo'lgan maydoni kichik diniy inshootlar-*Tillotepa, Kuchuktepa* va uy-qo'rg'onlar-*Qizilcha guruhi yodgorliklari*.

Baqtriyaning ilk temir davri shahar turidagi yirik manzilgohi Shimoliy Afg'oniston hududidagi Balx provinsiyasi Boloi Hisor yodgorligi hisoblanadi. Umumiy maydoni 120 ga. dan iborat. Manzilgohda o'tgan asrning o'rtalarida fransuz arxeologlari qisman qazishma ishlarini olib borib, mil. avv. VI-V

asrlarga oid qatlamlarni o'rgangan. Bolo'i Hisor manzilgohi antik davri mualliflari asarlarida qayd qilingan Qadimgi Baqtriyaning ma'muriy markaziga Baqtr shahri bilan qiyoslangan.

Baqtriyaning ilk temir davri manzilgohlari

1. Talashkontepa 2. Qizilcha 6 3. Fillatepa

Shimoliy Baqtriya hududidagi yodgorliklar yaxshi o'rganilgan. Surxon vohasidagi ko'hna shaharlarning eng yirigi Qiziltepa manzilgohi hisoblanadi. Umumiy maydoni 30 *ga.* dan iborat. Ko'hna shahar ark, shahriston, shahar atrofi, va shahar yaqinidagi dehqonchilik okrugi qismlaridan tashkil topgan. Ko'hna shahar o'mida ilk temir davrining ilk bosqichida (Qizil I) dastlabki dehqonchilik manzilgoh shakllangan. Keyingi (Qizil II) bosqichda manzilgohning maydoni kengayib, shimoli-g'arbida ark (may. 2 *ga.*) paydo bo'lgan. Arkning yon atrofida uy-joy imoratlarini qurilib, mudofaa devori barpo etilgan. Mil. avv. VI-IV asrlarda (Qizil III) yangi qurilish imoratlarini qurilib, shahar rivojlangan. Bu davrda mudofaa devorida qo'shimcha qurilish olib

borilib, uning qalinligi 5 m. yetgan. Mudofaa devori ikki qatordan iborat bo'lib, ularning o'rtasida yo'lakcha mavjud. Ichki devor 2,5 m, tashqi devor 0,7-1,0 m, yo'lakcha esa 1,5 m. Mudofaa devori yarim aylana burjlar va shaxmat kataklari shaklida joylashgan jangovar shinaklar bilan kuchaytirilgan.

Qiziltepa manzilgohining ichkarisida qurilish imoratlari zich qurilmagan, qurilish imoratlari mudofaa devori yaqinida joylashgan. Manzilgohning o'rtasida ochiq joy qoldirilgan. Qiziltepa manzilgohi dastlab Qadimgi Baqtriya podshohligiga bo'ysungan kichik ma'muriy-hududiy tuzilmaning markazi bo'lgan.

Qiziltepa manzilgohining ichkarisida qurilish imoratlari tarqoq joylashgan, o'rtasida ochiq joy qoldirilgan. O'rta Osiyoning qadimgi shahar shaklidagi ko'pchilik manzilgohlarning (Dalvarzintera, Uzunqir-Podayotoqtepa, Ko'zaliqir va boshqalar) shahriston qismida aholi uy-joy imoratlar mudofaa devorlariga yaqin joyda qurilib, o'rtada ochiq joy qoldirilgan. Qadimgi shaharlar qurilishidagi bunday holat ilk temir davri iqtisodida chorvachilik xo'jaligi ahamiyatining ustunligi bilan tavsiflanib, tashqi dushman havo sodir bo'lgan holatda aholi chorva mellarini tashqi dushmandan himoya qilish maqsadida foydalangan.

Urguliksoyning quyi oqimida, soydan bosh olgan kanal atrofida Bandixon dehqonchilik vohasida bir necha arxeologiya yodgorliklar joylashgan. Ulardan Bandixon I, II mazkur hududning eng yirik yodgorliklari sanaladi. Bandixon I yodgorligi ilk temir davrining dastlabki bosqichiga oid qishloqning o'rnini. Bandixon II ilk temir davrining ikkinchi bosqichiga oid qal'a va uning atrofidagi aholi yashaydigan qismdan iborat manzilgoh. Manzilgohning umumiy maydoni 14 ga. Manzilgoh atrofida dehqonchilik qishloqlari joylashgan.

Sherobod vohasida Jondavlattepa va Talashkon I yodgorliklari maydoni jihatdan yirik manzilgohlar hisoblanadi. Jondavlattepa 7 ga. maydonda joylashgan, ikki qismdan iborat manzilgoh. Talashkon I manzilgohi doira shaklidagi diametri 135 metrdan iborat qal'a-istehkomdan iborat bo'lib, atrofi

xom g'ishtdan qalinligi 5 m. mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mudofaa devori to'g'ri to'rtburchak shaklli 15 ta mudofaa burjlari va shaxmat kataklari shaklidagi ikki qator joylashtirilgan shinaklar bilan kuchaytirilgan. Qal'aning ichkarisidagi uylar mudofaa devoriga taqab qurilgan. Manzilgohning o'rtasida qurilish imoratlari uchramaydi, ochiq qoldirilgan.

Mil. avv. I ming yillikning o'rtalaridan boshlab Shimoliy Baqtriyada aholi sonining ko'payib borishi natijasida Surxondaryo va Amudaryo kabi yirik daryolar bo'ylari ham o'zlashtirilib, aholi manzilgohlari, xususan, shaharlar paydo bo'ladi. Bu davrda Surxon vohasida Hayitobodtepa yodgorligi o'rnida qadimgi shahar vujudga keladi. Ko'hna Termiz o'rnida ham aholi manzilgohi paydo bo'lib, keyinchalik shaharga aylangan.

Janubiy Baqtriyada ham ilk temir davriga oid bir necha arxeologiya yodgorliklari qayd etilgan. Ularda eng yirigi hisoblangan Boloi Hisor (umumiy maydoni 120 ga.) manzilgohi o'tgan asrning o'rtalarida fransuz arxeologlari tomonidan qisman o'rganilgan. Bu manzilgoh Ktesiy keltirgan Qadimgi Baqtriya podshohligining ma'muriy markaziga asosiy davogar yodgorlik sanaladi.

Janubiy Tojikistonning Kofirnahr, Vaxsh va Panj vohalarida ham mil. avv. I ming yillikda o'troq dehqonchilik qishloqlari vujudga keladi. Bu yerlarda Baqtriyaning boshqa joyiga qaraganda o'troq manzilgohlar kechroq shakllangan. Bu yerdagi manzilgohlarning eng yirigi Qabodiyon I (Qalai Mir), Boytudasht va Bolday I hisoblanadi. Qabodiyon I manzilgohi xronologik jihatdan Surxon vohasi manzilgohlariga yaqin turadi. Vaxsh va Panj vohalarida o'troq dehqonchilik qishloqlari ilk temir davrining ikkinchi bosqichida Boytudasht va Bolday I o'rnida vujudga kelib, keyingi bosqichda shahar shakllangan. Baqtriyaning boshqa hududiga qaraganda bu yerlarda urbanizatsiya jarayoni kechroq sodir bo'lgan.

Baqtriyaning ilk temir davri yodgorliklari orasida diniy inshootlar muhim o'rin tutadi. Ulardan Shimoliy Baqtriyada Kuchuktepa, Pshaktepa va Janubiy

Baqriyada Tillatepa yodgorliklari yaxshi o'rganilgan. Kuchuktepa yodgorligi 4 ga. iborat bo'lib, markaziy qismida balandligi 4 m. sahni ustiga qurilgan saroy yoki uy-qo'rg'on joylashgan. Unda diniy xususiyatga ega xonalar o'rin olgan. Xonalarning ikkitasida manzilgohning turli bosqichida doimiy olov yonib turgan o'choq joylashgan. O'choqlardan otashparastlar jamoasi toat-ibodat maqsadida foydalanganliklari, tabiiy. Qurilish majmuasi faoliyati davomida uch marta ta'mirlanib, me'moriy-qurilishi jihatidan takomillashtirib borilgan.

Janubiy Baqriyada Tillatepa yodgorligi Kuchuktepa kabi balandgi 8 m. sahni ustida qurilgan kvadrat shaklli inshoot. Atrofi mudofaa devori bilan muhofaza qilingan va burjlar bilan kuchaytirilgan. Manzilgohda to'qqiz qator ustunga asoslangan katta xona va uning atrofida kichik xonalardan tashkil topgan qurilish majmuasi joylashgan. Markaziy xonaning o'rtasida olov mehrobi o'rin olgan va uning atrofida esa toza kul ko'milgan. Olov mehrobi ko'trab yurish uchun mo'ljallangan bo'lib, undan kohin diniy marosinlarida foydalangan. Ibadatxona ilk temir davrining dastlabki bosqichida, ya'ni mil. avv. X asrdan boshlab faoliyat yuritgan.

Baqriyaning ilk temir davri yodgorliklari orasida uy-qo'rg'on shaklidagi manzilgohlar muhim o'rin tutadi. Qiziltepa yodgorligi atrofida joylashgan Qizilcha guruhi (Qizilcha I va VI) uy-qo'rg'onlar yaxshi o'rganilgan. Ularning maydoni taxminan 0,2 ga. ni tashkil etadi. Uy-qo'rg'onlar mustahkam devor bilan o'rab olingan uy-joy imorati va hovlidan iborat bo'lib, unda dehqon jamoasining davlatmand oilasi vakillari istiqomat qilgan.

Baqriyaning ilk temir davriga oid qurilish imoratlari xom g'isht va paxsadan barpo qilingan. Devorlar loysuvoq qilingan. Yirik o'lchamli xonalar yog'och ustunlar asosida yopilib, ularning o'rni saqlanib qolgan. Imoratlarning tomi terak, tog' oldi hududida archa yog'och bilan yopilgan.

Xo'jalikning asosini sug'orma dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan. Mil. avv. I ming yillikning boshida chorvachilik xo'jaligining mavqeyi yuqori bo'lgan. Ilk temir davrining ikkinchi bosqichidan sug'orma dehqonchilikning

ahamiyati oshgan. Bandixon mikrovohasida Urguliksoydan bosh olgan qadimgi ariq Bandixon I yodgorligi yaqinidan o'tgan. Ariqning eni 8-10 m. va chuqurligi joylarda 1,5 m. bo'lib, o'rni 3,5 km. masofada saqlanib qolgan. Oqimi bo'ylab 1 km. masofadan so'ng ariq dastlab ikkita, keyin uchinchi tarmoqqa bo'linib ketgan.

Dehqonchilikda boshqoli don, poliz ekinlari ekilgan va bog'dorchilik yaxshi rivojlangan. Qadimgi dehqonlar kichik daryolardan ariq qazib vohalarining etagida dehqonchilik qilishgan. Mil. avv. I ming yillikning o'rtalaridan boshlab Surxondaryo va Amudaryo kabi yirik daryolarning bo'yidagi yerlarni o'zlashtirish boshlanadi.

Chorvachilikda qo'y, echki, qoramol va yilqi boqilgan. Tog' oldi vohalarida yaylov, chorvachiligi rivojlangan. Asosan kichik tuyoqli chorva mollari boqilgan. Dehqonchilik vohalarida xonaki chorvachilik ustunlik qilgan.

Tosh, temir va bronzadan turli xil mehnat qurollari, qurol-yarog'lar yasalgan. Toshidan xo'jalik anjomlari, xususan yorg'uchoq, keli, keli sopi yasalgan. Kamon paykoni bronzadan yasalgan. Ular bargsimon, ikki va uch qirrali shaklda. Keyingi mil. avv. VI-V asrlarga kelib skillarnikiga o'xshash uch qirrali kamon paykoni tarqaladi. Qizicha 6 yodgorligidan o'roq topilgan.

Shimoliy Baqtriyaning ilk temir davri sopol idishlari qo'lda va kulolchilik charxlarida yasalgan. Qo'lda ishlangan idishlarning sirtiga geometrik shaklli naqshlar solingan. Ilk temir davrining ikkinchi bosqichida sopol buyumlari asosan kulolchilik charxida yasalgan. Bu bosqichdagi sopol idishlar konsussimon va bankasimon shakldan iborat. Sopol buyumlarning sirtiga oqish rang angob surtilgan. Ilk temir davrining so'nggi bosqichi sopollari ilgargi an'ananing takomillashgan shakldan iborat. Umuman, ilk temir davri sopollar majmuasi Murg'ob vohasi sopollari bilan umumiy o'xshashlik mavjud.

Baqtriya hududida ilk temir davrining barcha bosqichlarida dafn inshootlari uchramaydi. Ayrim manzilgohlardan olovda kuygan odam suyaklarining qoldiqari saqlangan. Pshaktepa manzilgohidan ochib o'rganilgan inshootni

tadqiqotchilar marhumlarni kuydirish-krematsiya qiladigan joy bo'lganligini bildirishgan. Tadqiqotchilar Ko'hitang tog'ining sharqiy etaklarida joylashgan ilk temir davrining dastlabki bosqichiga oid manzilgohni o'rganganlar. Bu manzilgohdan poliga sopol siniqlari to'shalgan imorat aniqlanib, uni zardushtiylik dini *katasiga* qiyoslaganlar.

Baqtriyaliklarning qadimgi amaliy san'atiga oid moddiy topilmalar deyarli o'rganilmagan. San'atning ushbu turi to'g'risida Amudaryo xazinasini namunalari orqali qisman ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Baqtriya hududida ilk temir davrining boshida ilk o'troq dehqonchilik madaniyati vujudga kelib, keyingi bosqichda urbanizatsiya, ya'ni shaharlashish jarayoni kechgan. Urbanizatsiya jarayoni o'lkada qadimgi davlatchilikning, xususan, Qadimgi Baqtriya podshohligining vujudga kelishi bilan bir sodir bo'ladi. Qadimgi Baqtriya podshohligi to'g'risidagi ma'lumotlar Geradot va Ktesiy asarlarida uchraydi. Ktesiyning "Kiropediya" asarida Baqtriya podshohligi to'g'risida ayrim ma'lumotlar saqlangan. Geradot ahamoniy hukmdorlari bosib olmagan mamlakatlardan ro'yxatida Bobil, Misr bilan birga Baqtriya va saklarning yerlarini ham keltirib o'tgan. Qadimgi Baqtriya podshohligi to'g'risidagi yarim afsonaviy ma'lumotlar Ktesiyning asarida saqlangan. Ktesiyning bizgacha antik davri mualliflari Diodor va Yustin asarlar orqali yetib kelgan "Kiropediya" asari ma'lumotlarida keltirishiga qaraganda ahamoniylar hukmdori Kirning Baqtriyaga yurish qilishidan ancha ilgari bu o'lkaga Ossuriya podshosi Nin yurish qilib, poytaxt shahrini bosib olishda qarshilikka uchragandan keyin xotini Semiramidaning qo'shimcha harbiy yordamli bilan shaharni qo'lga olgan.

Keltirilgan va boshqa yozma manba ma'lumotlari asosida Qadimgi Baqtriya podshohligi to'g'risidagi ilmiy qarashlar kelib chiqqan. XIX asrda M.Dunker mil. avv. IX asrda Qadimgi Baqtriya podshohligi vujudga kelganligi to'g'risida yozgan. Yu.Prashek ahamoniylar hukmronligidan ancha ilgari Baqtriya podshohligi mavjud bo'lgan. Baqtriya hukmdori Vishtasp Zaratushtraga

diniy ta'limotini yoyish uchun rahnamolik qilgan, deb hisoblaydi. V.M. Masson knidlik Ktesiy ma'lumotlariga asoslanib, Baqtriya Midiya davriga qudratli davlat bo'lgan, deb hisoblaydi. Dyakonov I.M. Baqtriyaning Midiya tarkibiga kirganligini ta'kidlagan.

Qadimgi Baqtriya O'rta Osiyoda tashkil topgan ilk podshohlik bo'lib, uning hududida joylashgan ko'plab qadimgi shaharlarning xarobasi ahamoniylar hukmronligigacha qudratli davlat hokimiyati faoliyat yuritganligini ko'rsatadi.

So'g'd. So'g'd hozirgi Zarafshon va Qashqadaryo hududlarini ishg'ol qalgan qadimgi o'lka bo'lib, qadimdan o'troq dehqon va chorvador aholi yashab kelgan. So'g'dning shimoliy va janubiy qismida ilk temir davrining boshida o'troq dehqonchilik madaniyati qaror topgan. Samarqand va Qashqadaryo vohalaridagi Afrosiyob, Ko'ktepa, Uzunqir, Podayotoq va yerqo'rg'on yodgorliklari o'rnida ilk temir davrining dastlabki qishloqlari shakllangan. Keyingi bosqichda qishloqlar murakkablashib, yirik shahar markaziga aylanadi.

Afrosiyob qadimiyligi va ahamiyati jihatdan So'g'd manzilgohlari orasida yetakchi o'rinni egallaydi. Manzilgohning quyi qatlamida (Afrosiyob) dastlab o'zlashtirilgan davrda qurilgan yerto'la uy-joylarning o'rmi ochilgan. Ikkim davri dastlabki bosqichining oxirida yerto'la kulbalar yer ustida qurilgan uylar bilan almashadi. Manzilgohning atrofida val-zichlangan tuproq devor bilan o'rab olinadi. Keyingi bosqichida (Afrosiyob 0b-mil.avv. VIII-VII asrlar) eski val devorning ustidan yassi-qavariq g'ishtdan terilgan yangi mudofaa devori ko'tarilib, 19 ga. maydonda shahrining birinchi o'zagi shakllanadi. Bu Samarqand shahriga shakllanish davri edi.

Afrosiyob (Afr I) taraqqiyotining keyingi bosqichida (mil.avv. VI-V asrlar) yangi imoratlar qurilib, ichki tuzilishi murakkablashib borgan va shaharning maydoni ancha kengaygan. Natijada shaharning atrofi xom g'ishtdan qurilgan yangi mudofaa devori o'rab olingan. Maroqandaning antik davri manbalarida keltirilgan 219 ga. maydoni ehtimol mana shu davrda o'zlashtirilgan.

Manzilgohning shimoliy qismida qadimgi shaharning arki joylashgan. Ark

guvaladan ko'tarilgan tagkursi ustida barpo etilgan.

Shimoliy So'g'dning Afrosiyob bilan tengdosh bo'lgan boshqa bir shahri Ko'ktepa manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Bu manzilgoh Samarqand shahridan 30 km. shimoliy-g'arbida Chelak tumani hududida joylashgan bo'lib, M.X.Isamiddinov rahbarligidagi o'zbek-fransuz arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Umumiy maydoni 90 ga. dan iborat yodgorlikning bir qismi zamonaviy yer o'zlashtirish jarayonida buzilib ketgan.

Manzilgohning shakllangan ilk bosqichiga (Ko'ktepa I) oid madaniy qatlamida yerto'la o'y-joy imoratlari va qo'lda yasalgan naqshli sopollar o'rganilgan. Ko'ktepaning ikkinchi bosqichida qurilish imoratlarining manzarasi matlaqo o'zgaradi. Bu davrdan boshlab uy-joy imoratlar yer ustida barpo qilina boshlaydi. Manzilgohning 23 ga. maydonni o'rab olgan mudofaa devori ham aynan ikkinchi bosqichida barpo etilgan. Shaharning arkda baland tagkursining o'rnini saqlanib qolgan. Ulardan birining ustida qurilish imorati qurilishidan hech narsa qolmagan. Unda olov izlari saqlanib qolgan. Tag kursi ustida imorat qurilmasdan ochiq joyda muqaddas olov yonib turgan bo'lishi mumkin. Ma'lumki, zardushtiylilik dini shakllanishining dastlabki bosqichida ibodatxonalar qurilmasdan, toat-ibodat ishlari ochiq joyda amalga oshirilgan. Eronning Masjidi Sulaymon yodgorligida ochiq joyda doimiy olov yonib turgan ibodatxona ochilgan.

Manzilgohda joylashgan ikkinchi tagkursi ikki yarusli bo'lib, tomonlar 200x100 m. imoratning o'rnini saqlanib qolgan. Uning atrofi devor bilan o'rab olingan. Bu imorat qadimgi shahar hokimining qarorgohi bo'lishi mumkin.

Demak, ilk temir davrining ikkinchi bosqichida Shimoliy So'g'd hududi ikkinchi bir yirik shahar markazi paydo bo'ladiki, uni tadqiqotchi olimlar antik davri yunon yozma manbalarida qayd etilgan podsho qarorgohi-Bazileya shahri bilan qiyoslaydilar. Shahar ellinlar davrida ham faoliyat yuritgan.

Shimoliy So'g'dda dehqonchilik va chorvachilik asosiy xo'jalik turi hisoblanib, dastlabki bosqichda chorvachilikning mavqeyi yuqori bo'lgan.

Ko'ktepa manzilgohining quyi qatlamida ko'proq qora mol suyaklari uchrashiga qaraganda, aholi xonaki chorvachilik bilan shug'ullangan. Bu davrda dehqonchilik liman yoki lalmi shaklida bo'lib, ilk temir davrining keyingi bosqichida ariqlar barpo qilingandan so'ng sug'orma dehqonchilik yetakchi o'rinni egallaydi.

Shimoliy So'g'dning ilk temir davri moddiy madaniyati namunalari Afrosiyob, Ko'ktepa va Lolazor kabi yodgorliklardan topilgan moddiy nianbalar asosida o'rganiladi. Ilk bosqichiga oid madaniy qatlamidan temir buyumlar topilmagan. Bronza buyumlari va ishlab chiqarish izlari mavjud. Ko'ktepa manzilgohining quyi qatlamida bronzadan pichoq va o'roq quyish uchun mo'ljallangan tosh qolib va metalga ishlov berish izlari, xususan, bronza toshqolliari aniqlangan. Yorg'uchoq, tosh o'roq va qayroqtooshlar topilgan.

Ilk temir (Afra va Ko'ktepa I) davri sopolari qo'lda va charxda yasalgan. Sopol buyumlari umimiy sonining 95 foiz qismi qo'lda yasalgan. Sopol buyumlarining bir necha xil turi mavjud. Ular yarim sferik shakli kosa, chuqur kosa (gorshok), qozon, silindr shaklli katta hajmli xum va xumchalardir. Ayrim sopol buyumlarning sirtiga rang-bo'yoqlarda naqshlar chizilgan. Naqshlar qizil va jigar rang bo'yoqda chizilgan oddiy chiziqlar, oqizma naqshlar va geometrik shakllardan iborat.

Ilk temir davrining ikkinchi (Afr 0b va Ko'ktepa II) bosqichida boshlab sopol buyumlarini kuloichilik charxida yasash ommaviylashadi. Devori yupqa qilib yasalgan dumaloq, sharsimon shaklli chuqur kosa, ko'zalar, silindr-konussimon shaklli idishlar paydo bo'ladi. Bu bosqichda faqat qozonlar qo'lda yasalgan. Ilk temir davrining so'nggi bosqichda sopol buyumlar to'liq charxda yasalib, ularning turi ko'payadi. Boshqa hududlarda bo'lgani kabi sopol buyumlari standartlashadi.

Janubiy So'g'd. Janubiy So'g'd Kesh va Naxshab vohalaridan tashkil topgan. Kesh vohasi hududiga Sho'robsoy, Tanxozdaryo, Qizildaryo, Qayrag'och, Guldaryo mikrovohlari kirgan. Naxshab vohasiga yerqo'rg'on va

Nishon mikrovohalari kirgan. Har biri mikrovohaning markaziy manzilgohi atrofida bir nechta o'troq dehqonchilik qishloqlari mavjud bo'lgan.

Kesh vohasida ilk dehqonchilik madaniyati dastlab Sho'robsoyning quyi oqimi hududida shakllangan. Bu hududda ilk temir davri Uzunqir, Podayotoqtepa va Sangirtepa yodgorliklarda saqlanib qolgan. Sangirtepa va Uzunqir yodgorliklarining quyi qattamidan ikk temir davrining dastlabki bosqichiga oid qo'lda yasab sirtiga naqsh chizilgan sopollar topilgan. Bunday turdagi sopollar Chiroqchitepa va Chimqo'rg'on yodgorliklaridan ham topilgan. Ikk o'zlashtirilgan davrdagi uy-joy qurilishi xususiyati to'g'risida ma'lumot mavjud emas. Bu davrda Ko'ktepa manzilgohining quyi qatlami va Chiroqchitepa manzilgohining uchun xos bo'lgan yerto'la uy-joylar qurilgan bo'lsa kerak.

Hozirgi paytda uzunligi 450 m. joyda saqlangan Uzunqir yodgorligining quyi qatlamida, taxminan mil. avv. VIII-VII asrlarda guvaladan barpo qilingan mudofaa devori qurilgan. Keyingi ikkinchi bosqichda guvala devor tekislanib ustidan xom g'ishtdan (50-52x24-26x16-18 sm.) yangi devor va mudofaa burjlari barpo qilingan. Burjlarning uzunligi 6 metrdan ortiq, devordan chiqib turgan qismi 3,5 m. Burjlarning ichkarisida 2,1x2,15 metrli xonalar bo'lgan. Burjlar tashqi tomondan devorida tashqariga bo'rtib chiqib turgan plyastriar mavjud. Burjlar orasidagi masofa 20 metr bo'lib, ularning orasida ham plyastriar bo'lgan. Burj va devordagi plyastriar orasida nayza uchi shaklidagi janavor va aldanchi shinaklar joylashgan. Xom g'ishtdan qurilgan mudofaa devorining qalinligi 1,85 m. Uchinchi bosqichda devor ichkarisidan o'rtada ochiq joy-yo'lakcha qoldirilib qo'shimcha devor devor quriladi. Oxirgi bosqichda yo'lakcha yopib tashlangan. Uzunqir mudofaa devorining qalinligi 5 m. dan oshagan.

Shurobsoyning chap sohilida joylashgan Podayotoqtepa manzilgohining atrofidagi 70 ga maydonni o'rab oigan ushbu devorning qurilishi qadimgi shahar markazining shakllanishiga asos bo'lgan. Podayotoqtepa manzilgohi

(maydoni 5 ga.) to'liq o'rganilmagan. Manzilgohning mikrorelyefiga shunolig'arbiy qismida daryo tomondan darvozaning o'rni aniq ko'rinadi. Manzilgoh qadimgi shahar markazining ark qismi tashkil etgan. Uzunqir va Podayotoqtepa manzilgohlari oralig'idagi hozirgi paytda ekin maydoniga aylantirilgan joylar o'z davrida aholi uy-joy imoratlari bilan band bo'lgan.

Uzunqirdan janubda joylashgan Sangirtepa manzilgohi umumiy maydoni 3 ga. dan iborat bo'lib, mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Yodgorlikning quyi qismidagi dastlabki madaniy qatlamida ilk temir davrining Yoz I bosqichiga oid naqshli sopolalar topilgan. Ikkinchi bosqichiga oid madaniy qatlamidan maxsus xonada ikki qator joylashgan chuqurchalarning (aylanasi 20-30 sm., chuqurligi 50 sm.) o'rni saqlangan. Chuqurchalar qum aralash kul bilan to'ldirilgan. Zardushtiylik dini odatiga ko'ra muqaddas olovning kuli ham toza saqlangan. Bu imorat hozircha to'liq o'rganilmagan zardushtiylik dini inshootining bir qismini tashkil etishi mumkin. Sangirtepani tashqi tomondan o'rab olgan mudofaa devori ibodatxona bilan bir davrda qurilgan bo'lsa kerak. Keshda ilk urbanizatsiya shakllangan qadimgi shaharning tarkibiy qismi sifatida ibodatxona majmuasi barpo qilingan.

Umuman, Uzunqir, Podayotoqtepa, Sangirtepa yodgorliklari Kesh vohasining ilk temir davridagi yirik shahar markazini tashkil etib, ulardan biri shaharning mudofaa devori, ikkinchisi arki, uchinchisi esa ibodatxonasi hisoblangan. Ular qadimgi shahar mavjudligining asosiy arxeologik alomatidir.

Kesh vohasining Qayrarg'och va Guldara kabi tog' oldi mikrovoahalarida mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmiga oid o'troq dehqonchilik qishloqlari faoliyat yuritib, ularning xarobalari o'nga yaqin yodgorliklarda saqlanib qolgan. Ulardan Daratepa ilk temir davrining maydoni jihatdan eng yirik manzilgohi. Umumiy maydon 10 ga. yaqin joyni egallagan manzilgoh ikki qismdan iborat. Uning yaqinidan qadimgi kanal izi saqlanib qolgan. Manzilgohning har ikkala qismida uy-joy imoratlari o'rganilgan. Manzilgoh mazkur mikrovoahaning markazi bo'lgan. Daratepaning yaqin atrofida qadimgi dehqon jameasi

qishloqlari To'rtburchaktepa 1 va Qo'rg'oncha yodgorliklarida saqlangan.

Kesh vohasining ilk temir davri xo'jaligini dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan. Dastlabki bosqichda chorvachilikning mavqeyi ustun bo'lgan. Keyinchalik dehqonchilik xo'jaligi takomillashib, sug'orma dehqonchilikning ahamiyati o'sadi. Shurobsoy va Qayrag'och mikrovoahalarida aniqlangan qadimgi kanal izlari ilk temir davri ekin dalalarini sug'organ. Yodgorliklardan arpa, bug'doy, javdar doni qoldiqlari aniqlangan.

Hunarmandchilikning metalchilik, toshga ishlov berish, kulolchilik, to'qimachilik va boshqa turlari rivojlangan. Daratepadan temirdan yasalgan uzunligi 18 sm. pichoq, Uzunqir mudofaa devoridan bronzadan yasalgan uch qirrali kamon paykonlari topilgan. Toshdan yorg'uchoq, keli va xo'jalikka oid boshqa anjomlar yasalgan.

Ilk temir davrining dastlabki bosqichda qo'lda yasalgan sopol buyumlarining sirtiga geometrik va egri chiziqli naqsh chizilgan. Keyingi bosqichda kulolchilik charxida yasalgan naqshsiz sopol buyumlar paydo bo'ladi. Ular katta-kichik kosa, tovoq, xum va xumchalardan iborat. Naqshli sopolilar Keshning tog'oldi hududidan ham topib o'rganilgan. Ilk temir davrining dastlabki bosqida aholi ushbu hududlarni egallagan.

Naxshab vohasi. Qashqadaryoning o'rta qo'limida ilk temir davriga oid yerqo'rg'on yodgorligi joylashgan. Yodgorlik bir nechta katta-kichik tepaliklardan iborat bo'lib, ularning atrofida ikki qator mudofaa devori xarobalari saqlanib qolgan.

O'tgan asrning oxirida yerqo'rg'on manzilgohining antik davri kulolchilik mahallasida olib borilgan 13-qazilmaning quyi qatlamidan qalinligi 5 m. paxsa va xom g'ishtdan ko'tarilgan dastlabki mudofaa devorining qoldiqlari aniqlangan. R.H.Suleymanovning fikricha qadimgi devorning soz tuproqdan ellin davr kulollari mil. avv. II asrdan boshlab besh asr mobaynida mahsulot ishlab chiqarishda tayyor xomashyo sifatida foydalanib, devorni tekislab yuborgan. Devorning pastki qismi antik davri kulollar mahallasining tagida

qisman saqlanib qolgan. Ahamoniylar davrida yerqo'rg'onning maydoni kengayib, 34 ga. maydonni egallagan besh burchak shaklli joy yangi mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mudofaa devori bilan o'rab olingan. Devor burjlar bilan kuchaytirilgan. Devor tashqarisida keng va chuqur xandak joylashgan.

Yerqo'rg'on manzilgohida ilk temir davrining dastlabki bosqichida oid qatlamida qazishmaning chegaratanganligi sababli bu bosqichga oid kam sonli sopol parchasidan tashqari ma'lumotlar mavjud emas. Asosiy moddiy manbalar ahamoniylar davriga oid. Ular sopol buyumlari, tosh qurollar va kam sonli metall buyumlardir. Ilk bosqiga oid sopol qo'lda yasali, sirtiga naqsh chizilgan. Ikkinchi bosqichga oid sopol buyumlari kulolchilik charxida yasalgan, sirtiga oqish angob surtilgan. Ular konsussimon va bankasimon shaklli turli xil idishlardan iborat.

G'arbiy So'g'd. Zarafshonning quyi oqimi hududida joylashgan Buxoro vohasining mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida sodir bo'lgan etnomadaniy So'g'dining boshqa joylaridan farq qiladi. Buxoro vohasining o'zlashtiri biroz kechroq sodir bo'lgan. Buxoro vohasi yerlari arxaik davrda Qadimgi Xorazmning aholisining vohaga kelib joylashishi natijasida o'zlashtirilgan. Qadimgi Xorazm hududida yashagan aholi Amudaryoning o'rta oqimi hududiga siljib, o'troq dehqonchilik manzilgohlariga asos solgan.

Buxoro vohasining shimoli-g'arbiy qismidagi Boshtepa, Konimex-Sarmishsoy hududlaridan mil. avv. VI-V asrlarga oid o'troq dehqonchilik manzilgohlari o'rganilgan. Bu davrdagi manzilgohlarning dastlabki uy-joylar yerto'la va yarim yerto'lalardan iborat bo'lgan. Keyingi bosqichda xom g'ishtdan barpo etilgan me'morchilik rivojlangan. Konimex tumanidagi Kumrabot manzilgohida o'rganilgan imorat paxsadan barpo etilgan katta patriarxal oilaga tegishli ko'p xonali uyning atrofi aylantirib devor bilan o'rab olingan. Ushbu yodgorliklardan topib o'rganilgan sopol buyumlari shakliga ko'ra arxaik davrining so'nggi bosqichiga oid namunalaridan iborat.

Konimex-Sarmishsoy hududida mil. avv. VI-V asrlarga oid o'troq

dehqonchilik manzilgohlari bilan bir davrda faoliyat yuritgan qabr-qo'rg'onlar (Xazora, Qalqonsoy va Shodibek qabristonlar) ham mavjud. Ko'chmanchi saklar Sirdaryoning quyi oqimidan Qizilqumi cho'lini kesib o'tib, bu yerlarga kelib qolgan. Qabr-qo'rg'onlardan olingan moddiy topilmalar orasida kulolchilik charxida yasalgan Yoz fi bosqichiga xos bo'lgan silindr va bankasimon shaklli sopol buyumlari ham mavjud.

Buxoro vohasining arxaik davri madaniyatlari mil avv. I ming yillikning o'rtalarida Qadimgi Xorazm aholisining yashash hududining kengayishi va chorvador qabilalarining o'troqlashishi natijasida sodir bo'lgan. Moddiy madaniyat Xorazmning arxaik davri an'analari o'zida aks ettiradi.

O'rta Osiyoning ilk temir davri muhim tarixiy-madaniy viloyati hisoblangan So'g'dda markaziy va janubiy hududlarida urbanizatsiya jarayonlari bevosita o'lkaning ichki ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot hamda janubiy o'lkalar ta'siri natijasida rivojlanib boradi. O'lkada ahamoniylar davrigacha urbanizatsiya jarayoni chuqurlashib, yirik shahar markazlari faoliyat yuritgan. Bu shaharlar o'lkada ahamoniylar hukmronligining boshlanishiga qadar qadimgi davlatning mavjud bo'lganligidan darak beradi. Qadimgi yozma manbalarda So'g'd podsholigi to'g'risida aniq ma'lumotlar uchramaydi. Ayrim tadqiqotchi olimlar So'g'd hududi Qadimgi Baqtriya podsholigi tarkibiga kirgan bo'lishi mumkinligini taxmin qiladilar.

Ilk o'rta asrlar davriga oid fors manbasi "Shahristonxon Eron asarida" afsonaviy Kayoniylarning birinchi hukmdorlari Samarqandni boshqarganligi keltirilgan. Shaxnoma va Tabariylar keltirgan ma'lumotlarda keltirishiga qaraganda Monuchehr hukmdorlari davrida Turonning hukmdori Afrosiyob bo'lgan. Shohnomada Turon bu davrda aholi zich doylashgan shaharlarga boy marifakat bo'lgan.

Ustrushona. Ustrushona o'lkasi Farg'onadan janubiy-g'arbda So'g'd va Choch oralig'ida yerlarda joylashgan. Turkiston tog' tizimidan shimolda Xo'janddan Jizzaxgacha bo'lgan hududlardagi yerlarni ishg'ol etadi. O'lkada

o'troq dehqonchilik madaniyati kechroq vujudga kelgan. O'lkada mil.avv. VII-VI asrlarda dastlabki o'troq dehqonchilik manzilgohlari shakllanadi. O'lkada arxaik davrga oid kam sonli yodgorliklar o'rganilgan.

O'lkaning nisbatan eng qadimgi va yirik manzilgohi Nurtepa yodgorligi hisoblanadi. Manzilgoh mil.avv. VII asrda shakllanib, taraqqiyotining keyingi bosqichida atrofi mudofaa devori bilan o'rab olinadi. Umumiy maydoni 18 ga. dan iborat ko'hna shahar ark va shahriston qismlaridan tashkil topgan. Ularning har ikkalasi mudofaa devorlari bilan mudofaa qilingan. Mudofaa devorining ikkita qurilish davri mavjud. Birinchi devor 4,25 m. qalinlikdagi val-zichlangan tuproq devori bilan o'rab olinadi. Ikkinchi qurilish davrida ichki tomondan 2,5 m. qalinlikda paxsa devor barpo etiladi. Ular orasida 1,4 m. yo'lakcha qoldirilgan. Ark qismi ham paxsadan 5.5 m. qalinlikdagi mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Manzilgohning mudofaa devorlari mil. avv. VI-V asrlar barpo etilgan. Mil. avv. IV asrda mudofaa devorlarida ta'mirlash ishlari olib borilib, paxsa devori ustidan xom g'ishtlardan (33x33x11 sm., 40x28x10, 43x33x11 sm.) yangi devor quriladi.

Manzilgoh ichkarisida qurilish imoratlari tarqoq joylashgan. Dastlabki bosqichdagi uylari yerto'la shaklda bo'lgan. Ilk bosqichga oid 17,5 kv. m. yerto'la shaklli uy-joy imorati o'rganilgan. Keyingi bosqichga oid uy-joy imoratlari paxsa va xom g'ishtlardan barpo etilgan.

Ustrushonaning ilk temir davriga oid ikkinchi shahar markazi hozirgi Xo'jand o'rnida faoliyat yuritgan. Ko'hna shahar ikki qismdan iborat bo'lib, umumiy maydoni 20 ga., shundan arki 1 ga. joyni egallagan. Manzilgoh va ark dastlab zichlangan tuproq devor va keyin xom g'ishtdan ko'tarilgan mudofaa devori bilan o'rab olingan. Devor atrofida xandaklarning o'rni saqlanib qolgan.

O'ratepa shahri yaqinidagi Mug'tepa yodgorligi ham shahar turidagi manzilgoh hisoblanadi. Yodgorlikning maydoni 6 ga. ni tashkil etib, hozirgi O'ratepa shahri o'rnida faoliyat yuritgan qadimgi shaharning ark qismini tashkil etgan bo'lishi mumkin. Ayrim tadqiqotchilar bu yodgorlikni Kiropoi shahri

bilan qiyoslaydi.

Ustrushonada mil. avv. VII asrda dastlabki o'troq dehqonchilik manzilgohlari shakllanib, ularning o'rnida mil. avv. VI asrda shahar shaklidagi aholi manzillari paydo bo'ladi. O'lkaning bu davrdagi qurilish-me'moriy an'analari O'rta Osiyoning janubiy hududlardan keskin farq qiladi. Manzilgohlar mudofaa devorlarida burjlar va shinakiar uchramaydi.

Ustrushona xo'jaligi sug'orma dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan. Bu davrda dehqonchilikda liman usulidan sun'iy sug'orish tizimiga o'tiladi. Ekin dalalari tog' daryolaridan bosh olgan ariqlar orqali sug'orilgan. Metallarga ishlov berish hunarmandchiligi rivojlangan. Ustrushona yodgorliklaridan temirdan yasalgan pichoq va pichoqsimon o'troq topilgan. Uch qirrali va tiqimli kamon paykoni bronzadan yasalgan. Metallar mahalliy kon zaxirasiga asoslangan. Moddiy madaniyati qo'shni Chust, Choch va So'g'd hududlarning madaniy ta'sirida shakllangan.

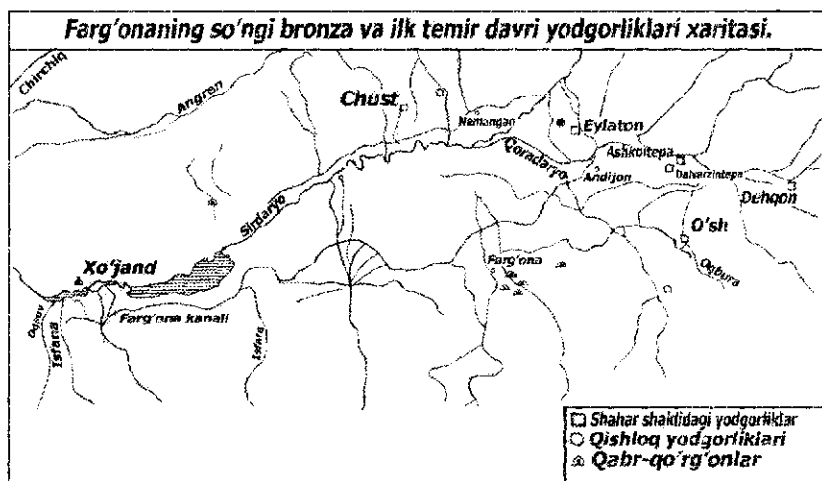
Ustrushonaning sopollari qo'lda va charxda yasalgan. Sopollarning naqshsiz va qisman naqshli turlari mavjud. Qo'lda yasalgan sopollar kichik tuxaksimon idish, kosa, qozon va tovalardan iborat. Ularning loy qizil, qismon qum qo'shilgan va sirtiga oqish angob surtilgan. Qozonlarning loyiga maydalangan tosh va kvars qo'shilgan. Charxda yasalgan sopollarining loyi qizil, sirtiga oqish va qizg'ish angob surtilgan. Sopol buyumlari yirik hajmli xum, xumchalar, ko'za, turli o'ichamli kosalar, baland tagli vazalardan iborat. Ustrushonaning charxda yasalgan sopollari Baqtriya va So'g'dning Yoz II bosqichi sopollariga, qo'lda yasalgan sopol buyumlari esa Eylaton madaniyati sopollariga o'xshaydi.

Umuman, Ustrushonada ilk temir davrining ikkinchi (II) bosqichida o'troq dehqonchilik qishloqlari shakllanib, keyingi bosqichda atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan shaharga ayanadi. Ustrushonada o'troq dehqonchilik va uning zaminida urbanizatsiyaning shakllanishi qo'shni hududlar, xususan, yuksak shaharsozlik taraqqiyotiga ega bo'lgan So'g'd va Farg'onaning madaniy

ta'siri natijasidir.

Chust madaniyati. Farg'ona vodiysi O'rta Osiyoning yirik tarixiy-madaniy viloyatlaridan biri hisoblanadi. U Sirdaryoning yuqori oqimi hududida joylashgan bo'lib, janubdan Oloy va Turkiston, sharqdan Farg'ona va Oto'ynoq hamda shimol tomondan Chotqol-Qurama tog'lari bilan o'rab olingan. Bu hudud chorvachilik va o'troq dehqonchilik xo'jaliklarining shakllanishi uchun juda qulay bo'lgan tabiiy-geografik sharoitga ega bo'lgan.

O'lkada bu madaniyatga tegishli moddiy madaniyat namunalarini o'rganish o'tgan asrning 30 yillardan boshlangan. 1933-1934 yillarda B.A.Ilatmin Eylatan manzilgohini tekshirish ishlari davomida ilk marotaba bu madaniyatga oid bo'lgan naqshli sopollarni aniqlangan. Ularni keyinchalik 1939 yili KFK qurilishi hududida T.G.Obotduyeva ham naqshli sopollarni qayd etgan.

Naqshli sopollardan tashkil topgan madaniyat namunalari o'rganish o'tgan asrning 50-yillaridan boshlab jadallashadi. Pomir-Farg'ona kompleks ekspeditsiyasi (PFKE) tarkibida M.E.Voronets va V.I.Sprishevskiy 1950-yili keyinchalik Farg'ona vodiysida Chust nomi bilan yuritilishiga asos bo'lgan

Chust shahridan shimolda naqshli sopollarga ega bo'lgan yodgorligini aniqlashib, V.I.Sprishevskiy 1953-1961 yillar davomida qazishma ishlarini olib boradi. 1952-yil Yu.A.Zadneprovskiy Farg'onaning sharqiy qismidagi yodgorliklarda (Dalvarzintepa,) tadqiqot ishlarini boshlab, 60-70 yillar davomida keng qamrovli qazishma ishlarini amalga oshiradi. Shuningdek, 1974-yil RF FA AILB (Yu.A.Zadneprovskiy), 1982-1983 yillarda mazkur ekspeditsiya va O'zR FA AI (B.X.Matboboev) hamkorligidagi ilmiy ekspeditsiya vodiyning Qirg'iziston respublikasi qismidagi yodgorliklarda tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Chust madaniyati Farg'ona vodiysida joylashgan so'nggi bronza va ilk temir davrlariga oid madaniyat. Farg'ona vodiysi hududi Sirdaryoning o'ndan ortiq irmoqlari hududidan iborat katta-kichik dehqonchilik vohalaridan tashkil topgan. Chust madaniyatiga oid manzilgohlar mazkur vohalarda joylashgan. Ulardan eng yirik yiriklari O'zgan, Qorasuv, Tava-Koson, Qoradaryo-Xo'jabod hisoblanadi.

Chust madaniyatining ilk temir davriga oid manzilgohlar maydoni jihatdan uch xil turi ajralib turadi. Maydoni 13-25 *ga.* dan iborat yirik manzilgohlar (Dalvarzintepa, Ashqoltepa), maydoni 4-5 *ga* dan iborat o'rtacha manzilgohlar (Chust, Dehqontepa va Xo'jambog') va kichik manzilgohlar. Yirik va o'rtacha manzilgohlar qadimgi shahar markazini va kichik manzilgohlar esa dehqonchilik qishloqlarini tashkil etgan.

Chust madaniyatiga oid yirik va o'rtacha manzilgohlar mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mudofaa devorlarida minoralar uchramaydi. Mudofaa devorlar mahalliy hududning relefiga moslab qurilgan. Yirik manzilgohlar ark, aholi yashaydigan va atrofi qismlaridan iborat. Ularning dastlabki ikki qismi mudofaa devorlari bilan o'rab olingan.

Farg'ona vodiysining eng yirik manzilgohi Dalvarzintepa hisoblanib, umumiy maydoni 25 *ga.* dan iborat. Manzilgoh boshqalaridan farqli o'laroq to'rt qismdan iborat bo'lib, ularning uchta qismi alohida mudofaa devori bilan o'rab

olingan. Ark manzilgohning shimoli-g'arbiy qismida, maydoni 2,2 *ga* joyda o'rin olib, atrofi xom g'ishtdan qurilgan qalinligi 2,5 *m*. mudofaa devoriga ega. Aholi yashaydigan qismini 13 *ga*. bo'lgan. Manzilgoh aholi yashagan qismida, uning shimoliy, sharqiy va janubiy qismlarini egallagan. Manzilgohning atrofi madaniy qatlam ustidan ikki tomoniga xom g'isht terib, ichiga tosh, g'isht va loy to'ldirib qurilgan mudofaa devori bilan o'rab olingan. Bu devorning boshqa bir joyida bo'lagi paxsa bloklardan (50x50 *sm*. 40x30 *sm*.) barpo qilingan. Mudofaa devorning qalinligi joylarda 4-6 *m*. keladi. Dalvarzintepaning uchinchi qismi 5 *ga*. dan iborat bo'lib, alohida mudofaa devoriga ega. Bu yerda madaniy qatlam uchramaydi. ochiq joydan iborat. Undan harbiy havf paytida atrofda yashaydigan aholi yoki chorva mollari jon saqlaydigan joy sifatida foydalangan bo'lsa kerak.

Uy-joy imoratlari asosan mudofaa devorlari yaqin qurilgan. Dalvarzintepa manzilgohi shahristoning o'rtasida O'rta Osiyoning ilk temir davriga boshqa shaharlarida bo'lgani kabi ochiq joy qoldirilgan.

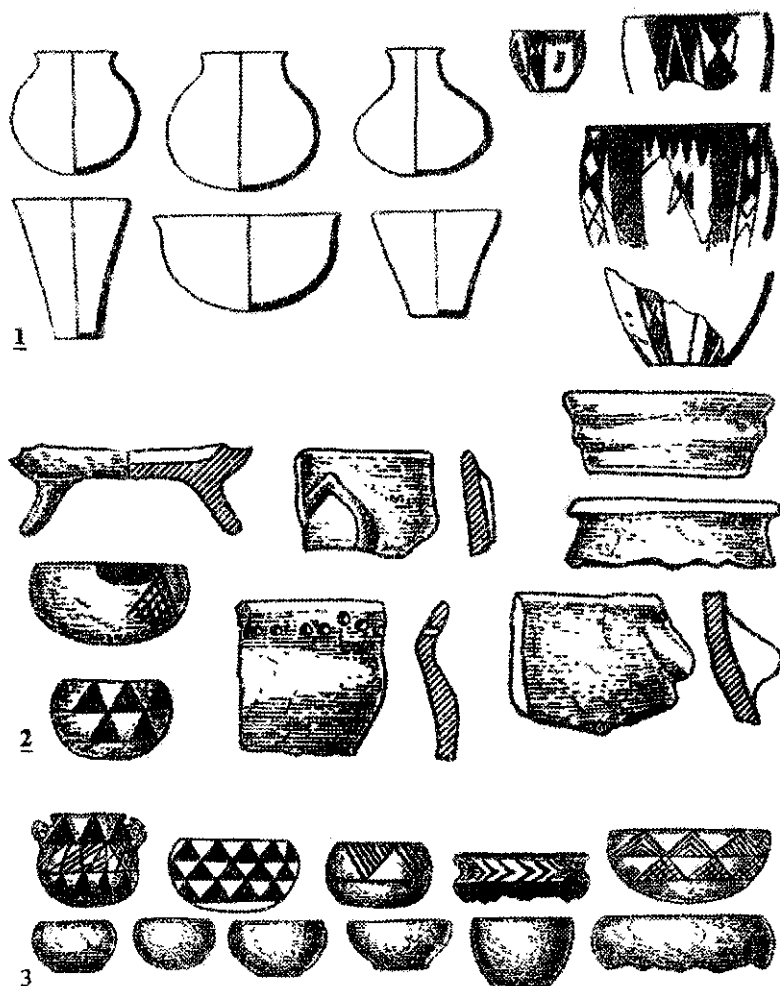
Farg'ona vodiysining g'arbida Chust shahri yaqinida shu nomli manzilgoh joylashgan. Umumiy maydoni 4 *ga*. dan iborat Chust manzilgohi ikki qismdan iborat. Madaniy qatlami joylarda 0,4-3,5 *m*. tashkil etadi. Manzilgohning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan ark (1,5 *ga*.) mudofaa devori bilan o'rab olingan. Manzilgohning qolgan asosiy qismi muhofaza qilinmagan. Mudofaa devor paxsa va xom g'ishtdan ushbu madaniyat faoliyatining rivojlangan bosqichida barpo etilgan.

Kichik manzilgohlar bir necha xonali alohida hovlidan iborat. Ular o'troq dehqonlar jamoasi katta patriarxal oilasining uy-joyini tashkil etgan. Chust madaniyatining ilk bosqichida aholisi yerto'la va yarim yerto'la uylarda yashagan. Ikkinchi bosqichida uy joylar yerning ustida paxsa va xom g'ishtdan qurila boshlaydi.

Xo'jaligi dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikdan iborat. Dehqonchilikda arpa, bug'doy, tariq va boshqa dukkakii o'simliklar ekilgan.

Dehqonchilik liman usulida sug'orishga asoslangan. Dehqonchilikning muhim tarmog'i-bog'dorchilik yaxshi rivojlangan. Chorvachilikda qoramol, qo'y, echki va yilqi boqilgan. Daryo va ko'l bo'ylarida yashagan aholi baliqchilik xo'jaligini ham yuritgan.

Hunarmandchilik mahalliy ma'dan konlariga asoslangan. Dalvarzintepa yodgorligidan bronza quyish ustaxonasining o'mi ochilgan. Bronzadan yasalgan o'roq, iskana, pichoq, bigiz, igna kabi ish anjomlari, kamon paykoni, nayza va boshqa qurol yarog'lar topilgan. Dalvarzintepa yodgorligidan mil. avv. VIII asrga oid temirdan yasalgan pichoq parchasi va temir toshqollari topilgan. Chusliklar metalga ishlov berish sohasida muhim yutuqlarga erishadilar. Mis va bronzaga ishlov berish hunarmandchiligidan tashqari temirchilik ham vujudga kelgan. Toshidan qurollari ahamiyatini yo'qotmaydi. Toshidan turli xil xo'jalik anjomlari va kamon paykoni yasalgan.

1. Chust madaniyati sopollari   2. Eylaton madaniyati sopollari
 3. Chorvadorlarga oid qabrlardan topilgan sopollar

Hunarmandchilikning muhim tarmog'idan biri kulolchilik yaxshi o'rganilgan. Dalvarzintepa manzilgohidan aylana shaklli diametri 2 m. dan iborat xumdon aniqlangan. Chust madaniyati sopol buyumlari qo'lda tasmasimon usulda va mato qolipda yasalgan. Ularning naqshli va naqshsiz

turlari ajralib turadi. Sopollarining asosiy ko'pchiligining sirtiga qizil, kam sonli qismiga esa oqish angob surtilgan. Angob ustidan jigar va qora rangda geometrik (romb va uchburchak shaklli) naqshlar solingan.

Boshqa bir sopol buyumlarda angob va naqshlar uchramaydi. Yupqa devorli sopol buyumlarini yasash uchun yaxshi tindirilgan loydan foydalanilgan. Qalin devorli buyumlarni yasash uchun, ularning loyiga somon va shamot aralashtirilgan. Sopol buyumlari sharsimon, konussimon shaklga ega bo'lib, ularning dumaloq va tekis tagli turlari mavjud.

Chust madaniyatining shakllanishiga masalasida mutaxassislar tomonidan turli xil fikrlar bildiriladi. A. Asqarov mahalliy Andronovo madaniyatiga mansub chorvador aholning o'troqlashishi natijasi, deb hisoblagan bo'lsa, V.I. Sarianidi O'rta Osiyoning janubidan kelgan aholi asos solganligini aytgan. L. Sverchkov bu madaniyatning ildizini Sharqiy Turkistonning Tarim vohasi bilan bog'lashga harakat qilgan.

Chust madaniyatining ilk bosqichiga oid yodgorliklar vodiyning sharqiy qismida joylashgan, keyingi bosqichida vodiyning boshqa hududiga tarqaladi. Bu bevosita chustlik aholining kelib chiqishi sharqiy hududlar bilan bevosita bog'liqligidan darak beradi.

Eylaton madaniyati. Farg'ona vodiysida Chust madaniyatining davomida Eylaton madaniyati (mil. avv. VII-IV asrlar) faoliyat yuritgan. Eylaton madaniyatiga oid yodgorliklar Farg'ona vodiysining deyarli barcha hududida tarqalgan. Bu madaniyatga oid yodgorliklar ko'hna shaharlar, o'troq dehqonchilik qishloqlari va chorvador qabilasining qabr inshootlaridan iborat.

Eylaton bosqichi Farg'ona vodiysidagi manzilgohlarining tuzilishi va mudofaa tizimida o'zgarishlar sodir bo'ladi. Manzilgohlar ilgari rejalandirilgan loyiha bo'yicha to'g'ri to'rtburchak shaklida qurila boshlaydi. Mudofaa devorida to'g'ri to'rtburchak burjlar paydo bo'ladi.

Eylaton bu madaniyatga oid yodgorliklar orasida yaxshi o'rganilgan manzilgohlardan biridir. Eylaton Qoradaryo bo'yida joylashgan, umumiy

maydoni 200 ga dan iborat. Manzilgoh ichki qismi 20 ga. va tashqi qismdan tashkil topgan. Ichki qismi qudratli mudofaa tizimiga ega. Ikki qatordan iborat mudofaa devorining pastki qismi guvala va yuqorisi xom g'ishtdan 4 m. qalinlikda barpo etilgan. Mudofaa devori 60 m. masofada joylashgan kvadrat burjlar bilan kuchaytirilgan. Murakkab tuzilishga ega bo'lgan bunday fortifikatsiya Chust madaniyatining shahar turidagi manzilgohlarida uchramaydi, aksincha, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari uchun xos. Manzilgohning ichki qismida joylashgan qurilish imoratlari yer ustida barpo etilgan. Imoratlarning devori guvala, paxsa va xom g'ishtdan ko'tarilgan.

Manzilgohning birinchi devoridan 500 m. masofada, unga parallel qilib qurilgan ikkinchi devor joylashgan. Bu devor ham mudofaa burjlarga ega bo'lib, keyinchalik buzilib ketgan. Ikkinchi devor ichkarisida qurilish imoratlari uchramaydi. Ma'lumki, Eylaton madaniyatida chorvachilik xo'jaligining ahamiyati yuqori bo'lib, ikkinchi shahriston harbiy havf tug'ilganda aholi chorva mollarini himoya qilgan bo'lishi mumkin.

Sarvontepa va Simtepa yodgorliklari ham Eylaton madaniyatiga oid. Sarvontepa yodgorligidan mil. avv. I ming yillikning o'rtalarida qurilgan dastlabki mudofaa devorining saqlanib qolgan qismi aniqlangan. Bu yodgorlik Andijon shahrining eng qadimgi o'rni hisoblanadi.

Farg'ona vodiysining tog' oldi adirlarida mozorlar joylashgan. Ulardan chorvador aholi hayoti to'g'risida ma'lumotlar olingan. Oqtom mozoridagi kichik qabr-qo'rg'onlarning diametri 3-5 m., balandligi 0,5 m. dan iborat. Shuningdek, o'zaro biriashib ketgan uzun qabristonlar mavjud bo'lib, ularda 3 tadan 9 tagacha alohida qabrlar joylashgan. Bundan tashqari Farg'ona vodiysida So'fon, Ko'gay va Dashti Asht mozorlari ham o'rganilgan.

Eylaton madaniyati xo'jaligining asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etgan. Dehqonchilikda arpa, bug'doy va tariq ekilgan. Guruch ham mana shu davrdan ekila boshlagan. Xo'jalikning ikkinchi tarmog'i chorvachilik hisoblangan. Chorvachilikda asosan kichik tuyoqli chorva mollari boqilgan.

Chorvachilikda ikkinchi o'rinni qoramol va yilqichilik egallagan.

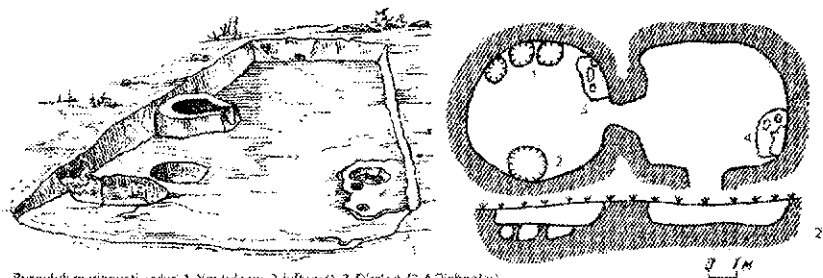
Sopof buyumlari dastlab qo'lda va keyinchalik sekin aylanadigan kulolchilik charxida yasalgan. Bu davrda temirdan yasalgan buyumlarning soni ko'payadi. Bronza ahamiyatini yo'qotmaydi. Toshga ishlov berish va to'qimachilik hunarmandchiligi ishlab chiqarishining muhim tarmog'ini tashkil etgan.

Ayrim mutaxassislar *amurgiya saklarini* Farg'ona vodiysi hududiga joylashtiradi. Ma'lumki, amurgiya saklari ahamoniylar davlati tarkibiga kirgan. Yozma manbalarda amurgiya saklarining Roksanaka va Fosta shaharlari to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Farg'ona vodiysining Eylaton davriga oid yirik manzilgohlari ahamoniylar shaharsozligi usulida qo'rilganligibarpo etilib, ularni yozma manbalarda qayd etilgan shaharlar bilan qiyoslash mumkin.

Burgulik madaniyati. Toshkent vohasining ilk temir davri jamiyati Burgulik madaniyati misolida yaxshi o'rganilgan. Bu madaniyatga oid dastlabki moddiy topilmalar 1940-yili A.I.Terenojkin tomonidan Ohangaron daryosining o'rta oqimida Burguliksoy yoqasidan topib o'rganilgan. Hozirgacha bu madaniyatga oid 20 dan ortiq manzilgohlar va 50 ga yaqin uy-joylar ma'lum. Bu madaniyatning davri A.I.Terenojkindan keyin dastlab Keyinchalik Yu.F.Buryakov va G.Dadabaevlar Chirchiq vohasining o'rta oqimi hududlaridagi ayrim yodgorliklarda, xususan, Shoshtepaning quyi qismidagi yerto'la uy-joylarni o'rganib, ushbu madaniyatning mil. avv. IV asrga qadar davom etganligi qayd etgan va ikki bosqichga ajratishgan: Burgulik I mil. avv. IX-VII asrlar, Burgulik II mil. avv. VI-IV asrlar. X.Duke o'z ilmiy tadqiqotlari natijalariga asosida mil. avv. IX-VII asrlar doirasida belgilangan. S.R.Baratov O'rta Osiyoning janubiy hududlari bilan qiyoslash asosida mil. avv. XIII asrga qadimiylashtiradi.

Burgulik madaniyati sohiblarining manzilgohlari liman sug'orish usuli uchun qulay bo'lgan kichik soylarning yuqorisidagi tekislik (terassa) larning soyga mishablagan qismida joylashgan. Bu madaniyatga oid manzilgohlaridan

biri hozirgi Tuyabo'g'iz suv ambori hududida. Ohangaron daryosining ikkala sohilida joylashgan 30 ga yerto'la uy-joylardan iborat. Keyinchilik Ohangaron va Chirchiq vohalaridagi ko'pgina manzilgohlarning quyi qatlamlaridan Burgulik madaniyatiga oid yerto'la uylar aniqlandi. Shunday uylar Kanka, Shoshtepa, va boshqa yodgorliklarning quyi qatlamlarida uchrab, ushbu manzilgohlar ularning ustida shakllangan.

Burgulik madaniyati uylari 1. Yer tula uy 2. Jult uy 3-2 O'ralar (3-4 O'choqlar)

Toshkent vohasida antik davri yozma manbalarida keltirilgan sak qabilalarining yashaganligi inobatga olinsa, Burgulik madaniyatining ikkinchi bosqichini *saklar* davri sifatida qabul qilish mumkin. Shuni alohida ta'kidlash joizki, ko'chmanchi chorvador qabilalarining mazkur davrga oid moddiy madaniyat namunalari aniqlanmagan.

Burgulik madaniyatiga oid o'y-joylar hajmiga ko'ra yirik, o'rtacha va kichik uy-joylar o'lchamdagilari ajralib turadi. Yiriklari xom g'ishtdan ko'tarilgan loy devor orqali xonalarga ajratilgan. Ular aylana yoki cho'ziq shaklidagi yerto'lalardan iborat. Uylarning eshigi daryo tomon qaratib qurilgan.

Burgulik madaniyati aholisi liman usulli sug'orish uchun qulay bo'lgan soylarning etagida dehqonchilik qilgan. Dehqonchilikda bug'doy va arpa ekilgan. Vohaning tog' va tog'oldi dashtlarida chorvachilik rivojlangan. Chorvachilikda qo'y, echki, qora mol va yilqi boqilgan.

Metallarga ishlov berish yaxshi rivojlangan. Mis Chotqol-Qurama konlaridan qazib olingan. Bronzadan yasalgan mehnat qurollari va qurol-yarog'lar, xususan, ikki quloqli bolta, o'roq, pichoq, igna, bigiz, qoshiq, sovut,

kamon paykoni topilgan. Bu topilmalar O'rta Osiyodan shimolda faoliyat yuritgan madaniyatlarning moddiy topilmalar bilan o'xshash.

Sopol buyumlari mato qolipda va tasmasimon usulda yasalgan. Sopollarning tagi dumaloq, qisman jigar rangli naqshlar bilan bezatilgan. Naqshli idishlar umumiy sopollarning bir foiz qismini tashkil etadi. Sopol buyumlari xum, qozon, gorshoksimon idish, kosa va piyolalardan iborat. Ayrim qozonlarda tarnovsimon chumaklar uchraydi. Sopol buyumlari orasida cho'g'donlar ham uchraydi. Keyingi bosqichida yassi tagli sopollar paydo bo'ladi. Naqshli sopollarning soni kamayib ketadi.

Toshkent vohasi qadimgi davrdan O'rta Osiyoning janubiy o'troq dehqonchilik o'lkalari bilan shimolda yashagan chorvador qabilalarini o'zaro bog'laydigan o'ziga xos aloqa hududini tashkil etgan. Tadqiqotchi olimlar qadimgi fors yozma manbalarida keltirilgan "Ugraxauda saklari"ni Sirdaryo o'rta qo'limining o'ng sohil yerlariga joylashtirgan. Yunon geografi Strabonning "Geografiya" asarida Yaksart (Sirdaryo) orida yashagan saklar g'orlari yashaganligi to'g'risida ma'lumot saqlangan. Muallif burgulik madaniyatiga oid yerto'la uylarni g'or, deb tushungan bo'lsa kerak.

Xorazm. Xorazm o'lkasi to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar Avesto va yunon mualliflari: Gekatey (mil.avv. VI asrning oxirlari) va Geradot (mil.avv. V asr) yozib qoldirgan manbalarda uchraydi. Milletlik Gekateyning xorazmiylar, Xorazmiya shahri va Gerodotning Ak (Akes) daryo vohasida yashagan xorazmiiklar to'g'risidagi ma'lumotlari o'lkaning qadimgi tarixiga oid muhim manbadir.

Bu o'lkada arxaik davrga oid yoki madaniy qatlamga ega bo'lgan Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Ko'hna Xazorasp, Ko'hna Xiva, Xumbuztepa, Dingilja, Katta Oybo'yriqal'a yodgorliklari yaxshi o'rganilgan.

Amudaryoning quyi oqimi hududida joylashgan Ko'zaliqir manzilgohining Umumiy maydoni 25 ga. dan iborat qir ustida qurilgan uch burchak shaklidagi manzilgoh ikki qismdan iborat. Tepalikning janubi-g'arbiy qismidagi birinchi

qismining maydoni 11 ga. ni tashkil etib, muhofaza devori bilan o'rab olingan.

Yuqori qal'ada 1 ga. maydonda o'rin olgan imorat majmuasi joylashgan. Bu yerda turli maqsadlarda foydalanilgan 20 tacha xonalarning o'rni ochib aniqlangan. Ular orasida ustunlarga asoslangan katta zallar, ko'p sonli yirik xumlar saqlanadigan va o'ralar joylashgan xonalar ajralib turadi. Bu imorat majmuasining xom g'ishtdan (52x26x10 sm.) terilgan devorlarining yuvib ketilgan devorlari ayrim joylarda yarim metr gacha saqlanib qolgan. Bu majmua saroy bo'lishi mumkin.

Yuqori qal'aning pastida ikkinchi qismi joylashgan. Arxeologik tadqiqot ishlari davomida manzilgohning kengligi 4 metrdan iborat bo'lgan uchta darvozalarning o'rni aniqlangan. Darvozalarning chetida ikkita to'g'ri to'rtburchak shaklidagi mudofaa burlari bilan kuchaytirilgan. Qal'aning muhofaa tizimi o'rganilib, shimoliy qismida shaharning yaxshi saqlangan (saqlanib qolgan balandligi 3,5 metr) mudofaa devori qadimda foydalanilmasdan, qurilgandan so'ng birdaniga loyqa bosib qolishi bilan tagdevorga aylantirilib, uning ustidan hozirgi paytgacha saqlanib qolmagan yangi muhofaza devori barpo etilgan. Loyqa bilan to'lib qolgan qismi yaxshi saqlangan. Shaxmat kataklari tartibda joylashgan to'g'ri to'rtburchak shaklli shinaklarga shikast yetmagan.

Qal'aning asosiy qismi ochiq qoldirilgan Ko'zaliqir manzilgohining shakllanishi va uning vazifasi to'g'risida turlicha yondoshuvlar mavjud. S.P.Tolstov Xorazmning birinchi poytaxti sifatida mil. avv. VII asrlarda shakllanganligini bildirgan.

Ko'zaliqir yodgorligi Xorazm vohasidagi ko'hna shahar xarobasi. Tabiiy tepalikdagi uch burchak shaklli, 40 ga. maydonni egallagan manzilgoh ikki qismdan iborat. Yuqori qal'a alohida mudofaa devoriga bilan o'rab olingan. Bu yerdagi saroy majmuasida katta zallar, oziq-ovqat ombori joylashgan. Manzilgohning kirish darvozasining ikki chetida to'g'ri to'rtburchak mudofaa burjlari joylashgan. Mudofaa devori va burjlar janavor shinaklar bilan

kuchaytirilgan.

Ko'zaliqir manzilgohining quyi qal'a qismi ham mudofaa devoriga ega bo'lib, uning yaqinida o'y-joy va xo'jalik imoratlari qurilgan. Qal'aning markazida qurilish imoratlari uchramaydi, ochiq qoldirilgan. Quyi qal'a ichkarisida ochiq maydon boshqa shaharlardagi kabi harbiy havf paytda chorva mollarini himoya qilish vazifasini bajargan. Ko'zaliqir manzilgohini S.P.Tolstov Xorazmning mil. avv. VII asrda shakllangan birinchi poytaxti deb, hisoblagan.

Janubiy Xorazmning ikkinchi bir yirik shahar markazi hisoblangan Qalaliqir manzilgohi Daudon sug'orish tizimi hudida joylashgan. Tarhi to'g'ri to'rtburchak shakldagi, umumiy maydoni 70 ga. ni tashkil etgan manzilgoh ikki qismdan iborat.

Manzilgoh faoliyatining uchta qurilish davri aniqlangan. Birinchi qurilish davrida manzilgoh paxsadan barpo etilgan ikki qatorli muhofaza devori bilan o'rab olingan. Ular oralig'ida yo'lakcha, ya'ni galareya joylashgan. Mudofaa devori to'g'ri burchakli burjlar bilan kuchaytirilgan.

Ikkinchi qurilish davrida esa paxsa devorlar ustidan xom g'ishtdan terilgan. Mudofaa devori va burjlar nayza o'qi uchi shaklidagi jangavor shinaklar shaxmat kataklari shaklida joylashtirilgan.

Uchinchi qurilish davrida xom g'ishtning ustidan paxsa devor barpo etilgan va balandligi kuchaytirilgan. Barcha qurilish davrida devorning eniga qo'shimchalar kiritilmasdan o'zgarishsiz qoldirilgan. Devorning qalinligi 5 metri tashkil etgan. Ko'hna shahar to'rtta darvozaga ega bo'lib, uning ichkarisiga o'ng tomonidagi aylanma xona orqali kiritilgan. Devorga tutash qurilgan aylanma kirish xona devordan 18 metr tashqariga bo'rtib chiqqan. Manzilgohning mil. avv. V-IV asrlarga oid.

Ko'hna Xazorasp Xorazm vohasining qadimgi shahar markazlaridan biri. U vohaga kirishda Baqtriya va Marg'iyona keladigan yo'ning bo'yida joylashgan. Ko'hna shaharning qal'a qismi to'g'ri to'rtburchak (280x294 m.) shaklda hozirgi Devsolgan tepaligi o'rmiida shakllangan. Qal'a paxsadan barpo

etilgan ikki qator mudofaa devorga bilan o'rab olingan, ularning o'rtasida yo'lakcha joylashgan. Qadimgi qurilish imoratlari zamonaviy uy-joy imoratlarining tagida qolib ketganligi sababli yaxshi o'rganilmagan.

Qo'hna Xiva mil. avv. V asrlarda shakllangan shahar. Shaharning arxaik davridagi maydoni 26 ga. dan iborat bo'lib, tarhi to'g'ri to'rtburchak shaklda (650x450 m.). Shahar mudofaa devori bilan o'rab olgan va yarim aylana burjlar bilan kuchaytirilgan. Qo'hna shaharning arki g'arbiy tomondagi devor yaqinida joylashgan bo'lib maydonni 2 ga. dan ortiq joyni egallagan.

Xorazm o'lkasida shaharsozlik madaniyati mil.avv. VI asrning beshi yoki mil.avv. VII asrning ikkinchi yarmida Ko'zaliqir madaniyatining shakllanish natijasida vujudga kelgan. Vohada shaharsozlik taraqqiyotining keyingi bosqichi o'fkaning ahamoniyalar tarkibi kirishi bilan bog'liq.

Xazorasp shahridan 17 km. sharqda Amudaryoning chap sohili Xumbuztepa manzilgohi o'rin olgan. Manzilgohning bir qismini Amudaryo suvi yuvib ketgan. Hozirgi paytda saqlanib qolgan qismi 4,6 ga. ni tashkil etadi. Xumbuztepaning quyi madaniy qatlami mil. avv. VII asr oxiri-VI asr boshlariga oid. Bu yodgorlik Xorazm vohasidagi kulolchilik ishlab chiqarishiga ixtisoslashgan eng qadimgi manzilgoh sanaladi.

Janubiy Oqchadaryo o'zaning sharqiy qismidagi Dingilja vohasida mil.avv. V asrga oid qadimgi dehqon jamoasining uy-qo'rg'onlari o'rganiigan. Ularning o'rni 50-120 m. joyda saqlanib qolgan. Uy-qo'rg'onlarda katta zal, yashash xonalari, oshxona, omborxonalar joylashgan. Katta zal yog'och ustunlar asosida yopilgan. Unda diniy marosimlarini o'tkazish uchun mo'ljallangan katta o'choq mavjud.

Qadimgi Xorazm xo'jaligining asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etgan. Dehqonchilikda bug'doy, arpa, tariq ekilgan. Sholi to'g'risida aniq arxeologik ma'lumotlar hozircha aniqlanmagan. Bog'dorchilik, xususan, uzumchilik va polizchilik yaxshi rivojlangan. Tabiiy minerallarga to'yingan Amudaryoning suvi vohada dehqonchilik rivojlanishi muhim omil hisoblangan.

Xo'jalikning ikkinchi tarmog'i chorvachilik hisoblangan. Sug'orma dehqonchilik vohalarida yashaydigan aholi qoramol boqqan. Sariqamish atrofidagi hududlarda yashovchi aholi xo'jaligida qoramol va yilqichilik ustunlik qilgan.

Xorazmning arxaik davri ixtisoslashgan hunarmandlikning muhim tarmoqlari temir, bronza, tosh, suyakka ishlov berish va kulolchilik his. Ko'zaliqir yodgorligidan mil. av. VI-V asrlarga oid temirdan yasalgan o'roq topilgan. Bronzadan qurol-yarog'lar yasalgan. Geradot keltirgan ma'lumotlarga qaraganda xorazmlilar katta qilich-akinak va kamon bilan qurollangan. Ko'zaliqir manzilgohidan uch qirrali tiqinga ega kamon paykoni topilgan. Xumbuztepa manzilgohidan ikki qavatli xumdonlar o'rganilgan. Xorazm sopol buyamlarining eng qadimgisi arxaik davrga oid bo'lib, O'rta Osiyoning janubiy hududida tarqalgan Yoz II sopolari bilan o'xshash.

Xorazmda qadimgi shaharlar vujudga kelgan davri va davlatchilikning shakllanishi munozarali masala hisoblanadi. Xorazm to'g'risidagi dastlabki yozma manba ma'lumotlari zardushtiyluk dini kitobi Avestoning dastlabki qismi Yashtda keltirilgan. Boshqa ma'lumotlar Xorazm va xorazmlilarning yunon mualliflari Gekatey (mil. avv. VI asrning oxiri) va Geradot (mil. av V asr) asalarida va Doro I tomonidan Kirmonshox yaqinidagi Bexustun qoyasiga bitilgan ahamoniy imperiyasi tarkibiga kirga satrapliklar ro'yxatida uchraydi.

Gekatey "parfiyaliklardan sharqda joylashgan tekisliklar va tog'larni ishg'ol etgan hududda xorasmiylar yashashi va Xorazmiya shahri" to'g'risidagi ma'lumotni yozib qoldirgan.

Gerodot "Parix" asarining 3 kitobida: "Osiyoda atrofi tog'lar bilan o'ralgan vodiy mavjud; tog'larda beshta o'tish joylari bor; qachonlardir xorasmiylar yashagan bu vodiy parfiyonlar, saranglar, famaniylar (tamaniylar) yerlari bilan chegaradosh bo'lgan. Forslar hukmronligi boshlangandan so'ng fors podsholari tarkibiga kirgan. Tog'lardan yirik daryo oqib tushgan. Daryoning nomi Ak. Daryodan yuqorida keltirilgan xalqlarning har biri ariq

qazib, suvidan foydalanishgan. Fors hukmdorlari daryoning chiqish joyiga to'g'on barpo qildirgan. To'g'on suvidan foydalanuvchilar yillik soliقدan tashqari katta mig'dordagi pul to'lashadi.

Mazkur ma'lumotlar o'tgan asr davomida zamonaviy tadqiqotchi olimlar o'rtasida turli ilmiy qarashlar va g'oyalarni keltirib chiqargan edi. Ularning xulosalariga asosan ahamoniylargacha bo'lgan Xorazm g'arbda Parfiya va sharqda Baqtriya bilan chegaralanib, Kopetdagning shimoliy tog'oldi hududlari. Kuchan-Mashxad vodiysi, Nishopur vodiysi va Tajang-Hyererud bilan chegaralangan. Bunday ilmiy qarashlar keyinchalik Xorazm hukmronligi ostida Parfiya, Girkaniya, Marg'iyona va ehtimol So'g'diyonadan tarkib topgan siyosiy birlashma iborat "Katta Xorazm" to'g'risidagi ilmiy farazlarni keltirib chiqargan.

S.P.Tolstovning o'lkada olib borgan uzoq yillik arxeologik tadqiqot ishlarining natijalariga asosanib, shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va taraqqiyotini Xorazm hududi bilan bog'lab afsonaviy Ak (Akes) daryosini Amudaryo, deb hisoblaydi. Uning ilmiy taxminlariga ko'ra Xorazm podshohligini xorasmiylar boshchiligidagi massaget qabilalarining birlashishi natijasida yagona davlatning vujudga kelishining natijasi, deb hisoblaydi. U massagetlar O'zboy o'zani qurigandan keyin Xorazm yerlariga ko'chib o'tadi, deb hisoblaydi.

Keyingi paytlarda Yu.A.Rapoport S.P.Tolstov ilgari surgan qarashlarga o'xshash fikrlarni ilgari surgan. U Amudaryoning quyi oqimida urbanizatsiyaning shakllanishi taraqqiyoti yaqin atrofdagi o'troq dehqonchilik madaniyati markazlari bo'lgan Baqtriya, So'g'd, Marg'iyona va Parfiya hududlariga qo'shni yashagan sak qabilalari ularning ilg'or madaniyati an'analaridan xabardor bo'lgan xorazmlik saklar o'z vatanlariga joriy qilgan, deb hisoblaydi.

Boshqa bir olim B.Vaynberg esa Sariqamish o'zani hududida mil. avv. VIII-VI asrlarda tarqalgan chorvador qabilalariga tegishli bo'lgan Quyisoy

madaniyatiga oid Quyisoy 2, Tumekkichijik va Tarimqo'ya yodgorliklarini o'rganib, qadimgi Xorazm madaniyatining ildizlarini Sariqamish o'zani hududlari bilan bog'lashga harakat qiladi. Uning fikriga ko'ra Quyisoy madaniyatiga asos solgan aholi midiyaliklar bo'lib, ular o'zlarini xorasmiylar, deb hisoblashgan.

Xorazm hududida ilk davlat va shaharlarning shakllangan davri va ularning ildizi zamonaviy arxeologiya fani sohasida munozarali masala sanaladi. Bu masalaning aniq yechimini topish kelajakda amalga oshiriladigan muhim tadqiqot ishlaridan biridir.

Qadimgi ko'chmanchi chorvadorlar. Mil. avv. II asming oxiri va I ming yillikning boshlarida yevrosiyo dashtlarida ko'chmanchi chorvachilikka asoslangan xo'jalik shakli qaror topadi. Mazkur xo'jalikning qaror topishida tabiiy-iqlim sharoitining o'zgarishi, chorvachilikning takomillashishi, tabiiy sharoitga moslashgan chorva mollari otarining shakllanishi muhim o'rin tungan. Chorva mollari soning ko'payishi mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqlanish jarayonining vujudga kelishiga olib kelgan va tovar ayriboshlashni keltirib chiqargan. Asta-sekin aravadan foydalanishning kengayib borishi, yilqichilikning taraqqiy etishi va otdan ulov sifatida foydalanish chorvadorlar hayotida yangicha ijtimoiy munosabatlarni keltirib chiqaradi.

Yevrosiyoning shimoliy qismida, Shimoliy Qora dengiz bo'yidan janubiy Sibir dashtigacha cho'zilgan keng hududda ko'chib yurgan ko'chmanchi chorvador qabilalari zamonaviy fanda *nomadlar* nomi bilan mashhur. Ularning hayoti, kundalik turmush tarzidan darak beradigan ma'lumotlar asosan qabr-qo'rg'onlar va qisman kam sonli manzilgohlarida o'z aksini topgan.

Ilk nomadlar to'g'risidagi ma'lumotlar Avesto, qadimgi fors va yunon-rim manbalarida saqlangan. Avestodachorvador qabilalari *turlar*, deb atalgan. Ular qadimgi fors manbalarida (Bexustun qoyatoshi va Naqshi Rostam yozuvlari) umumiy nom bilan *Saka*, deb nomlangan. Fors manbalarida saklarning alohida guruhlari: *saka xaumavarka, saka tigraxauda, saka-tiay-taradarayya*, "so'g'd

orti saklari” “*botqoqlik saklari*”, *amurgiya saklari* keltirilgan.

Qadimgi yunon-rim mualliflari asarlarida saklari bilan birgalikda skiflar keltirilgan. Geradot keltirilgan manbada ko‘chmanchi hayot tarziga ega bo‘lgan xalqlarni skiflar, deb atalgan. Muallif o‘zining “Tarix” kitobida “saklarning kundalik turmush tarzi, urf-odatlari skiflarnikiga o‘xshab ketadi. “Aslida saklar skif qabilalaridir. Forslar barcha skiflarni saklar deb ataydilar”, deb yozgan.

Geradot chorvador qabilasining bir guruhini massaget, deb ataydi. Muallif massagetlar sharqda quyosh chiqish tomonda, Araks (Amudaryo) daryosining narigi sohilida, issedonlar qarshisida yashaganligi, daryoning bir o‘zani Kaspiy dengiziga quyilganligi to‘g‘risidagi ma‘lumotni keltirgan. Ehtimol muallif Uzboyni nazarda tutgan bo‘lishi mumkin. Zamonaviy tadqiqotchi olimlar massagetlarni saklarning umumiy harbiy-siyosiy uyushmasi tarkibiga kirgan yirik xalqlar bo‘lganligini ta‘kidlaydilar. Bulardan tashqari ilk manbalarda dax, issedon, derbiklar nomi bilan tilga olingan chorvador qabilalar to‘g‘risida ma‘lumotlar ham mavjud. Ehtimol, ular ham massagetlar kabi saklar uyushmasi tarkibiga kirgan kichik xalqlar bo‘lishi mumkin.

Qadimgi ko‘chmanchi chorvador-nomadlariga oid yodgorliklar, xususan, qabr-qo‘rg‘onlar O‘rta Osiyoning tog‘, tog‘ oldi adirlarda va dasht hududlardan topib o‘rganilgan. Sirdaryoning quyi oqimi hududidan ilk temir davriga oid Janubiy Tagisken va Uygarak mozarlarida o‘rin olgan to‘rt burchak va xalqa shaklli qabr-qo‘rg‘onlar chorvador qabilalarining muhim yodgorligi sanaladi. Janubiy Tagiskendan 50 ga yaqin, Uygarakdan 80 ga yaqin qabrlar aniqlanib, ularning ko‘pchilik qismida qazishma ishlari amalga oshirilgan. Janubiy Tagisken mil. avv. VII-V asrlar va Uygarak mil. avv. VII-VI asrlarga oid bo‘lib, mayitlar qo‘rg‘on tagida joylashgan o‘ralarga ko‘milgan va krematsiya odati bo‘yicha dafn qilingan.

Yirik, o‘rtacha va kichik o‘lchamli qabrlarning tepasi yog‘och to‘shamalar bilan yopilgan. Ayrim qabrlarning atrofiga tuproq devor tortilgan. Orol bo‘yi hududidagi ilk sak davri qabrlarda kichkina *otashka* va qurbonlik keltirish

joylari mavjud. Qabr-qo'rg'onlarda marhumlar bilan birga ularning hayotiylik davrida zarur bo'lgan uy-ro'zg'or buyumlari, qurol yarog'lar, ot anjomlari va zeb-ziynat buyumlari qo'shib ko'milgan. Ayrim qabrning kuzatuv buyumlar keyinchalik talon-taroj qilingan.

Sopol buyumlari qo'lda yasalgan, loyga shamot va maydalangan ohaktosh qo'shilgan. Sopolarning tagi yassi, sirtiga kul rang yoki jigar rang bo'yoqda naqsh chizilgan. Ular katta-kichik va chuqur kosalar, krujkalar, baldoqli va baldoqsiz ko'zalar va jumrakli idishlardan iborat. Uygarakdan o'troq dehqonchilik o'lkalariga xos kulolchilik charxida yasalgan va sirtiga angob surtilgan sopollar topilgan. Bunday sopollar chetdan keltirilgan.

Qurol yarog'lari asosan bronzadan yasalgan tiqinli va sopli uch parrakli kamon paykonlari, temir va bronzadan yasalgan sovut, temirdan yasalgan uzun qilich va boshqa anjomlardan iborat. Ayollarga tegishli qabrlarda bronzadan yasalgan kam sonli oynalar mavjud.

Uzboy o'zani, Sariqamish hududidagi Quvisoy 2, Kanxa 2 manzilgohlari va Tumek kichijik, Tarimqoya qabr-qo'rg'onlarini o'rgangan. Kuyusay 2 (maydoni 12 ga. atrofida) mudofaa devoriga ega bo'lmagan manzilgoh daryoning qayrilgan yerida joylashgan. Uy-joylarining ikki xil turi mavjud. Uy-joylari yerto'la (chuqurligi 3 m.) va yog'och qovurg'a qurilmasiga ega boshpanalardan (maydoni 80-100 kv. m.) iborat.

Tumek kichijik (mil. avv. VII-VI asr o'rtalari) va Tarimqoya (mil. avv. VI-V asrlar) mo'zoralari pastqam tuproq uyumi tagidagi qabrdan iborat. Ularning ayrimlari yog'och va qamish bilan yopilgan.

Manzilgohdan temir, bronza, tosh va suyakka ishlov berish va zargarlik hunarmandchiligi qoldiqlari saqlangan. Sopol buyumlar mato qolipda yasalgan. Ularning shakli sharsimon, yassi tagli turlari ham mavjud. Qablardan ham kuzatuv buyumlari topilgan. Topilmalar marhumning jinsi va mavqeyiga qarab qo'yilgan.

Tyanshon-Oloy hududida yashagan chorvador qabilalarning qabr-

qo'rg'onlari ham o'rganilgan. Ularning eng yirigi Ketmontepa havzasida joylashgan Jarariq qabr-qo'rg'oni hisoblanadi. Bu yerdagi qabr-qo'rg'onlarning ustidan baland tuproq uyulgan va atrofiga yirik toshlar terib chiqilgan. Bu yerdagi qabr-qo'rg'onlar bir chiziqda qator joylashgan. Ularning mayitxonasi archa yog'och bilan yopilgan.

Marhumlar ma'lum kuzatuv buyumlari bilan birga qo'shib ko'milgan. Erkaklar qabrida temir xanjar, kamon o'qi, jangavor belta, ayollar qabrida oyna va taqinchoqlar saqlangan. Chorvador qabilalari tegishli sopol buyumlar qo'lda yasaliib, sirtiga sodda naqshlar chizilgan. Buyumlar dumaloq tagli kosa, gorskok va novsimon ko'zalardan iborat. Chorvadorlar uchun xos bo'lgan kurujkalar ilgaksimon tutqichga ega. Sopol buyumlarning uchdan bir qismi kulolchilik charxida yasalgan. Bunday soppollar Farg'ona vodiysining dehqonchilik markazlaridan keltirilgan bo'lib, qo'shni yashagan o'troq va chorvador aholi o'rtasida savdo aloqalaridan darak beradi.

Farg'ona vodiysining tog' oldi adirlarida ilk ko'chmanchi chorvadorlarga oid Oqtom, So'fon, Ko'ngay va Dashti Ashi qabristonlari o'rganilgan. Oqtomdagi qabristonlaridagi ko'pchilik qismi kichik qabrlardir. Go'rlar uzunasiga bir qator joylashgan qabristonlar ham mavjud. Bu qabristonlarda 3 tadan 9 tagacha go'rlarni o'rin olgan. Go'rlarda bittadan to'rttagacha mayit ko'milgan. Farg'ona vodiysidagi qabrlar bir-biridan unchalik farq qilmaydi. Ko'ngay qabristonida chuqur qabrlar va ichkari tomoni tosh bilan terilgan yerosti xilxalaridan iborat. So'fon qabrlarining ustidan aylantirib tosh terib chiqilgan.

Chorvadorlar qabrlaridan marhumlar bilan birga qo'shib ko'milgan qurol-yarog'lar, zeb-ziynat buyumlari va sopol buyumlari topilgan. Tadqiqotchi olimlar Farg'ona vodiysining tog' va tog' oldi hududida ko'chmanchi chorvador qabilalarining *saka xaumavarka* guruhi yashagan, deb hisoblaydi. Ular *amurgiya saklari* tarkibiga kirgan bo'lishi mumkin.

Mil. avv. VIII-V asrlarda ko'chmanchi chorvador qabilalari orasida sinfiy

jamiyat va harbiy-siyosiy tuzilmalar shakllanib, davlatchilik vujudga kelgan. Ularning shaharlari va ayrim podsholari to'g'risida aniq ma'lumotlar mavjud. Yozma manbalarda keltirib o'tilgan chorvador qabilalar O'rta Osiyoning ma'lum hududida yashab, o'zlarining davlat boshqaruviga ega bo'lganlar.

Muvzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. O'rta Osiyda ilk temir davrida qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?
2. O'rta Osiyoda ilk temir davrining ikkinchi bosqichida qanday yutuqlarga erishilgan?
3. Qadimgi Baqtriya jamiyati taraqqiyotining omillari nimada?
4. Qadimgi So'g'd jamiyati taraqqiyoti xususiyatini izohlang?
5. Ustrushonaning arxaik davri jamiyati taraqqiyotini bayon qiling?
6. Farg'onaning ilk temir etno-madaniy jarayonlarini izohlang?
7. Burgulik madaniyati xususiyatini yoritib bering?
8. Xorazmda arxaik davri etno-madaniy jayonlari qanday kechgan?
9. Qadimgi chorvadorlarning madaniy hayoti qanday kechgan?
10. O'rta Osiyoning qadimgi davlatchiligi to'g'risida nimalar bilasiz?

I. Bob. O'рта Osiyoning antik davri arxeologiyasi

Kalit so'zlar. Antik davri, Baqtriya, Shimoliy Parfiya, So'g'd, Marg'iyona, ellin madaniyati, Davan, Qovunchi madaniyati, Xorazm.

Antik davri xususiyatlari. O'рта Osiyo mil.avv. IV asrning boshigacha ahamoniylar tarkibiga kirgan bir necha satraplikdan iborat bo'lgan. Mil. avv. 327-yili Sirdaryoning o'рта oqimigacha cho'zlgan yerlar yunonlar tomonidan bosib olingan. Aleksandr Makedonskiy vafotidan so'ng bu yerlar (mil. avv. IV asrlar oxirida) selavkiylar davlati tarkibiga kiradi. Mil. avv. III asrning boshida Yaksart (Sirdaryo) orti hududi, ya'ni Toshkent vohasi ham selavkiylar davlati tasarrufiga o'tadi.

Mil. avv. III asrning o'rtalarida (mil.avv. 250-yil) Janubiy Turkmanistonda Yunon-Parfiya (arshakiylar), O'zbekiston janubida Yunon-Baqtriya davlatlari qaror topadi. Yunon-Baqtriyaning chegarasi siyosiy vaziyat ko'ra o'zgarib borgan. O'zaro urushlar tufayli siyosiy tanazzulga uchrayotgan Yunon-Baqtriya yerlari mil. avv. II asr ikkinchi yarmida (mil.avv. 140/130-yillar) shimoliy-sharqdan kelgan *yuechjilar* tomonidan bosib olgan, keyinchalik Kushon podsholigi va imperiyalari (mil. avv. I-milodiy III asrlar) tarkibida bo'lgan. Mil. avv. III asrda kushonlar davlati boshqaruvi sasoniy hukmdorlari qo'liga o'tadi. Mil.avv. IV asrda ko'chmanchi to'xtarlar kushonlar davlatiga barham beradi.

Shimoliy o'lkalari, xususan Xorazm, Farg'ona vodiysi va ko'chmanchi *sak-massaget* qabilalari yunonlar ta'siridan chetda qolib, ularning tarixi o'zgacha siyosiy jarayonlar bilan belgilanadi. Toshkent vohasi hamda Sirdaryoning quyi oqimigacha bo'lgan yerlar mil. avv. III asrda tashkil topgan Kanguy davlati tarkibiga kirgan bo'lsa, Farg'ona vodiysi yerlarida xitoy manbalarida keltirilgan Davan (Dayuan) davlati faoliyat yuritgan.

O'рта Osiyoda sodir bo'lgan mazkur siyosiy jarayonlar mahalliy xalqlarning madaniy hayotida o'z aksini topib, u yoki bu xalqlar madaniyatining

ta'siri ko'rinadi. O'rta Osiyoning janubiy o'lkalarida ellin madaniyatining chuqur singan bo'lsa, shimoliy xalqlar madaniyatida shaharsozlik, qurilish-me'morchilik va kulolchilik sohalorida qisman namoyon bo'ladi. Keyinchalik ellin madaniyati an'analari shimoliy o'lkalarga ham qisman tarqaladi.

Ellin shaharsozligi uchun kvadrat yoki to'g'ri to'rtburchak shaklidagi ilgaridan loyihalashtirilgan, aniq reja asosida qurilgan shaharlar xos. Shaharlar antik davri og'ir qurollangan harbiy qo'shin qarshiligiga bordosh beradigan mudofaa tizimiga ega bo'lgan. Shaharlar kvadrat xom g'ishtdan barpo etilgan ikki qator mudofaa devori bilan o'rab olinib, ular to'g'ri to'rtburchak burjlar bilan kuchaytirilgan. Devorlar oralig'ida soqchilar uchun mo'ljallangan karidor-galareya mavjud bo'lgan. Mudofaa devori va hurjlarda shaxmat kataklari shaklida joylashgan shinak bilan kuchaytirilgan. Mudofaa devori tashqarisida xandak qazilgan. Xandak va devor o'rtasida joy qoldirilgan. Yunon shaharlarida "proteyxizm" yoki "berma", deb nomlangan bu joy birinchidan, devorni zaxdan himoya qilgan bo'lsa, boshqa tomondan dushman askarlarining qarshiligini susaytirishga xizmat qilgan.

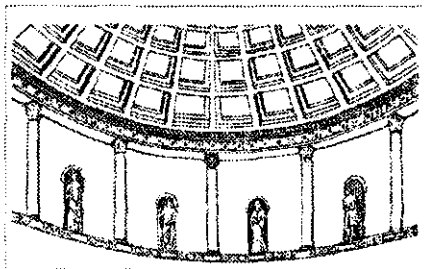
O'rta Osiyoning janubiy o'lkalarining antik davrida vujudga kelgan ko'pgina shaharlar ellin qurilish usulida barpo etilgan. Ellin qurilish usuli ko'proq Shimoliy Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya va qisman So'g'd shaharlarida namoyon bo'ladi. Keyinchalik bu an'ana So'g'd orqali O'rta Osiyoning sharqiy o'lkalariga tarqaladi.

O'rta Osiyoning o'troq deqonchilik vohalariga chorvador qabilalarning ommaviy kirib kelishi, mahalliy madaniyatga ko'chmanchilarga xos alomatlarning o'tishiga olib kelgan. Kushon podsholigi davrida gandxar (hind) madaniyatining tarqalish jarayoni kuzatiladi. Natijada mahalliy madaniyat zaminida ellin, hind, ko'chmanchilar an'analari sintezi natijasida o'ziga xos madaniyat shakllangan. Bu holat Baqtriya hududida kuchliroq seziladi.

Shimoliy Parfiya. O'rta Osiyoning boshqa joylaridagi kabi shimoliy Parfiya Aleksandr Makedonskiy vafotidan keyin selevkiylar davlati tarkibiga

kirgan. Mil. avv. 250 mahalliy yunon zodogoni Androgor selevkiylar davlatidan mustaqil bo'lib olgandan so'ng mamlakat mil.avv. 247 yili shimoldan kelgan ko'chmanchi dax (dai) yoki parn qabilasi bosib olib, arshakiylar

Aylana ibodatxona

sulolasiga asos solgan. L.M.Levina fikriga ko'ra Arshak boshchiligidagi ko'chmanchilar qabilasi Sirdaryoning quyi oqimida faoliyat yuritgan Chirikrabort madaniyati egalari bo'lib, ular qurg'ochilik tufayli bu yerlarga ko'chib kelgan. Mil. avv. II asrlarda Parfiya davlatining qudrati kuchayadi, mamlakat chegaralari Suriyaga yerlarga qadar kengayib, dunyoning yirik imperiyalardan biriga aylanadi. Bu davrda Marg'iyona hududi Parfiya tarkibiga kiritiladi. III asrning birinchi choragida Eronda kuchayib borgan sosoniylar Parfiya davlatiga barham berib, Shimoliy Parfiya va Murg'ob vohasi hududini bosib olgan.

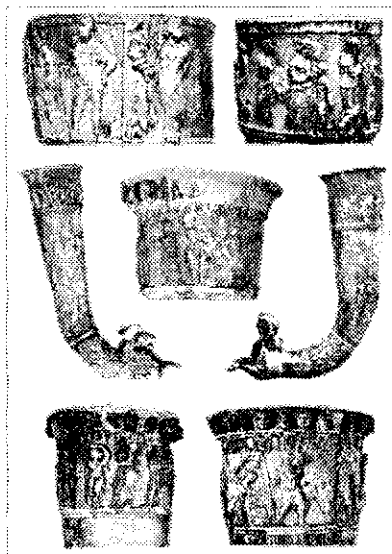
Shimoliy Parfiya hududining antik davri oid Yangi Niso, Eski Niso, Ko'hna Kaaxka, Yariqtapa, Xusravqal'a kabi qadimgi shahar xarobalari, qal'a-qo'rg'onlar, dehqonchilik qishloqlari yoki alohida maqsadlar uchun xizmat qilgan manzilgo'har (Eski Niso, Mansurtepa) o'rganilgan.

Hozirgi Ashgabad shahridan 18 km. g'arbda joylashgan Yangi Niso nisbatan yaxshi o'rganilgan. Ko'hna shahar sun'iy do'nglik ustida joylashgan ark (4 ga. atrofida) va unga tutash shahar (18 ga) va shahar atrofi qismidan iborat bo'lib, ularning har uchala qismi alohida mudofaa devori bilan muhofaza qilingan. Shimoliy Parfiyaning antik davri shaharlari ilgari loyihalashtirilgan reja bo'yicha qurilib, qalin mudofaa devori bilan muhofaza qilingan va to'g'ri to'rtburchak burjlar bilan kuchaytirilgan.

Eski Niso manzilgohi arshakiylar sulolasining qarorgoh shahri hisoblanib, u Parfiya hukmdorining qo'riqxona-qal'asi Mixrdatkirt (Mitridatokert)ning bilan

qiyoslanadi. Qarorgoh Mitridat I (mil.avv. 171-138 yy.) hukmronligi davrida barpo qilingan bo'lishi mumkin. Uning markazida saroy-ibodatxona majmuasi, xo'jalik va yashash xonalari joylashgan. "Kvadrat zal", "Aylana ibodatxona" va "Minorasimon ibodatxonalar" muhim o'rin tutadi.

Ularning birinchisi tomonlari (20x20 m. ichki tomondan 8-9 m.) ikki yarusli qilib qurilgan. Birinchi yarus xom g'ishtdan ko'tarilgan, ikkinchisi

Niso. Ritonlar

esa yog'och ustunlarga tayangan. Ular o'rtasidagi maxsus tuynuklarda haykallar joylashgan. Bu zal bir necha asrlik faoliyati davomida ichki tomondan ko'p bor qayta pardoqlangan. Birinchi yarus ustunqoshlar, ikkinchi yarus rang-tasvir bezaklari bilan bezatilgan. G.A.Pugachenkovaning taxminlariga ko'ra bu imorat dastlab dunyoviy maqsadlarda foydalangan bo'lsa, o'z faoliyatining ikkinchi bosqichida ajdodlar ruhiga sig'inuvchi ibodatxona sifatida foydalaniladi. Ikkinchi imorat aylana ibodatxona (diametri-17 m., balandligi-12 m.) ham ikki yarusdan iborat. Uning birinchi yarusi devori ganch bilan oq suvoq qilingan bo'lsa, ikkinchi yarusi maxsus tuynuklarda joylashgan haykallar o'rin olgan. Boshqa bir ibodatxona esa Yangi Niso ko'hna shahri mudofaa devori yonida joylashgan bo'lib, u ham ikki yarusdan iborat bo'lgan. Yog'och ustunlar odatda to'g'ri burchakli yoki aylana shakldan iborat marmarasimon toshlardan yasaigan tagliklarga tayangan. yepasi akant shakl bezalar bilan jihozlangan.

Ayrim ilgaridan rejalashtirish asosida aniq o'lchamda barpo qilingan

shahar turidagi manzilgohlar odatda qalin mudofaa devorlari bilan mudofaa qilinib, to'g'ri to'rtburchak burjlar bilan ta'minlangan. Shuningdek, aylana yoki kvadrat o'lchamga asoslangan manzilgohlar qal'a vazifasini bajarib, ularning atrofi odatda zichlangan tuproq devorlar (val) mudofaa qilingan.

Bu davrda asosiy qurilish ashyosini tuproq tashkil etib, odatda xom g'isht va paxsa sifatida foydalanilgan. Xom g'ishtlar to'g'ri to'rtburchak va kvadrat o'lchamlardan iborat. Ayrim ko'tarma devorlar pishgan g'ishdan barpo qilingan. Imorat tomlari asosan yog'och bolor asosida tekis, ayrim hollarda esa gumbaz qilib, aylana moratlar esa gumbaz shaklida yopilgan.

Shimoliy Parfiyaning xo'jaligi sug'orma dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikdan iborat. Hunarmandchilikda birinchi navbatda dehqonchilik ish qurollarini yasash asosiy o'rin egallagan. Bu davrdagi harbiy qarama-qarshiliklar qurol-yarog' ishlab chiqarishga bo'lgan talabni kuchaytirgan. Yodgorliklardan bronza va temirdan yasalgan kamon paykonining ko'plab nusxasi uchraydi. Og'ir qurollangan parfiyalik otliq qo'shinning asosiy quroli yirik nayza hasoblangan. Ilk Parfiya davrida askarlar kalta qilich-akinakdan, keyingi bosqichda uzun qilichdan foydalangan. Eski Nisodan jangavor bolta, yirik sekira, turli xil sovutlar topilgan.

Hunarmandchilikning muhim tarmog'i kulolchilikdir. Aylana shakldagi ikki yarusli xumdon ko'plab yodgorlikda uchraydi. Antik davri yuqori sifatli sopolining sirti pardoatlanib, angob surtilgan. Angob qizil, qizil-jigar va jigar ranglaridan iborat. Antik davrining oxirida sopolning sirtini angoblash va pardoqlash an'anasi susayadi. Antik davrda kosa, piyola, ko'za va bokalsimon idishlar ishlatilgan. Ayniqsa, bokalsimon tagli idishlar urf bo'lgan.

Shimoliy Parfiya san'at yodgorligi namunalari nisbatan Eski Niso qazishmalari davomida o'rganilgan moddiy topilmalar orqali yaxshi ma'lum. Ular marmar toshlardan yasalgan ellin haykallari, fil suyagidan yasalgan ritonlar va mo'jaz haykalchalar. Haykallardan "Niso mabudasi", "Rodoguna", Afrodita haykali boshi, Artemidaning marmardan ishlangan haykali oyoq qismi

muhim ahamiyat kasb etadi. Niso ma'budasi xiton kiygan. Bu haykal ellin haykaltaroshligining arxaik yo'nalishiga tegishli, ishlanish usuliga ko'ra u so'nggi klassik davri attika san'ati maktabi an'analari bog'liq ckanligining guvohi bo'lish mumkin. Rodogunaning tepa qismi oq, pastki qismi qizil marmardan ishlangan. Bu san'at asari ellin davri haykaltaroshlik maktabi mahsuloti sanalib, ishlanish usuliga ko'ra Aleksandriya maktabiga tegishli bo'lib, mil.avv. III-II asrlar bilan sanalgan.

Afinaning kumushdan ishlangan kichik haykalchasi Erotning kumushdan yuqori darajada ishlangan erka bosh qismidan iborat predmet va Yunonstonda ishlanib, import qilingan san'at namunalaridan sanaladi. Mahalliy parfiya san'atiga taalluqli namunalar Eski Niso saroyi va ibodatxonasidan topilgan erkak va ayol tasviridagi haykallardan iborat bo'lib, ular arshakiylar sulolasi ma'budlarini yoki ilohiylashtirilgan sulola vakillarining tasvirlari sifatida taxmin qilinadi.

Kumushdan turli hayvonlar va ayrim afsonaviy havonlarning tasviri tushirib ishlangan san'at namunalari ko'chmanchilar madaniyatidan dalolat beradi. Fil suyagidan ishlangan ritonlar san'atning muhim namunalari hisoblanadi. Unda bir nechta madaniyatlar uyg'unligining guvohi bo'lish mumkin. Uning karnizida 12 olimp xudolari tasviri tushirilgan. Shimoliy Parfiya muhrlari antik davri madaniyatini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan topilmalardir. Ularning sirtidagi tasvirlar yunon ma'budlarining obrazlaridan iborat. Shuningdek, Eski Nisodan fil suyagidan yasalgan mebellarning qismlari ham topilgan.

Eski Nisodan topilgan moddiy ashyolarda Shimoliy Parfiyaning antik davri san'ati o'z aksini topib, ular orqali o'lkaning madaniy taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari o'rganish mumkin.

Marg'iyona. Marg'iyona Murg'ob vohasi hududini egalagan. Ma'lumki, mil avv. 521 yil Frzda boshchiligidagi qo'zg'alon Doro I buyrug'i bilan Baqtriya podshosi Dadarshish tomonidan bostirilgandan so'ng Marg'iyona o'lkasi

Baqtriya satrapligi tarkibiga kiritilgan. Mil.avv. II asming o'rtalarida Parfiya davlati tomonidan bosib olinganga qadar Yunon-Baqtriyasi podsholigi tarkibida bo'lgan. Keyinchalik esa II asming birinchi choragida Parfiya davlati vorisi sifatida vujudga kelgan sosoniylar davlatining tarkibida rivojlanadi.

O'lkaning Aleksandr Makcdonskiy bosqinidan keyingi tarixiga oid qisqacha ma'lumotlar yunon-rum mualliflarinig asarlari va keyichalik xitoy manbalarida uchraydi. Pliney Iskandar Marg'iyona Aleksandiyasiga asos solganligini va keyinchalik shahar vayron qilini, selevkiylar hukmdori Antiox qayta tiklab, o'z nomi bilan yuritganligi to'g'risida ma'lumotlar qoldirgan bo'lsa, boshqa bir yunon muallifi Strobon ma'lumotlarida Antiox shahar barpo etish bilan birgalikda voha atrofini mudofaa devori bilan o'rab olganligi to'g'risida xabar beradi.

Kvint Kursiy Rufning yozib qoldirgan ma'lumotlarda "Aleksandr Ox va Oks daryosiga yaqinlashib, Marg'iyona shahrini zabt etadi va uni o'zining nomi bilan nomlaydi". Keyinchilik vayron etilgan bu shahar. salavkiylar hukmdori Antiox tomonidan qayta tiklanganligi to'g'risida ham ma'lumotlar mavjud. Kvint Kursiy Ruf ma'lumotlarida esa antik davrida oltita mudofaalangan manzilgohlar qurilganligi keltiriladi.

Marg'iyonaning antik davri moddiy madaniyati XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridagi arxeologiyaga havasmand olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilib kelgan. O'lkada arxeologiyasini ilmiy jihatdan o'rganish ishlari ikkinchi jahon urushidan keyin Janubiy Turkmaniston arxeologik majmua ekspeditsiyasi (YuTAKE) tashkil etilgandan so'ng boshlanadi. O'rta Osiyo davlat universiteti (hozirgi O'zMU) "O'rta Osiyo arxeologiya" kafedrasida ilmiy jamoasi 30 -yildan ortiq davr mobaynida vohaning antik davri markazi bo'lgan Gyaurqal'a va Erkqal'a yodgorliklarida keng ko'lamdagi arxeologik qazishmalarni olib boradilar. Mazkur tadqiqot ishlarida kafedra arxeolog olimlaridan M.ye.Masson Z.I.Usmanova, M.I. Filanovich va boshqalarning xizmatlari katta. Mahalliy arxeologlardan D.Durdiev va antikshunos arxeolog olim G.A.Kosholenkolar

ham vohadagi boshqa bir arxeologik yodgorliklarni o'rganishga o'zning munosib hissalarini qo'shganlar.

O'lkaning Aleksandr Makedonskiy bosqinidan keyingi tarixiga oid qisqacha ma'lumotlar yunon-rum mualliflarinig asarlari va nisbatan keyingi xitoy manbalarida uchraydi. Pliney Iskandar Marg'iyona Aleksandiyasiga asos solganligini va keyinchalik shahar vayron qilgach, selevkiylar hukmdori Antiox qayta tiklab, o'z nomi bilan yuritganligi to'g'risida ma'lumotlar qoldirgan bo'lsa, boshqa bir yunon muallifi Strabon podsho Antiox Marg'iyonada shahar barpo etish bilan birgalikda voha atrofini mudofaa devori bilan o'rab olganligigi to'g'risida xabar beradi. Kvint Kursiy Ruf Aleksandr Ox va Oks daryosi yaqinida Marg'iyona shahrini zabt etib, o'zining nomini berganligi to'g'risida yozib qoldirgan. Shahar qarshiliksiz olinganligi tufayli vayron bo'lmagan. Muallif antik davridagi muhofaza qilingan oltita shaharning biri Marg'iyona o'lkasida joylashganligini qayd etgan. Shahar selevkiylar davrida amalga oshirilgan harbiy harakatlardan talofat ko'rib, qayta tiklangan.

Marg'iyonaning antik yodgorliklari qadimgi shaharlar, dehqon jamoasining qishloqlari va diniy inshootlarni tashkil etadi. Antik davriga oid ko'hna shahar xarobalaridan Gyaurqal'a, Erkqal'a, Ko'hna Kishman, Jintepa, Takirjatepa, Durnali va Devqal'a yodgorliklari yaxshi o'rganilgan.

Ular orasida hozirgi Bayramali shahrining shimoli qismida joylashgan Erkqal'a va g'arbiy qismida unga tutash joylashgan Gyaurqal'a yodgorliklari muhim o'rin egallaydi. Ushbu manzilgohlar o'z davrida bitta shahar majmuasining tarkibiy qismlarini (birinchisi-*ark*, ikkinchisi-*shahriston*) tashkil etib, mil.avv. I ming yillikning o'rtalarida shakllangan. Ularning umumiy maydoni taxminan 90 ga. dan iborat. Arxeologik qazishmalar natijalariga ko'ra antik mualliflari ma'lumotlarida qayd etilgan ikki buyuk sarqardalari tomonidan vayron qilinib, qayta barpo etilgan shahar aynan mana shu yodgorliklar bo'lganligini tasdiqlaydi. Shaharning tashqi mudofaa devori mil. avv. III asrning boshlarida ellin o'lchamidagi g'ishtlardan qayta qurilish ishlari amalga

o'shirilganligi arxeologik jihatdan tasdiqlangan. To'g'ri to'rt burchak shakldan iborat manzilgohni ikkita o'zaro kesishgan markaziy ko'chalar shaharning to'rt tomonidagi darvozalarga tutashgan.

Shaharni o'rab olgan mudofaa devori mil avv. I ming yillikning o'rtalarida paxsadan barpo qilingan. Devorda keyingi bosqichlarda bir necha marotaba (mil.avv. III asming birinchi yarmi, mil.avv. II-I asrlar, milodiy II va IV asrlarda) qayta qurish va ta'mirlash ishlari bajariladi. III marotaba unda antik davri o'lchamidagi kvadrat (38x38x10, 42x42x12) g'ishlardan foydalanilgan. Bu bosqichda to'g'ri to'rtburchak burjlar bilan kuchaytirilgan qalin mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Devorlari antik davri standartidagi xom-g'ishtlardan barpo qilingan. Gyaurqal'ada shaharlikliklar mahallalaridan tashqari, tegirmonchilar mahallasi, kulolchilik xumdoni, temirchilik ustaxonalarining o'rni aniqlangan. Yodgorlikda buddaviylik ibodatxonasining o'rni ochib o'rganilgan. Uning hovlisida stupa joylashgan. Shaharda hayot ilk o'rta asrlar davriga qadar davom etadi.

Gyaurqal'ada aholining uy-joylari, tegirmonchilar mahallasi, kulollar va temirchilar ustaxonasi joylashgan. Shaharda buddaviylik ibodatxonasi mavjud. Uning hovlisida stupa o'rin olgan.

Ko'xna Kishmana ham yaxshi o'rganilgan. U ahamiyatiga ko'ra vohada Marvdan keyingi (may.112 ga.) shahar markazi hisoblanadi. Marg'iyonaning antik davri imoratlari to'g'ri to'rtburchak (50x30x10) kvadrat (40x42x10) g'ishlar va paxsadan barpo qilingan.

Qadimgi marg'iyonaliklar sug'orma dehqonchilik xo'jaligini yuritgan. Qadimgi yunon va xitoy yozma manbalarida bug'doy, arpa, guruch, uzum, yerishtirilganligi to'g'risida ma'lumotlar saqlangan. Erkqal'a manzilgohidan qovun, tarvuz, bodirning urug'i va guruch topilgan. Texnik ekinlardan kanop va paxta ekilgan.

Marg'iyonaning Erkqal'a, Gyaurqal'a va boshqa yodgorliklarda antik davrining barcha bosqichiga oid xumdonlar aniqlangan. Ular ikki kamerali,

tuzilishiga ko'ra ilk temir davri xumdonidan unchalik farq qilmaydi.

Antik davri sopollari tez aylantiradigan charxda yasalgan. Dastlabki bosqichda bankasimon shaklli yirik xumlar, og'zi chumchuq tumshug'i kabi qayrilgan kosalar, tagi yassi, og'iz qismi bo'rtib chiqqan kichik idishlar ishlatilgan. Ellin davri sopollari yaxshi tindirilgan loydan yasalgan. Sopol buyumlariga obdon ishlov berilib, sirtiga oq va sariq rangli angob surtilgan. Angob ustidan qizg'ish, qizil, va jigar rang naqshlar so'lingan. Sopol buyumlari lagan, katta-kichik kosalar, piyola, vazalardan iborat.

Marg'iyonaning manzilgohtaridan temirdan yasalgan ro'zg'or anjomlari, mehnat qurollari va qurol yarog'lar topilgan. Shuningdek, zeb-ziyat buyumlari, ayol va qiz ma'budalarining siymosi aks ettirilgan terrakota haykalchalar qadimgi marg'iyonaliklarning boy moddiy madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi.

Baqtriya. Baqtriya dastlab ahamoniylar, keyin yunonlar tarkibidagi satraplikni tashkil etgan. Mil.avv. III asrning o'rtalarida yunon zodogoni Diodot selevkiylardan mustaqil bo'lgan Yunon-Baqtriya davlatiga asos soladi. Bu davrda (yevtidem, Demeriy, yevkratid) mamlakatning hududi Hindistonning shimoli-g'arbiga qadar kengayadi. Ayrim ilmiy farazlarga ko'ra So'g'd hududi Baqtriya tarkibda bo'lgan. Bu davrda mamlakat makazlashgan monarxiyaga aylanadi. Mil.avv. II asrning o'rtalarida (Mitridat I davrida) g'arbda Parfiyaning qudrati kuchayib, Marg'iyona bosib olingan. So'g'd ham taxminan mana shu davrlarda ajralib chiqqan bo'lsa kerak. Qo'shni davlatlar bilan olib borilgan tinimsiz urush mamlakat harbiy qudratining susayishiga olib kelgan. Kuchsizlanib qolgan Yunon-Baqtriya davlati mil.avv.140/130 yillarda *sak-yuehji* qabilasining hujumi natijasida batamom inqirozga uchraydi. Mil. avv. I asrda besh guruhdan iborat *da-yueji* qabilasi (*da*-katta, buyuk) ittifoqi o'rnida Kushon podsholigi qaror topadi. Kanishka hukmronligi davrida mamlakat hududi Hindistonning shimoliga qadar kengayib, o'z qudratining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Kanishkadan keyingi hukmdorlar davrida mamlakat qudrati

susayib ketadi. Bu vaziyatdan foydalangan Eron sosoniylari Baqtriya yerlarini bosib olib, III asrning ikkinchi choragida davlat boshqaruvi forslar hukmronligiga o'tgan.

Baqtriyaning antik davri moddiy madaniyati XIX asrning oxirgi choragida (1877 yil) Amudaryo xazinasi o'rganishdan boshlangan. O'tgan asrning birinchi yarmida aniq ilmiy maqsadlarga qaratilgan arxeologiya dala qidiruv ishlari Termiz shahrining atrofidagi antik davriga oid yodgorliklarni o'rgangan.

Baqtriyaning antik davriga oid yodgorliklarning bir necha turi ajralib turadi. Ular maydoni jihatdan katta-kichik shaharlar, dehqonchilik qishloqlari, alohida joylashgan saroylar va diniy inshoot-*ibodatxonalar*.

Baqtriyaning antik davri shaharlarini tadrijiy jihatdan bir necha guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruh shaharlari mil.avv. I ming yillikning o'rtalarida shakllanib, ellinlar davrida ham faoliyat yuritgan (Talashkontepa II, Jondavlattepa, Hayitabodtepa, Qal'ai Mir). Ikkinchi guruh shaharlar Yunon-Baqtriya davrida shakllangan (Eski Termiz, Dalvarzintepa, Kampirtepa-Kofirqal'a, Keykabodshoh, Saksanoxur), uchinchi guruh shaharlar Kushonlar davrida (Zartepa, Budrach, Garovqal'a, Shaxtepa) vujudga kelib, faoliyat yuritgan.

Antik davri yunon manbalarida Baqtr, Tarmita, Pardagva, Braxmanlar shahri to'g'risida ma'lumotlar saqlangan. Xitoy manbalarida esa o'lkaning Tami, Xodzo va shaharlar tilga olingan. Tarmita (Tami) Ko'hna Termiz yodgorligi o'rnida faoliyat yuritgan. Sh.Pidaevning fikriga ko'ra Ko'hna Termiz o'rnida faoliyat yuritgan qadimgi manzilgoh ahamoniylar davrida shakllangan. Bu davrga oid shahar alomatlari hozircha aniqlanmagan. Bu davrda manzilgoh dastlabki aholi vakillari tomonida o'zlashtirilib, Yunon-Baqtriya davrida o'lkaning yirik shahar markaziga aylanadi. Antik davri davomida shaharning maydoni kengayib, rivojlanib borgan.

Termizdan g'arbda Amudaryoning o'ng sohilida antik davriga oid Kampirtepa (Kofirqal'a) manzilgohi joylashgan. Manzilgoh uch (ark, shahriston,

shahar atrofi) qismdan iborat bo'lib, umumiy maydoni 20 ga. yaqin, shundan 1 ga. yerida ark joylashgan. Manzilgohni E.V.Rtveladze mil. avv. IV asrning 30-yillarida Aleksandr Makedonskiy tomonidan barpo qilingan Oks Aleksandriyasi shahri bilan qiyoslaydi. Ellinlar davrida manzilgohning ark qismi shakllangan. Uning atrofi to'g'ri to'rtburchak minoralar bilan mustahkamlangan murakkab mudofaa devori bilan o'rab olingan. Dastlab Marg'iyonadan Baqtriyaga kirib kelishda, daryo kechivuda elin usulida qal'a qurilgan. Kushonlar davrida shaharning savdo yo'lidagi ahamiyati kuchayib maydonni kengaygan. Shahar milodiy II asrgacha faoliyat yuritgan.

Sho'rchi tumani hududida joylashgan Dalvarzintepa Shimoliy Baqtriyaning antik davriga oid yirik manzilgohi. Dalvarzintepa aylana shaklli ark (3,2 ga.), to'g'ri to'rtburchak shahriston (maydoni 32,5 ga.) va shahar atrofi qismlaridan tashkil topgan. Manzilgoh mil.avv. III asrda shakllangan. Yunon-Baqtriya podshohligi davrida manzilgohning dastlabki shakllangan joyida mudofaa devori bilan muhofaza qilingan ark paydo bo'ladi. Kushon davlati hukmdorlari I-III asrlarda shahar arkining mudofaasiga e'tiborni kuchaytirib, ikki qator devor bilan mustahkamlaydi.

Kushonlar davrida shahriston qismi ham alohida mudofaa devori bilan o'rab olinadi. Shahristonning barcha joyi o'zlashtirilib, shahar atrofi qismi ham paydo bo'ladi. Shahristonda aholi yashaydigan mahallalar, xususan, kulollar mahallasi, ishlab chiqarish inshootlari, buddaviylik dini ibodatxonasi o'rganilgan.

Shahristonda aholining turli tabaqa vakillariga tegishli uy-joy imoratlar o'rganilgan. Ular oddiy shaharlikning sodda uyidan tortib, davlatmand va zodagon tabaqasi vakillarining mahobatli va shinam uy-joylarni tashkil qilgan. Uy-joylarning o'lehami aholining moddiy imkoniyatidan kelib chiqib qurilgan. Mansabdor va davlatmand shaharliklar mahobatli uylarda yashagan. Bunday mahobatli uylar yog'och ustunlar asosida yopilgan. Ular ichki devorlari boy rang-tasvir va o'yma ganchli naqshlar bilan bezatilgan.

Shahriston ko'chalarining kesishgan joyida buddaviylik dini ibodatxonasi joylashgan. Ibodatxona ichki devorlarini budda, bodxisatva haykallari va buddaviylik mafkurasini mavzusi bilan boyitilgan rang-tasvirlar bezab turgan. Shaharning boshqa bir tomonida, mudofaa devoriga yaqin joyda mahalliy aholi ma'budining ibodatxonasi joylashgan. Manzilgoh tashqarisida boshqa bir buddaviylik ibodatxonasi o'rin olgan. Shuningdek, manzilgoh tashqarisida zardushtiylar jamoasiga tegishli "naxs" ham aniqlangan.

Kushon imperiyasi hukmdori Kanishka mamlakatda buddaviylikni davlat dini sifatida qabul qiladi. Lekin hukmdor imperiya tarkibidagi xalqlarning mahalliy diniy e'tiqodiga cheklov joriy qilmagan. Shuning uchun Dalvarzintepada yashagan aholining quyi qatlami vakillari o'zlarining azaliy diniy e'tiqodi-*otashparastlik* udumini saqlab qolgan. Yangi buddaviylik diniy e'tiqodi dastlab aholining zodagonlar orasida tarqalib, keyinchalik boshqa tabaqa vakillari ham qabul qilgan.

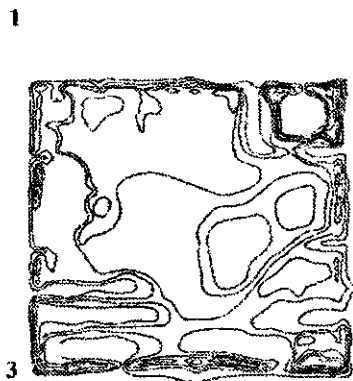
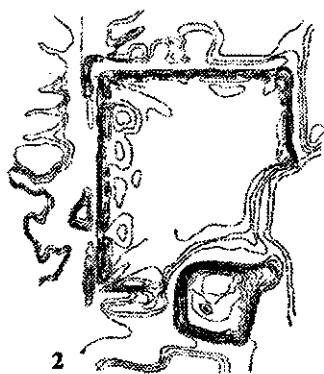
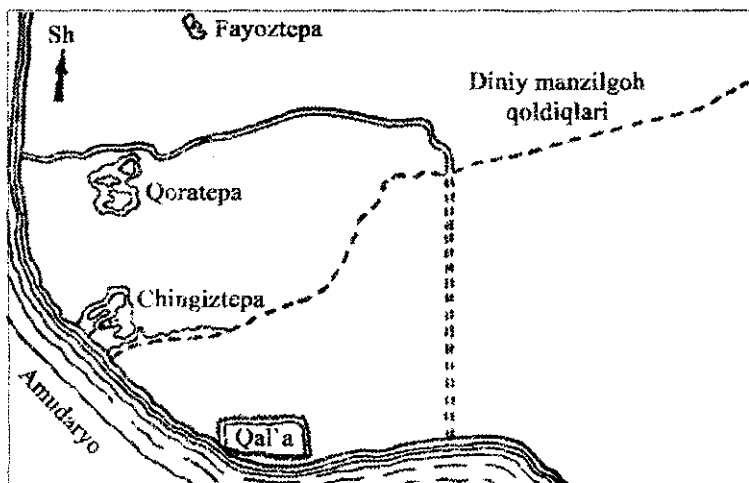
Dalvarzintepa manzilgohi xitoy manbalarda qayd etilgan *Xodzo* shahri bilan qiyoslanadi. Mutaxassislar Kushon davlatining davlatining birinchi poytaxti Dalvarzintepa manzilgohi o'rnida faoliyat yuritganligini ta'kidlaydilar. Dalvarzintepa o'rnidagi shahar III asrning ikkinchi yarmigacha faoliyat yuritib, inqirozga uchragandan so'ng tashlandiq holga kelib qoladi.

Kushonlar davrining yirik shahar markazlaridan biri Zartepa manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Umumiy maydoni 17 ga. dan iborat ko'hna shahar ilgari loyihalashtirilgan aniq reja bo'yicha qurilgan. Ko'ha shaharning atrofi mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan, yarim aylana burjlar bilan kuchaytirilgan.

Zartepa manzilgohidagi qurilish imoratlari boshqa ko'hna shaharlardan farq o'laroq manzilgohning o'rtasidan kesib o'tgan markaziy ko'chaning ikki chetida, tartib bilan aniq reja bo'yicha qurilgan. Markaziy ko'cha buylab imorat qurish kushonlar davri shaharsozligi uchun xos bo'lib, ilgari davrlarda uchramaydi. Ko'hna shaharda uy-joylar bilan birgalikda saroy majmuasi va

budda ibodatxonasi joylashgan. Saroy majmuasi ikkita katta zal va qo'shimcha xonalardan tashkil topgan. Katta zalarning tomi yog'och ustun yordamida yopilgan. Marmarsimon toshdan yasalgan ustun tagliklar saqlanib qolgan. Ibodatxona buddaviylik dini me'morchilik qoidasiga bo'yicha qurilgan bo'lib, toat-ibodat, yashash, xo'jalik qismlaridan iborat. Hovlida stupa mavjud. Zartepa manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan shahar kichik ma'muriy tuzilmaning ma'muriy markazi bo'lgan.

Shimoliy Baqtriyanning antik davri ko' hna shaharlari

1.Ko' hna Termiz 2.Dalvarzintepa 3.Zartepa

Tojikiston Respublikasi hududida ham Baqtriyanning antik davriga oid bir nechta qadimgi shahar xarobalari saqlanib qolgan. Ulardan joylashgan Keykobodshoh manzilgohi Shimoliy Baqtriyanning antik davriga oid qadimgi shaharidan

birining o'ri. Shahar ellin qurilish usulida qurilib, mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan. Devor to'g'ri to'rt burchak burjlar bilan kuchaytirilgan. Mudofaa devori va burjlar jangavor shinaklarga ega. Shaharga Yunon-Baqtriya podshohligi davrida asos solingan.

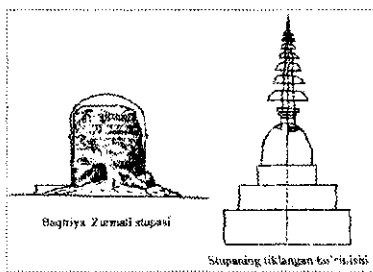
Kushon imperiyasi davrida mamlakat harbiy va iqtisodiy qudrati kuchayib, Baqtriya yerlarida shaharlar rivojlanib, ularning soni yanada ko'payadi. Bu davrda Baqtriya hududida yigirmadan ortiq katta-kichik shahar markazlari faoliyat yuritgan. Shaharlarning rivojlanishi mamlakatda hukm surgan siyosiy barqarorlik va Buyuk Ipak yo'lida savdo va madaniy aloqalarning rivojlanishi muhim o'rin tutgan.

Denov tumani hududida joylashgan Xo'chiyon yodgorligidan kushon davri hukmdorlarining qarorgohi ochib o'rganilgan. Saroy sharq qaratib qurilgan bo'lib, old ayvon orqali ichki xonalarga kirilgan. Saroyning asosiy zali va xonalarining devoriga har xil rang bo'yoqlar bilan turli mazmunli suratlar chizilgan. Ayrim xonalari ganch suvoq qilingan.

Mirzaqultepa (Termiz), Oqqo'g'on (Sherobod) va Sho'rtepa (Angor) yodgorliklari Kushon davri deqonchilik qishloqlari manzarasini tiklashda muhim o'rin tutadi. Qishloqlarda o'rin olgan uy-joy imoratlari ma'lum reja bo'yicha tartib bilan qurilgan. Uy-joylar aholining jamiyatda tutgan o'ri va iqtisodiy holati ko'ra barpo etilgan. Ularda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarilib, shahar aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlab turilgan.

Baqtriyaning antik davri yodgorliklari orasida diniy inshootlar muhim o'rin egallaydi. Bu yerdə otashparastlik, buddaviylik ibodatxonalaridan tashqari mahalliy ma'budlar sharafiga barpo etilgan ibodatxonalar ham mavjud. Termizdan g'arbda Qoratepa ibodatxonasi joylashgan. Ibodatxona buddizm vatani qurilish an'anasiga ko'ra mahalliy qurilish usulida barpo qilingan. Ibodatxonani vatanidagi kabi g'orsifat shaklini aks ettirish maqsadida yero'sti qismi barpo qilingan. To'rtburchak hovlida joylashgan ayrim xonalarning pastida yerto'lalar mavjud. Unda ibodat, yashash va xo'jalik qismlari ajralib

turadi. Ibadatxonaning ichki qismi devorlarini budda, bodxisatva haykallari va buddaviylik diniy mafkurasi mavzusida chizilgan rangtasvirlar, budda hayotidan lavhalar bezab turgan.

Ibadatxona hovlisida budda

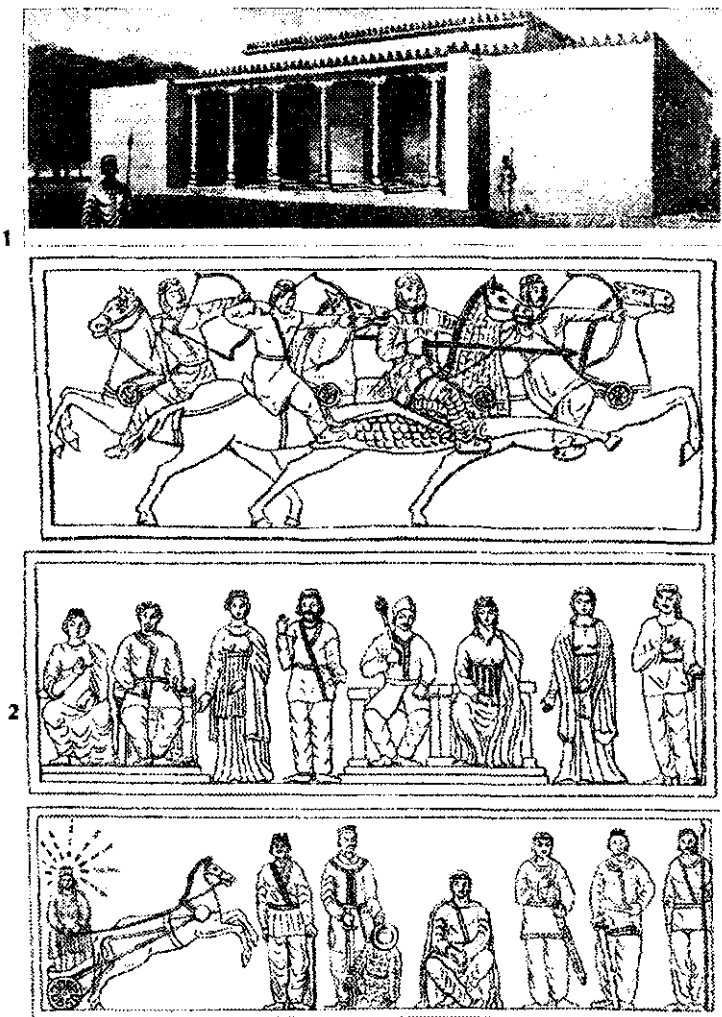
haykali va stupa o'rin olgan. Asosi to'g'ri to'rtburchak shakldagi stupa bir necha metr balandga ko'tarilgan. Ustiga silindrsimon inshoot solinib, uning tepasiga gumbaz shaklida tug' o'rnatilgan va toshdan soyabon biriktirilgan.

Antik davrining boshqa bir buddaviylik ibodatxonasi Qoratepaning shimoli-sharqiy qismida joylashgan Fayoztepa yodgorligida aniqlangan. Fayoztepa buddizm dinining *vixaru* turidagi ibodatxonasi bo'lib, u diniy marosimlar o'tkazish joyi, monastr va xo'jalik qismlaridan tashkil topgan.

Baqtriyaning antik davri qurilishida paxsa, xom g'isht ishlatilgan. Yunonlar davri qurilishida kvadrat (40x40x10-12 *sm.*), kushonlar davrida esa kichikroq g'ishtlar (30-32x30-32x9-10 *sm.*) ishlatilgan. Tosh ustun taglik, plyastr (ustunqosh)larda qo'llanilgan. Imoratlarning tomi terak va archa yog'ochlar yordamida yopilgan.

Baqtriya aholisi orasida asosan zardushtiylik diniga e'tiqod qilish odati ustun bo'lgan. Zardushtiylik dini doirasida *mitra* (quyosh ma'budi), *max* (oy ma'budi), *vado* (shamol ma'budi), *atsho* (olov ma'budi), *ardoxsho* (hosildorlik ma'budi), *nanz* va *vaxsh* ma'budlariga sig'inish odatlari ham mavjud bo'lgan.

Selevkiylar va Yunon-Baqtriya podsholigi davrida hukmron doira vakillari orasida ellin ma'budlariga sig'inish odati hukmron bo'lgan. Kushonlar davrida buddizm dini kuchaya boshlaydi. Ayniqsa, Kanishka hukmronligi davrida buddizm davlat dini sifatida qabul qilgandan keyin mamlakat hududida uning mavqeyi kuchaygan.

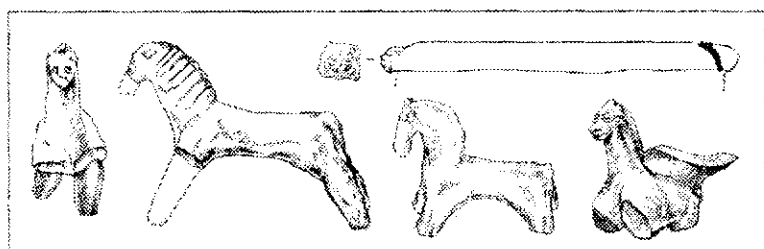
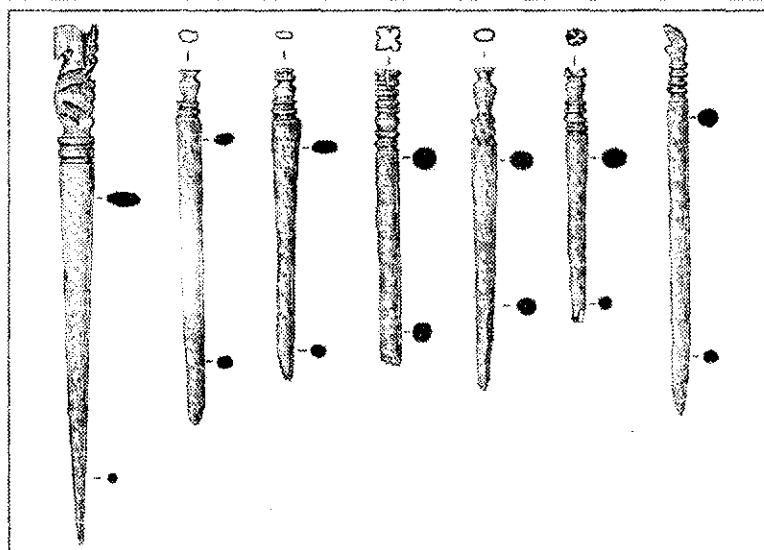
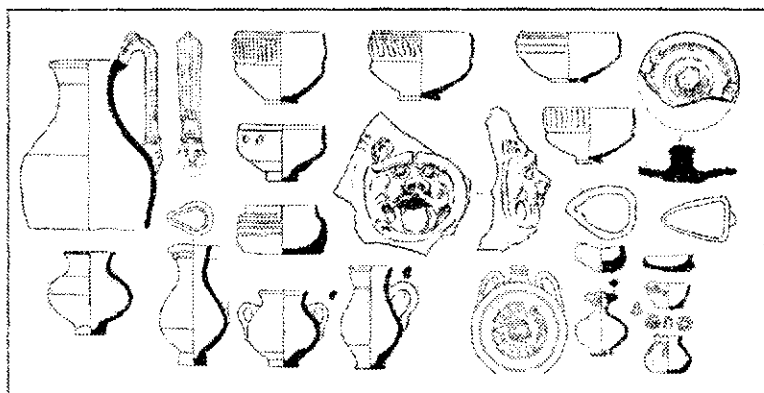

Xolchayon. 1.Saroyning tiklangan holati. 2.Devoriy suratlar

Baqtriyaga buddaviylik dini mil. avv. I asrda, ehtimol milodning boshida kirib kelgan. Keyinchalik O'rta Osiyoning ayrim yerlariga va Sharqiy Turkistonga tarqaladi. Shimoliy Baqtriyadagi Qoratepa ibodatxonasi, Fayoztepa monostiri,

Zurmala va Ayrطوم stipalari, Dalvarzintepa va Zartepa ko'hna shaharlarida joylashgan ibodatxona buddizmning muhim diniy inshootlaridir. Milodning boshida o'lkada buddizmning mavqeyi kuchayib, diniy markazlardan biriga aylanadi. Taxi Sangin yodgorligidan mahalliy Oxsho ma'budiga bag'ishlab barpo etilgan ibodatxonaning o'rni ochilgan. Termiz yaqinidagi Ayrطوم manzilgohidan podsho Xuvishka hukmronligining dastlabki yillarida Nanaya ma'budi sharafiga barpo etilgan ibodatxonaning xarobasi aniqlangan. Baqtriyaning antik davri aholisi turli xil dinlarga e'tiqod qilib, diniy erkinlik tamoyilga amal qilgan. Baqtriyada dafn inshootining uch xil turi mavjud. Birinchisi, mil. avv. II asrda Shimoliy Baqtriya hududiga kirib kelgan ko'chmanchi chorvadorlarga tegishli qabr-qo'rg'onlar. Ulardan Bishkent vohasida Tulxar va Aruktov mozorlaridagi tuproq qo'rg'on tagidagi o'ra va qisman oddiy chuqur ustidan tosh terilgan go'rlar o'rganilgan. Ikkinchisi, o'troq dehqonchilik qishloqlari yaqinida joylashgan bir mayitli oddiy qabrlar. Uchinchisi, jamoaviy qabrlar, ularda bir nechta marhumlar ko'milgan. Marhumlar bilan birga turli taqinchoqlar, zeb-ziynat buyumlari va sopol buyumlar qo'shib ko'milgan. Qadimgi Baqtriyaning daryo vohalarida yashagan aholi sug'orma dehqonchilik, chorvachilik va bog'dorchilik bilan shug'ullangan. Tog' va tog' oldi hududida chorvachilik va lalmi dehqonchiligi rivojlangan. Hunarmandchilikda kulolchilik, metalga, toshga ishlov berish, zargarlik, duradgorlik, ko'nychilik, to'qimachilik, gilamdo'zlik kabi turlari faoliyat yuritgan. Yodgorliklardan temirdan yasalgan harbiy qurol-yarog'lar, xususan, uch qirrali kamon paykonlari, har xil qilichlar: akinak, sarmatlarning uzun qilichiga o'xshagan maxayralar topilgan. Baqtriyaning Dalvarzin, Saksanoxur va boshqa ko'p yodgorliklardan xumdonlar aniqlangan. Antik davrining dastlabki bosqichi xumdonlari aylana shaklda bo'lgan. Milodning I asrdan boshlab to'g'ri to'rt burchak shaklli turlari paydo bo'ladi. Sopol buyumlari tez aylantiriladigan charxda yasalgan. Antik davrining dastlabki bosqichida ahamoniyar davridagi kulolchilik an'analari davom etadi.

Zartepa manzilgohi moddiy topilmalari majmuasi

Ellin davrida kulolchilik ishlab chiqarish texnologiyasi keskin o'zgarib, yanada takomillashadi. Ellin davri kulolchiligi sopollari yaxshi tindirilgan loydan yasalgan. Sopol buyumlariga obdon ishlov berilib, sirtiga oq va sariq rangli angob surtilgan. Elinlarga xos kosalar, baliq soladigan idishlar, bo'g'zi tashqariga qayrilib ishlangan laganlar, turli xildagi bo'g'zi uzun va tor ko'zalar ishlab chiqariladi. Xo'jalik uchun xum, xumcha, garshoksimon idishlar yasalgan. Ayrim sopol buyumlarining tag va ustki qismi alohida tayyorlanib, ular o'zaro birlashtirilgan. Oshxona, qozon va tavalari qo'lda yasalgan.

Baqtriyaning antik davri tasviriy san'ati o'zining xilma-xilligi va mazmunan boyligi bilan ajralib turadi. San'atning haykaltaroshlik, rang-tasvir, zargarlik turlari rivojlangan.

Kichik haykalchalar yunon-baqtriya davrida uchramaydi. Antik davrining ilk bosqichida qo'llarini tanasi bo'ylab tashlab turgan kiyim-boshisiz tasvirlangan ayol haykalchalari tarqalgan. Keyinchalik ustida keyim-boshi bilan qo'lida oyna ushlab turgan holatda tasvirlangan ma'budalar aks ettirilgan haykalchalar tarqaladi. Ayol tasvirlangan haykalchalarda mahalliy aholining diniy e'tiqod tushunchasi bilan bog'liq qarashlar aks etgan.

Kushon davri haykalchalarida erkaklar tasvirlangan haykalchalarining kam sonli nusxalari topib o'rganilgan. Ular kushon zodogonlarining siymolarini aks ettirgan. Otliq va ot tasvirlangan haykalchalar ham mavjud. Otliq ko'chmanchilar hayoti bilan bog'liq bo'lsa, ot yuechji qabilasida ot kultini aks ettirgan. Kushon davri tasviriy san'ati buddaviylik diniy mafkurasi aks ettirgan budda va bodxisatva siymolarini tasvirlashdan iborat.

Rang-tasvir san'ati namunalari Dalvarzintepa, Xolchayon va Qoratepa manzilgohlaridagi uy-joy, saroy va ibodatxona devorlariga chizilgan suratlarda o'z aksini topgan. Dalvarzintepa uylarining devoriga naqshlar chizilgan. Xolchayonning devorlardan birida shoh va uning oila a'zolari hamda saroy ahilining tasviri chizilgan. Bundan tashqari kamon bilan qurollangan bir necha

otliq va Afina, Gerakl va Nika kabi yunon xudolarining ko'chmanchilarga xos shaklda berilgan tasviri ham mavjud.

Baqtriya. Haykaltaroshlik namunalari

“Amudaryo xazinasi” va Dalvarzintepadan topilgan 36 kg. iborat oltin xazina Baqtriyaning antik davri zargarlik san’atining yuksak taraqqiyotidan darak beradi.

Baqtriya antik davrining yirik madaniy markazlaridan biri bo‘lib, o‘lkaga

turli xalqlarning kirib kelishi natijasida o'ziga xos madaniyat shakllanadi. Baqriyada mahalliy, ellin, budda va ko'chmanchilar madaniyati an'analari uyg'unligida o'ziga xos antik davri madaniyati vujudga kelgan.

So'g'diyona. Antik davrida So'g'diyonaning hududiy chegarasi ancha kengayib, Zarafshon vohasi yerlari to'liq o'zlashtiriladi. So'g'dning antik davri tarixi yoki ayrim toponimlariga oid ma'lumotlar fors, yunon-rim, xitoy va qisman arman manbalarida saqlangan.

O'lka hududida joylashgan antik dariga oid manzilgohlar bir necha turga ajratilgan. Ular katta-kichik shaharlar, o'troq dehqonchilik qishloqlari va diniy inshootlardan iborat. Ko'fna shahar xarobalari antik davri to'g'risida ko'proq va aniq ma'lumotlar beradi.

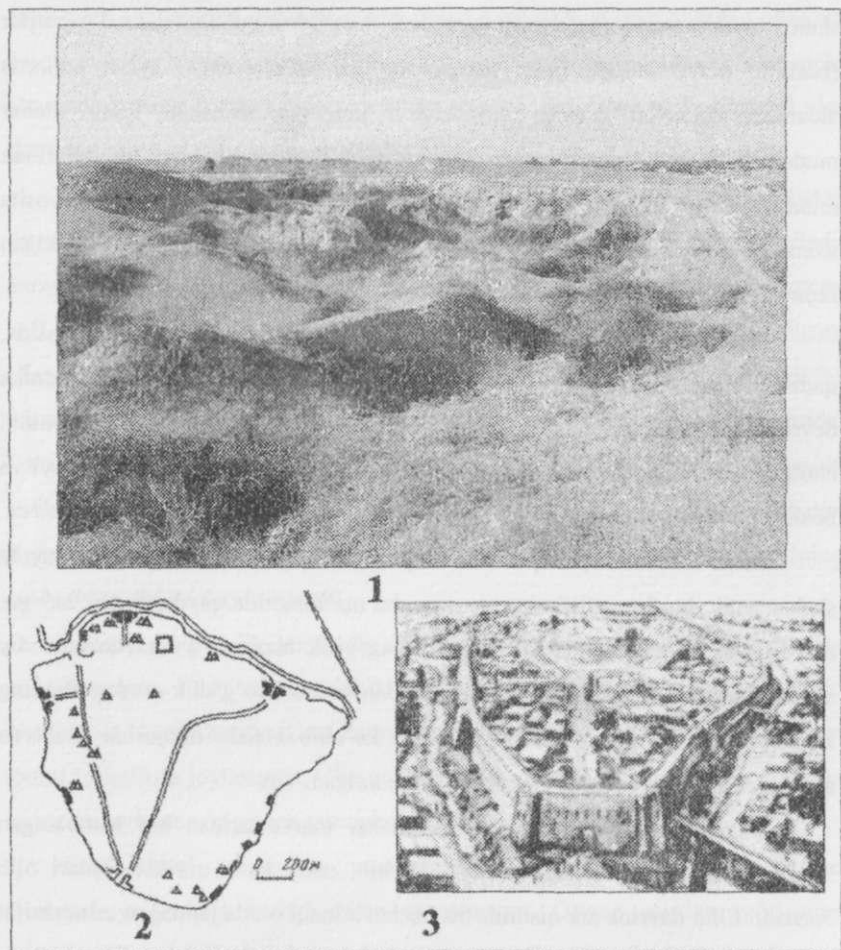
So'g'dning antik davri shaharlarining bir qismi ilk temir davridagi o'rnida (Afrosiyob, yerqo'rg'on, Ko'ktepa, Uzunqir-Podayotoq-Sangirtepa) faoliyat yuritgan bo'lsa, boshqa birlari (Qalai Zaxaki Maron, Kitob shahridagi Qalandartepa yodgorligi, Talli Barzu, Buxoro va boshqalar) antik davrida shakllangan.

Antik davrida Afrosiyobning maydoui kengayib, o'lkaning yirik markaziga aylanadi. Ma'lumki, yunonlarga qadar Marokand shahri *Smarakansa* nomi bilan yuritilgan. Yunonlar Smarakansani o'zlarining tilga moslab Marakanda shaklida talaffuz qilishidan kelib chiqqan, bo'lsa kerak.

O'rta Osiyo hududi yunonlar tomonidan bosib olingandan so'ng Shimoliy Parfiya va Baqriyadagi kabi So'g'dda ellin madaniyatining ta'siri kuchayadi. Ayniqsa, bu jarayon shahar qurilishida ko'proq namoyon bo'ladi.

Yunon qo'shinlarining dastlabki yurishida Afrosiyobni osonlik bilan qo'lga kiritgan bo'lsada, Sptamen boshchiligidagi qo'zg'alonchilar bilan bo'lgan to'qnashuvdan so'ng talofat yetgan shahar mudofaa devorlarining ma'lum qismida yunon harbiy-muhandislik rejasi bo'yicha ta'mirlash va qayta qurish ishlari olib boriladi. Kvadrat shaklli xom g'ishtlardan barpo qilgan ikki qatorli devor o'rtasida yo'lak-*gaiereya* qoldirilgan bo'lib, uning umumiy

qalinligi asosidan 7 metrni tashkil etgan. Mudofaa devori to'g'ri burchakli mudofaa burjlari va jangavor shinaklar bilan kuchaytirilgan. Yunon harbiy-muhandislik rejasi bo'yicha odatda mudofaa devorlarning tashqarisidan xandakka tomonida "berma" yoki "proteyxizm" qoldirilgan bo'lib, dushman qarshiligini susaytiruvchi dastlabki vosita vazifasini bajargan.

1. Afrosiyob zamonaviy ko`rinishi 2. Afrosiyob rejasi
3. Qadimgi shahar ko`rinishi (Afrosiyob tiklangan)

Mudofaa devorida keyingi davrda taxminan mil.avv. II asrda qayta ta'mirlash ishlari olib borilishi bilan eski devor olib tashlanib, uning o'rnida 50-70 sm. qalinlikdagi shag'ar aralash paxsa bloklardan eniga 8-10 metr bo'lgan tagdevor ko'tariladi va uning ustida yo'lak-galereya qoldirilgan ikki qatorli yangi mudofaa devor ko'tariladi. Bu bosqichdagi ta'mirlash ishlari davomida shahar mudofaasini yanada mustahkamlash maqsadida qo'shimcha qal'a-burjlar (bastion) barpo etiladi. Ilgari mavjud bo'lgan to'rtburchak, ayrim hollarda aldanchi shinaklar o'rnida nayzasimon jangavor shinaklar bilan shahar mudofaasi kuchaytiriladi hamda devorlarning ichki va tashqi tomonlaridan muntazam "plyastrlar" barpo etiladi. Ta'mirlash ishlariga zarurat bevosita shimoliy-sharqdan siljigan sak-yuejji qabilalarining kutilmaganda qilingan hujumi natijasida shaharga yetkazilgan talofat natijasi bo'lish mumkin.

Shaharning arki (may. 0,5 ga.) manzilgohning shimoliy chekkasida, qadimgi o'rnida faoliyat yuritadi. Bu qismi ham o'z navbatida alohida mudofaa devori bilan muhofazalangan bo'lib, uning kirish darvozasining ikki tomoni cho'ziq shaklli burjlar bilan kuchaytirilgan. Ark ichkarisida hukmdor saroyi va boshqa mahobatli imoratlar o'rin olgan.

Shahar maxsus sopol quvurlari orqali suv bilan ta'minlangan. Bu paytda shahar antik davri mualliflari yozma manba ma'lumotida qayd etilgan 219 ga. maydoni to'liq shakllanib, O'rta Osiyoning yirik madaniy va savdo-iqtisodiy markaziga aylanadi. Antik davrining oxiridan boshlab so'g'dlik savdogarlarning ko'pchiligi sharqdagi savdo manzillariga ko'chib ketishi natijasida shaharda aholi kamayib, hayot susayib qolishiga olib kelgan.

Samarqandning antik davri yirik shahar markazlaridan biri hisoblangan Ko'ktepa ellin davrida ham faoliyat yuritib, unda katta qurilish ishlari olib boriladi. Ellin davrida ark qismida bir nechta xonani o'zda jamlagan minorasifat imorat barpo etiladi. Bu davrda Afrosiyobdagi kabi kvadrat g'ishtdan ko'tarilgan ikki qator ichki muhofaza devori qurilib, shaharning mudofaa qudrati kuchaytiriladi.

Boshqa bir shahar Qo'rg'ontepa yodgorligi o'rnida bo'lgan. Shahar ark, shahriston va shahar atrofi qismlaridan iborat. Ark qismida paxsadan ko'tarilgan antik davri mudofaa devorining o'rnini aniqlangan. Shaharda uy-joylar, olov ibodatxonasi joylashgan.

Ko'ktepa manzilgohining yuqori qismida mil.avv. II asrga oid ko'chmanchi chorvador qabilalariga oid qabr o'rganilgan. Ayol dafn etilgan qabrdan oltindan yasalgan taqinchoqlar topilgan. Tadqiqotchi olimlar mazkur qabrni ko'chmanchi chorvadorlarning (saklar) nufuzli ayoliga tegishli, deb hisoblaydi. Ehtimol ular sharqdan janubga siljigan sak-yuechjiy qabilasi bo'lgan.

Buxoroda antik davri arxeologiya So'g'dning boshqa hududlariga nisbatan yaxshi o'rganilmagan. O'tgan asrning oxirida antik davri qal'alari o'rganiladi. Buxoroning g'arbiy qismida mil. avv. VI asrda shakllangan Boshtepa, Oyoqtepa I, II kabi bir nechta muhofaza devori bilan o'rab olingan qal'alar o'rganilgan. Ularda mudofaa burjlari va shinaklar uchramaydi. Qadimgi mudofaa devorlarning qoldiqlari Buxoro arki, Poykent manzilgohining ark qismida, Varaxshadan sharqda joylashgan O'rtatepada aniqlangan. Buxoro vohasida antik davri madaniyatining shakllanishida So'g'dning ta'siriga nisbatan Xorazmning ta'siri yuqori bo'lgan. Keyingi bosqichda Markaziy So'g'ning madaniy ta'siri kuchayib boradi.

Janubiy So'g'd ilk temir davridagi kabi Kesh va Naxshab vohalaridan tashkil topgan. Kesh vohasi kichik daryo vohalaridan tashkil topgan sharqiy qismida va Naxshab vohasi esa daryo o'zaning pasaygan o'rta oqimini hududidan iborat tekislikda joylashgan. Ular moddiy madaniyat va xo'jalik xususiyatlariga ko'ra umumiy va o'ziga xos tomonlariga ega.

Antik davri yunon-rim manbalarida keltirilgan Nautaka, Ksenippa Qashqadaryo vohasi hududi bilan qiyoslangan. O'tgan asrning oxirigacha Nautaka Sharqiy Qashqadaryo, Ksenippa esa Qarshi vohasiga qiyoslangan. O'tgan asrning oxirida Afg'oniston hududidan topilgan oromiy yozuvida teriga bitilgan hujjatda *Kish* va *Nikshapiya* shaharlari to'g'risidagi ma'lumot

keltirilgan. Demak, ilk oʻrta asr xitoy manbalarida qayd etilgan Kesh va Naxshab toponimlari ahamoniylar davrida ham mavjud boʻlgan. Yozma manbalarda keltirilgan Nautaka va Ksenippa Kish va Nikshapiya shaharlari buysungan viloyatlarning nomi boʻlsa kerak.

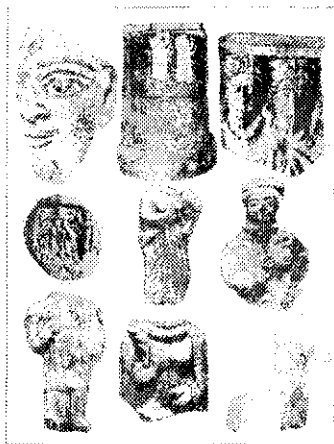
Naxshabning antik davri yirik shahar markazi boʻlgan yerqoʻrgʻon yodgorligi arxeologik jihatdan yaxshi oʻrganilgan. Koʻhna shahar ikki kator devor bilan muhofaza qilingan. Ichki devor 40 ga.,

tashqari devor 150 ga. maydonni oʻrab olgan. Shaharistonning shimoliy qismida alohida mudofaa devoriga ega ark (90x60 m.) joylashgan. Shaharning devori burj va jangavor shinaklar bilan kuchaytirilgan.

Yerqoʻrgʻondan mil. avv. III-IV asrlarga oid saroy majmuasi va III-IV asrlarga oid ibodatxonaning oʻrni ochilgan. Ibodatxonaning toat-ibodat amallari bajariladigan mahobatli markaziy xonasi yogʻoch ustunlar yordamida yopilgan. Ibodatxonaning devorlarini haykalchalar va rang-tasvirlar lavhalari bezab turgan.

Ibodatxonadan tutatqidonlar, oyna, ilon va qurbaqa shaklli haykalchalar topilgan. Ibodatxonada olov va suv muhim oʻrin egallagan. Undan topilgan moddiy yoshiyolar orasida ayol maʼbudiga tegishli haykalchani boʻlaklari topilgan. R.H.Sulaymonovning fikriga koʻra ibodatxona shahar va uning atrof hududidan iborat vohaga homiylik qilgan ayol maʼbudi sharafiga barpo etilgan. Mazkur ibodatxona zardushtiylik diniy doirasiga kiruvchi Spenta Armaiti yoki Spandarmat (hayot ato etuvchi zamin maʼbudi) va Anaxita Xaraxvati Ardivisura (suv, hayot va sevgi maʼbudi) maʼbudlaridan biriga tegishli boʻlgan.

Qarshi shahrida Qalai Zaxoki Maron manzilgohi joylashgan. Oʻziga xos

Yerqoʻrgʻon. Haykal-taroshlik

me'moriy-qurilish usuliga ega manzilgohning umumiy maydoni 225 ga. Ko'hna shahar uch qismdan iborat bo'lib, ularning har biri alohida mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mudofaa devorlarida burjlar uchramaydi.

Ma'lumki, mil. avv. II asrda qurg'oqchilik natijasida Sirdaryoning quyi oqimidagi o'zanlarida faoliyat yuritgan Babishmulla va Chirikrabod madaniyatlarini inqirozga uchratdi. Aholi suv zaxirasiga ega bo'lgan yangi yerlarga ko'chishga majbur bo'lgan. R.H.Suleymanov Chirikrabod madaniyatiga oid dax qabilasining bir qismi mil. avv. II asrda Qarshi vohasiga kelib, Qalai Zoxaki Maron manzilgohiga asos solgan, deb hisoblaydi. O'zaro yaqin joylashgan yerqo'rg'on va Qalai Zoxaki Maron o'rnida faoliyat yuritgan shaharlardan qaysi biri Janubiy So'g'dning ma'muriy markaziga bo'lganligi noma'lum.

Qashqadaryoning sharqiy qismida Kitob shahridagi Qalandartepa yodgorligi o'rnida qadimgi shahar faoliyat yuritgan. Hozirgi paytda zamonaviy qabristonga aylantirilgan yodgorlikning umumiy maydoni 40 ga. dan ortiq. Uning arki nisbatan baland joyida 1 ga. maydonni egallagan qismida joylashgan. Yodgorlikda qazishma ishlari olib borilmagan. Kulollar mahallasining o'rnini aniqlangan. M.ye.Masson taxminiga ko'ra yodgorlik antik davriga oid qadimgi shaharning o'rnini bo'lib, Afg'onistondan topilgan yozma manbada keltirilgan *Kish* shahri aynan Qalandartepa yodgorligi o'rnida faoliyat yuritgan bo'lsa kerak.

Tadqiqotchilar Keshni xitoy manbalarida keltirilgan Kanguy davlatining tarkibiga kirgan *Si-se* mulki bilan qiyoslaydi. Qashqadaryo vohasining Kushon davlati tarkibiga kirganligi to'g'risida fikr bildirgan tadqiqotchilar ham mavjud.

So'g'd o'likasida yashagan mahalliy o'troq dehqon jamoasi vakillariga tegishli qabrlar uchramaydi. O'rganilgan qabrlar chorvador aholi vakillariga tegishli. So'g'dning mahalliy aholisi zardushtiylik diniga e'tiqod qilganlar. yerqo'rg'on yodgorligidan zardushtiylik jamoasiga tegishli daxmaning o'rnini aniqlangan. yerqo'rg'on dahmasi minorasifat imoratdan iborat bo'lib, tepa

qismida yilning sovuq kunlari mayitlarni saqlaydigan ochiq maydoncha joylashgan. Undan pastda dafn marosimini o'tkazish uchun mo'ljallangan ikkinchi maydoncha bo'lgan. Samarqanddagi Qo'rg'ontepa va Buxorodagi Setaloq yodgorligidan olov ibodatxonasi o'rganilgan. Zardushtiylilik dini uchun xos bo'lgan ossuariylar o'lkaning ko'pgina yodgorliklaridan topib o'rganilgan.

So'g'dning antik davri xo'jaligining asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etgan. Bu davrda irrigatsiya tarmoqlari takomillashadi. Mavjud Darg'om va Bulung'ur kanallari kengaytiriladi. Buxoro vohasining mazkur davrga oid sug'orish inshootlari o'rganilgan. Zarafshon daryosidan bosh olgan Eski Angar kanali tadqiqotchilarning fikriga qaraganda antik davrida barpo etilgan. Chorvachilik ham xo'jalikning muhim tarmog'i hisoblangan. O'troq dehqonchilik vohalarida qoramol ko'proq boqilgan. Kichik tuyoqli mollar asosan tog' oldi hududlarida rivojlangan.

Metallurgiya taraqqiyotidan darak buradigan ma'lumotlar juda kam. Lolazor manzilgohidan metall eritish ustxonasining o'rni aniqlangan. Temir va bronzadan yasalgan mehnat qurollari, xususan, omoch so'qasi, o'roq, pichoq, kamon paykonlari boshqalar antik davriga oid barcha yodgorliklarda uchraydi. Kamon paykonlari antik davrining boshlarida bronzadan uch parrakli qilib yasalgan. Mil. avv II asrdan boshlab, temirdan yasalgan uch parrakli paykonlardan foydalanish boshlangan. Metallurgiya ishlab chiqarishi mahalliy ma'dan konlari zaxirasiga asoslangan.

Hunarmandchilik sohalari rivojlangan. Antik davrining ilk bosqichida kulolchiligida ahamoniy davri an'analari qisman saqlanib qoladi. Ellin davrida kulolchilik sohasida yangi yutuqlarga erishiladi. Sopol buyumlarni asosan kulolchilik charxida va qisman qo'lda yasalgan. Bu davrda sopol buyumlarining ishlanish texnologiyasi takomillashib, ularning turi ko'payadi. Ellinizm dunyosi uchun xos bo'lgan turli buyumlar paydo bo'ladi. Megar kosalari, baliq soladigan idishlar, kraterlar (vino solinadigan idishlar), oynaxoya ko'zalari gardishlari G harfi yoki T harfi shaklida qayrilgan laganlar, turli-tuman

bo'g'zi uzun va tor ko'zalar ishlab chiqariladi. Yunon kulolchiligi ta'sirida mahalliy kulolchilik takomillashib, o'zgarib boradi. Silindrkonus shaklli nafis qadahlar yasala boshlaydi. Sopol buyumlarining sirti angobda nafis jilo beriladi. Qozon va tavalari qo'lda yasalgan.

To'qimachilik va ko'nhilik hunarmandchilikning muhim tarmog'i hisoblangan. Junga ishlov berish, paxta va shoyidan gazlamalar to'qish to'qimachilikning muhim tarmoqlari hisoblangan. Manzilgohlardan topilgan turli xil toshdan yasalgan urchuqboshlarning ko'plab nusxasi to'qimachilik to'qimachilik rivojidan darak beradi.

So'g'dning antik davri tasviriy san'ati Afrosiyob, yerqo'rg'on va boshqa yodgorliklardan topilgan moddiy ashyolarda o'z aksini topgan. Samarqand So'g'dning antik davri san'at terrakotik haykalchalarda aks etgan. Haykalchalar asosan ma'buda tasviridan iborat. Hosildorlik ma'budalari qo'llarida ho'l meva, guf yoki o'simlik ushlab turgan holatda aks ettirilgan. Qisman erkak va ayollarning musiqa asbobi bilan tasvirlangan haykalchalari ham uchraydi. yerqo'rg'onidan topilgan haykalchalar dunyoviy va diniy mazmun kasb etadi. Antik davrining ilk bosqichiga oid kam sonli erkak va ayol tasvirlangan haykalchalar real hayotni aks ettirgan. Antik davrining rivojlangan bosqichda haykalchalar soni ko'payadi. Milodning I-II asrlariga erkak, ayol, hayvon, otliq, afsonaviy mavjudot va qisman ma'buda aks ettirilgan haykalchalaridan iborat. Ular yasalishiga ko'ra o'zida mahalliy va ellin madaniyati an'analari aks ettirgan. III-IV asrlarda haykalchalar soni yanada ko'payadi. Turli holatda tasvirlangan mahalliy ma'budalar tasvirlangan haykalchalar soni ko'pchilikni tashkil etadi.

Yerqo'rg'on yodgorligida agat toshidan kichkina qilib yasalgan qurbaqa shakli, bronzadan quyilgan ilon shakli, oltindan yasalgan tiprotikon taqinchoq, bronza oynalar va antik davrining turli davrlariga oid loydan yasalgan haykalchalar so'g'dlik aholining boy moddiy madaniyatidan darak beradi.

Qadimgi So'g'dning antik davri alohida hududlari madaniyati o'ziga xos

jihatlari bilan bir-birida farq qilgan. So'g'd madaniyati mahalliy madaniyat an'analari negizida, ellin madaniyatining ta'siri rivojlanadi. Milodning arafasidan boshlab ko'chmanchilar madaniyati ta'siri kuchayib, pasayish kuzatiladi.

Ustrushona. Ustrushona to'g'risida qadimgi yozma manbalarda ma'lumot uchramaydi. Faqat antik davri yunon-rim manbalarida Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoning sharqiy yerlariga qilgan yurishida Yaksart (Sirdaryo) bo'yida joylashgan Kiropol shahrini vayron qilib, o'rnida qayta qurgan Aleksandriya Esxata qal'asi to'g'risida ma'lumot saqlangan.

O'lkaning antik davriga oid Ko'hna Xo'jand, O'ratepa (Mug'tepa), Munchoqtepa, Shirin va Qaliyatepa manzilgohlari o'rganilgan. Ko'hna Xo'jandda antik davrining ilk bosqichida arxaiik davridagi o'rnida hayot davom etgan. Antik davri madaniy qatlami zamonaviy qurilish imoratlari tagida qolib ketgan. Shaharning mazkur davr tuzilishi aniqlash qiyin.

Ustrushonaning shaharlaridan biri Shirin manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Umumiy maydoni 10 ga. dan iborat manzilgoh mil. av. IV asrda shakllanib, milodning boshida o'lkaning yirik shahar markazlaridan biriga aylanadi. Boshqa bir shahar Mug' (O'ratepa) manzilgohida taxminan mana shu davrda shakllangan.

Sirdaryo bo'yida joylashgan antik davriga oid Munchoqtepa manzilgohi yaxshi saqlangan. Manzilgohning tarhi to'g'ri to'g'ri to'rtburchak shaklda, daryo suvi muntazam yuvib, maydon qisqarib ketgan. Umumiy maydoni 4 ga. dan iborat bo'lib, shimoliy-sharqiy tomonidagi nisbatan baland qismidagi 70x40 m. joyda qo'hna shaharning qal'asi joylashgan. Manzilgoh xom g'ishtda terilgan mudofaa devori bilan muhofaza qilingan. Munchoqtepa ko'rinishdan Ustrushonaning dasht hududi chegarasidagi tayanch qal'asi hisoblanib, harbiy istehkom vazifasini bajargan.

Jizzax shahrining sharqiy chekkasida umumiy maydoni 30 ga. dan ortiq joyni egallagan Qaliyatepa manzilgohi joylashgan. Manzilgoh ark, shahriston va

rabot qismlaridan tashkil topgan. Mazilgoh mil.avv. III/II asrda shakllanib, Jizzax shahrining qadimgi o'rnini hisoblanadi. Shuningdek, o'lkadagi Zomin shahrining qadimgi o'rnini ham mil. avv. II/I shakllanib keyingi davrlarda rivojlangan. O'lkada boshqa shaharchalar, qadimgi istehkom-qal'alar, dehqonchilik qishloqlarining ham o'rnini saqlanib qolgan.

Ustrushonaning shimoliy qismida qadimgi ko'chmanchi chorvador qabilasining dafn inshootlari joylashgan. Ulardan Munchoqtepa va Shirinsoydagi qadimgi mozorlarda yorma va lahat qabrlari o'rganilgan. Qabrlarda ko'proq yakka mayitlar ko'milgan. Ko'p mayit ko'milgan qabrlar ham mavjud. Ustrushonaning o'troq hayot kechirgan aholisi orasida otashparastlik dini tarqalgan. Marhumlarni zardushtiylik udumi bo'yicha etni suyakdan ajratib, ostodonda dafn qilish odati ham mavjud bo'lgan.

Ustrushona xo'jaligining asosini dehqonchilik tashkil etgan. Bu davrda sug'orish tizimi takomillashib, yangi yerlar o'zlashtiriladi. Ekin dalalari kichik daryolardan bosh olgan ariqlarda sug'orilgan. Voha atrofidagi dashtlarda chorvador qabilalar yashagan. Chorvachilikda qo'y, echki va qoramol boqilgan.

Hunarmandchilikning kulolchilik, metallarga ishlov berish, zargarlik va boshqa turlari rivojlangan. Munchoqtepa manzilgohidan to'g'ri to'rt burchak shakldagi xumdonning o'rnini ochib o'rganilgan. Metall quyish uchun mo'ljallangan tosh qolip topilgan. Qablardan temirdan yasalgan pichoq, qilich, yorg'uchoq, sopol urchuqbosh, qayroqtosh va topilgan.

Ustrushona Buyuk Ipak yo'li bo'yida joylashgan sababli savdo munosabatlari yaxshi rivojlangan. Milodning birinchi asriga oid Xitoy va Rim tangalari, chig'anoqlar, marjon munchoqlar, bronzadan yasalgan buyumlar topilgan. Ular o'lkaning xalqaro savdoda faol ishtirok etganligidan guvohlik beradi.

Sopol buyumlar qo'lda va kulolchilik charxida yasalgan. Qo'lda yasalgan sopol buyumlari qablardan topilgan. Ularning ko'pchiligining sirtiga oq yoki qizil rangli angob surtilgan. Qo'lda yasalgan sopolli turli o'lchamli kosa va

ko'zalardan iborat. Kosalar yarimsferik shaklga ega bo'lib, o'lchami ancha katta. Charxda yasalgan sopollarning sirtiga qizil yoki jigar rang angob surtilgan. Ular turli xil kosalar va bir quloqli ko'zalardan iborat.

Ustrushonaning antik davri jamiyati o'ziga xos taraqqiyoti bilan boshqa o'lkalardan farq qiladi. O'lkaning antik va arxaik davrlari madaniyati o'rtasidagi bog'liklik arxeologiya ma'lumotlari yetarli bo'lmaganligi sababli to'liq ochib berish imkoniyati mavjud emas.

Choch-Iloq. Qadimgi Choch-Chirchiq vohalaridan tashkil topgan hozirgi Toshkent viloyati hududidan iborat o'lka. Choch tarixiga oid aniq ma'lumotlar qadimgi yunon tarixchilarining asarlarida uchraydi. Tarixchi Strobenning "Geografiya" asarida keltirilgan ma'lumotlarda mil.avv. I ming yillikning O'rtalarida Yaksart (Sirdaryo) ortidagi yerlarda jangavor ko'chmanchi sak qabilalari istiqomat qilganligi keltiriladi. Boshqa bir mullif Dionisiy Periegit asarida Selevkiylar sarkardasi Demodam daryo ortiga (Yaksart) yurish qilib, qal'a shaharga asos solganligi to'g'risidagi ma'lumot mavjud. Bu voqea kamida mil.avv. III asr boshlarida sodir bo'lgan. Bu shahar akademik Yu.F.Buryakovning fikriga ko'ra hozirgi Qanqa yodgorligining dastlabki o'rnida vujudga kelgan.

Keyingi davr tarixi bilan bog'liq voqealar tavsiloti bilan Xitoy manbalari orqali tanishish mumkin. Chjan Szyan (mil.avv. II asrning ikkinchi yarmi) keltirgan ma'lumotlarda o'lka *Yuni* nomi bilan tilga olinib, uning Kangulyar davlati tarkibiga kirganligi ta'kidlanadi. Keyingi davr Xitoy manbalarida *Shi*, *Chjeshi* (*Chjesi*) shaklida keltirilgan.

O'lkada dastlabki shahar (Kanka) yuqorida ta'kidlanganligi kabi mil. avv. III asr boshlarida shakllanadi. Mil. avv. III asr o'rtalarida vohaga Sirdaryoning quyi oqimi hududidan ilgari shaharsozlik an'analari bilan tanish bo'lgan qabilalarning ko'chib kelib joylashishi kuzatiladi. Bu yerda mahalliy Burgulik, ko'chmanchi sak qabilalari va Jetiosar madaniyati qisman o'lkaga ellin madaniyati an'analarning kirib kelishi bilan antik davrida o'ziga xos madaniyat

shakllanadi.

Toshkent vohasida antik davrining ilk bosqichida *burgulik-sak* madaniyati faoliyat yuritgan. Zamonaviy tadqiqotchilar fors manbalarida qayd etilgan *Saka tiyay-taraxaudalar* yashagan hudud doirasiga Toshkent vohasini ham kiradilar. Mil. avv. III asrda boshida ellin madaniyatiga xos shahar vujudga kelgan. Undan keyin Sirdaryoning quyi oqimidan Jetcasar madaniyatiga oid aholi ko'chib kelib joylashadi. Natijada burgulik, ellin va jeticasar an'analari negizida mahalliy madaniyat shakllanadi.

Vohaning antik davri tarixini asosli moddiy manbalar yetarli bo'lmisada arxeologik jihatdan quyidagi davrlarga ajratish mumkin: Sak davri (mil.avv. IV asr), ellin yoki Qanqa davri (mil. avv. III-II asr), Qovunchi I (mil. avv. II asrning oxiri-milodiy I asr) Qovunchi II (II asr-IV asrning boshi).

Selevkiylar qurgan qal'a-shahar Oqqo'rg'on tumani hududida joylashgan Qanqa manzilgohiga to'g'ri keladi. Qanqa manzilgohi (Shahriston I) dastlabki 6,5 ga. joyda bosqichda ilgariidan rejalashtirilgan loyihaga asosan, to'g'ri

to'rtburchak shaklida barpo qilingan. Uning shimoli-g'arbiy chekkasida ark joylashgan. Manzilgoh kvadrat g'ishtdan terilgan ikki qator mudofaa devori bilan o'rab olingan. Devorlarning o'rtasida yo'lakcha-*galereya* joylashgan. Mudofaa devori to'g'ri to'rtburchak shaklidagi butjlar va jangavor shinaklar bilan kuchaytirilgan. Devor bilan xandak o'rtasida "*berma*" yoki "*proteyvizm*" qoldirilgan. Qanqaning birinchi shahristoni qurilishi ellin shaharsozlik usuli bilan bir xil. Yu.Buryakov Demodam barpo qilgan qa'a aynan Qanqa o'rnida faoliyat yuritgan, deb hisoblaydi.

Qovunchi madaniyatining ilk bosqichida o'troq manzilgohlari shakllanib, mil avv. II asrdan o'lkada shaharsozlik taraqqiyotining ikkinchi bosqichi boshlanadi. Qovunchitepa, Kindiktepa, Shoshtepa va boshqa shaharlar shakllanadi.

Qanqa manzilgohi mil. avv. II-I asrlarga kelib, Kangyuylar davlatining ma'muriy markaziga aylangandan so'ng shahar maydoni xiyla kengayib,

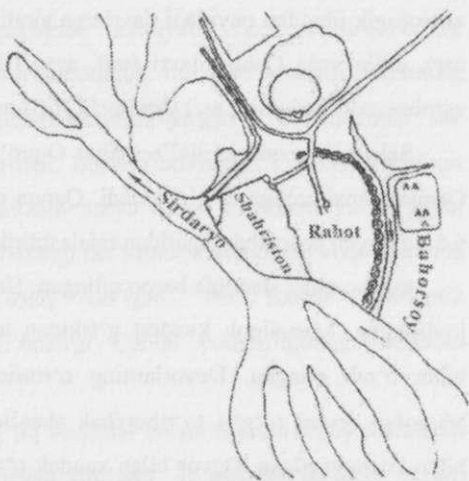

Qanqa manzilgohi (Antik davri)

umumiy maydoni 150 ga. yetadi.

Shahar antik davrida o'lkaning savdo-ishlab chiqarish va madaniyat markaziga aylanadi.

Qanqaning janubiy qismida taxminan 5 ga. maydonda savdo-ishlab chiqarish qismi joylashgan. Quyi madaniy qatlamidan topilgan moddiy ashyolar antik davrining ilk bosqichiga oid. Buyuk Ipak yo'lining bir tarmog'i Qanqa orqali Toshkent vohasidan

Shohruxiya manzilgohi

hududidan o'tgan bo'lsa kerak. Xitoy manbalarida *Shishahri* mudofaa devorining uzunligi 10 li. (4-5 km.) masofaga cho'zilganligi keltirilgan.

Antik davriga oid Shohruxiya, Kavardan, Xonobodtepa, Qu'loqchintepa, Mingo'rik va boshqa o'ndan ortiq yodgorliklar o'rnida qadimgi shaharlar faoliyat yuritib, o'lkada urbanizatsiya jarayoni chuqurlashdi.

Shoshtepa manzilgohida atrofi ikki qator devor bilan o'rab olingan xochsimon qurilish majmuasi ochilgan. Bu majmuaning qurilish usuli Toshkent vohasi uchun xos emas. Arxeolog olimi M.I.Filanovichning fikricha Shoshtepa

me'moriy majmuasi Jetiasar madaniyati qurilishiga o'xshaydi. Olimaning fikriga ko'ra Toshkent shahrining eng qadimgi o'rnini mana shu manzilgoh o'rnida shakllangan. Imorat esa ibodatxona vazifasini bajargan. Chochning Qanqadan keyingi antik davri ikkinchi yirik shahar markazi Shohruxiya manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Ko'hna shahar Sirdaryoning chap sohilida daryo kechuvi yaqinida joylashgan. Manzilgohning tomonlari o'z davrida 600x600 m. dan iborat bo'lgan. Daryo toshqinining doimiy yuvib turishi oqibatida shahristonning asosiy qismi nobud bo'lib, qolgan maydoni uchburchak shaklida saqlanib qolgan. Ark qismi esa butunlay yuvilib ketgan. Manzilgohning quyi qatlami mil. avv. I asr bilan sanalangan. Ko'hna shahar Buyuk Ipak yo'lining Chochdan So'g'dga olib boradigan tarmog'i bo'yida joylashgan. Manzilgohning shakllanishi Buyuk Ipak yo'li faoliyati bilan bog'liq bo'lib, mil. avv. I asr asrning boshida shaharga aylangan bo'lsa kerak.

Qovunchi madaniyatining keyingi bosqichida Mingo'rik yodgorligi o'rnida aholi manzilgohi shakllanib, shahar markaziga aylanadi. Umumiy maydoni 35 ga. dan iborat mudofaa devoriga ega manzilgoh ark va shahriston qismlaridan tashkil topgan. Arkda saroy, harbiy zaxira ombori va boshqa imoratlarning o'rnini ochib o'rganilgan. Imoratlarning devorlari turli mazmundagi rang-tasvir namunalari bilan bezatilgan.

Toshkent vohasining tog' oldi hududlarida va dabqonchilik vohalarining atrofida chorvachilik bilan hayot kechirgan aholi yashagan. Ularning madaniyati xo'jaligiga oid moddiy manbalar dafn inshootlarida o'z aksini topgan.

Qovunchi I dafn inshootlari o'ra, yorma va qabr-qo'rg'onlardan iborat. Qabr qo'rg'onlarning ustiga tuproq, qisman tosh uyulgan. Ular ko'ndalang, qisman uzunasiga joylashgan dromosga ega bo'lgan. Qabrlarda yakka va ko'pchilik marhumlar dafn qilinib, ularga sopol idishlar, menat qurollari, zebziyyat va boshqa buyumlari qo'shib ko'milgan.

Qovunchi I bosqichiga oid soppalar qo'lda yasalgan. Burgutuk madaniyati soppalaridan tagi tekisligi bilan farq qilgan. Soppalarning sirtiga oqish rangli

angob surtilgan. Ularning sirti jigarrang yoki qora-jigar rangli oqib turgan chiziqlar bilan bezatilgan.

Sopollar xum va xumcha, bir tutqichli ko'zacha, qozon, katta va kichik tovoq, yirik xum, mustaxara, past bo'yli tava yoki qovurgichlardan iborat. Qovunchi II bosqichida sopol buyumlar sekin aylantiriladigan kulolchilik charxida yasala boshlangan. Bu bosqichda sopol buyumlarining turi ko'payadi. Ko'proq og'zi keng buyumlar yasalgan. Ayrim sopol idishlarning tutqichida hayvon, xususan, qo'yning boshi yoki biror narsaning shakli tushirilgan. Tutqichining qarama-qarshi tomonida silindrsimon jo'mrakka ega sopol buyumlari ham mavjud.

Qovunchi I bosqichida vohada metallurgiya ishlab chiqarishi rivojlangan. Qanqa manzilgohining arki va shahrisonida metall eritish o'choqlari, metaldan yasalgan uy-ro'zg'or anjomlari, qurol-yarog'lar va boshqa buyumlar topilgan. Ular temirdan yasalgan bir tig'li pichoqlar, uch qirrali katta va kichik kamon paykonlari, omochdan iborat.

Qovunchi II bosqichiga oid yodgorliklardan metallarga ishlov berish ustaxonalarining o'rni va metall buyumlari aniqlangan. Qulota manzilgohining arki va shahrisonidan Qovunchi I ning oxiri va Qovunchi II ning boshlariga oid qatlamidan metall eritish o'chog'i devorining qoldig'i, mis va kumush parchalari va ularni eritish jarayonida hosil bo'lgan toshqollar topilgan. Kadovattepa yodgorligidan diametri 2,2 m. keladigan silindr shaklli temir eritish uchog'i aniqlangan. Metall buyumlari ikki tomonlama o'tkir tig'ig'a ega qilich, bir tig'li pichoq, to'rt qirrali va tiqinli kamon o'qi va boshqalardan iborat. Oltindan nozik qilib yasalgan sirg'a, munchoqlar, baldoq, bronza va kumushdan yasalgan uzuklardan iborat. Bronzadan yasalgan kichik silindr shaklidagi muhning yuzasida o'simlik va hayvonlar tasviri tushirilgan.

Umuman Toshkent vohasida mahalliy burgulik va sak madaniyati va chetdan kirib kelgan ellin, jeteasar madaniyatlarining aralashishi natijasida o'ziga xos antik davri Qovunchi madaniyati shakllanadi.

Farg'ona vodiysi. Farg'ona tarixiga oid fors va yunon-rim yozma manbalarida jo'yali ma'lumotlar mavjud emas. Gerodotning "Tarix" asarida keltirilgan *parikaniylar* ayrim tadqiqotchi olimlar Farg'ona vodiysi hududi yashagan, deb hisoblasa, boshqalar inkor qilgan. Tarix sahifalarida Farg'ona to'g'risidagi aniq ma'lumotlar mil. avv. II asrdan boshlab Xitoy manbalarida uchrab boshlaydi. Xitoylik sayyoh Chjan Syanning mil. avv. 138 -yilda g'arbiy o'lkalarga qilgan safari tafsilotlari bilan bog'liq. Antik davri Xitoy yozma manbalarida (*Shitszi, Xanshu*), *Davan (Dayyuan)* davlati to'g'risida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Sima Syanning "Shitszi" asarida keltirgan ma'lumotlarga qaraganda Davanda yashagan aholi o'troq hayot kechirib, guruch, bug'doy musallasbop uzum navini yetishtirgan. Afsonaviy uchar otlari-*arg'amaqlar* to'g'risida ma'lumot keltirilgan. Shuningdek, manbada o'lkada 70 dan ortiq katta-kichik shaharlar, xususan *Ershi* va *Yuchen* shaharlari tilga olingan.

Antik davriga oid yodgorliklar majmuasini Yu.A.Zadneprovskiy Sho'rabashat (mil. avv. IV-I asrlar-*Sho'rabashat va Qoratepa bosqichlar*) va Marhamat (I-IV asrlar *Xo'jambog' va Marhamat bosqichlari*) davrlariga ajratadi. N.G.Gorbunova Farg'on vodiysining Eylaton madaniyati o'rnida vujudga kelgan yodgorliklarini Ko'gay-Qorabuloq madaniyati (mil.avv. II-VII asrlar) nomi bilan yuritgan. Ko'gay yodgorligi o'troq dehqon jamoasi yodgorligi, Qorabuloq esa chorvadorlarga oid qabr-qo'rg'ondan iborat bo'lib, o'troq dehqon jamoasi aholisi bilan tog'oldi hududda yashagan chorvador qabilalar o'zaro aloqada bo'lgan. Ko'gay-Qorabuloq madaniyatining dastlabki ikki bosqichi (ilk-mil.avv. III-I, ikkinchi bosqichi I-IV) antik davriga oid.

Farg'ona vodiysining antik dari o'troq dehqonchilik manzilgohlari alohida mikrovohalar: Yassi, Qoradaryo, Qorsuv, Sirdaryoning yuqori oqimi hududida tarqalgan. Yodgorliklar katta-kichik shahar va qishloq xarobalaridan iborat. Bu davrga oid yirik 20 ga yaqin katta-kichik shahar turidagi manzilgohlar aniqlangan.

Shurabashat davri manzilgohlari asosiy qismi Farg'ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan. Farg'onaning sharqida, Yassi daryosi bo'yida joylashgan Shurabashat manzilgohi antik davriga oid eng yirik manzilgoh hisoblanadi. Umumiy maydoni 70 ga. keladigan ko'hna shahar xarobasi daryodan tashqari uch tomoni mudofaa devor bilan o'rab olingan. Devor burjlar bilan kuchaytirilgan. Manzilgohning sharqida joylashgan ark qismi ham alohida mudofaa devoriga ega. Shahriston zichlangan tuproq-val devor o'rab olgan. Devorning sirtiga xom g'isht terilgan. Arkning mudofaa devori esa xom g'ishtdan terilgan. Ko'hna shaharning asosiy qismida qurilish imoratlari uchramaydi, ochiq qoldirilgan. Bu manzilgohni Yu.A.Zadneprovskiy xitoy manbalarida qayd etilgan Yuchen shahri bilan qiyoslangan. Shurabashat davrida Farg'ona vodiysida Qoradaryo, Mingtepa (Marxamat), Sarvontepa, Chordonatepa manzilgohlari o'rnida qadimgi shaharlar faoliyat yuritgan.

Moddiy madaniyatli tosh qurollari, metall va sopol buyumlaridan iborat. Metaldan ishlangan uy anjomlari, ish qurollari va qurol yarog'lar soni juda kamchilikni tashkil etadi. Toshdan yorug'uchoq, o'roq, urchuqbosh yasalgan. Kulolchilik mahsulotlari sopol buyumlaridan iborat. Ularning qo'lda va charxda yasalgan turlari ajralib turadi.

Sopollarning asosiy ko'pchilik qismi kulolchilik charxda yasalgan, sirtiga qizil angob surtilgan. Qisman qora va oq rang angob surtilgan sopol buyumlari ham uchraydi. Buyumlar kosalar, chuqur kosalar, ko'zalar, bokal, krujkalar va mustaxaralardan iborat. Sopollarning sirtiga yorqin taglik ustidan qizg'ish-binafsha va qizil rang bo'yoqlarda naqshlar chizilgan. Naqshlar idishlarning yuqori qismi chizilib, ular geometrik va to'rsimon shakllar, to'qinsimon, ilonizi chiziqari va boshqa shakllardan iborat.

Marhamat bosqichida aholi soni ko'payib, ular yashaydigan hududlar kengayadi. Sug'orma dehqonchilik va irigatsiya tizimi takomillashib, ilgari yangi yerlar o'zlashtiriladi. Milodning boshida vodiyning tog'oldi hududi ham o'zlashtirilib, aholi manzillari paydo bo'ladi. Shahar va qishloqlar rivojlanib,

ularning soni yanada ko'padi. Shahar markazlarida hunarmandchilik ishlab chiqarishi va savdo jamlanadi.

Yirik shahar markazlaridan Marhamat manzilgohining maydoni 40 ga. Manzilgohda mil. avv. III-II asrlarda shahar sifatida shakllanib, I-III asrlarda taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Shaharning atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mudofaa devor burjlar va shinak bilan kuchaytirilgan. Shaharning imoratlarini qurishda paxsa va xom g'isht ishlatilgan. Shahristonning asosiy qismi ochiq qoldirilgan, qurilish imoratlari uchramaydi.

Arxeolog A.N.Bernshtam manzilgohni Xitoy manbalarida qayd etilgan Davan davlatining poytaxti-*Ershi* shahri bilan qiyoslagan. Buyuk Ipak yo'li bo'yida joylashgan shahar IV asrgacha Farg'ona vodiysidagi yirik savdo-iqtisodiy va madaniy markazlardan biri bo'lgan.

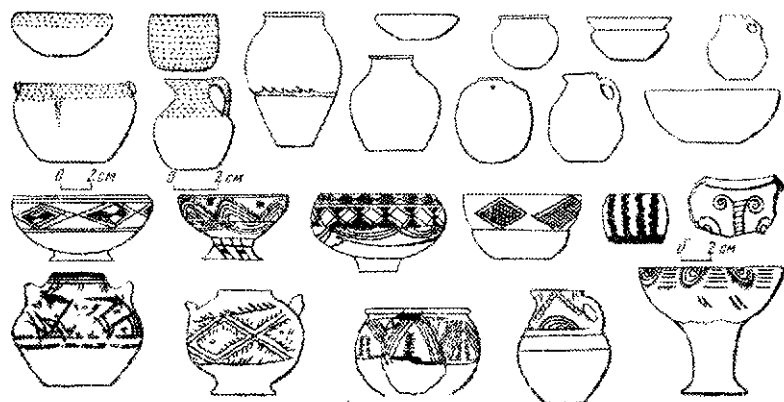
Marhamat davrida aholi Farg'ona vodiysining barcha yerlarini o'zlashtirib, aholi manzillari, xususan, shaharlar soni yanada ko'payadi. Bu davrga oid Kalamishtepa (Darvozaqirtepa), Sultonobod, Qo'rg'ontepa, Qilichqabr 2, To'rtko'l, Oqbura, Ko'hna Quva yodgorliklari Farg'ona vodiysining antik davri kichik shaharlari yoki shaharchalarining xabasidir.

Andijon shahridan 40 km. g'arbda joylashgan Kalamishtepa (Darvozaqirtepa) manzilgoh uch qismdan iborat bo'lib, II-III asrlarga oid. Manzilgoh arki to'g'ri to'rtburchak shaklga ega bo'lib, atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan va uning sirtida xandak mavjud.

Farg'ona vodiysining tog' oldi hududida chorvador qabilalari yashagan. Antik davriga oid Vorux, Turatosh va Qorabuloq qabristonlarida mingdan ortiq qabrlar aniqlangan. Ular oddiy o'ra, yorma va katakomba (lahat) qabrlardir. Ichki tomonidan xom g'isht yoki tosh terib chiqilgan qabrlar, ya'ni *sistalar* ham mavjud. Marhumlar tirikligida janiyatda egallagan mavqeyiga qarab ma'lum kuzatuv buyumlari bilan qo'shib ko'milgan.

Shahar markazlarida ixtisoslashgan hunarmandchilikning to'qimachilik, kulofchilik, metallarga ishlov berish, xususan, temirchilik, misgarlik va bronza

quyish va boshqa turlari rivojlangan. Mahalliy kon zaxirasiga asoslangan hunarmandchilik sohalari qishloq xo'jalik va binokorlik asbob-uskunalari, uy-ro'zg'or buyumlari hamda harbiy qurol-yarog'larni yasashga ixtisoslashgan.

Shurabashat davri sopollari

Bronza quyish ustaxonasining o'rnini Farg'ona vodiysining ko'pgina manzilgohida aniqlangan. Topilgan kam sonli metall buyumlari temir, bronza va misdan ishlangan. Har xil metaldan yasalgan uy-ro'zg'or, xo'jalik buyumlari va qurol yarog'larning kam sonli nusxasi saqlanib qolgan. Temir Korug'i manzilgohidan uzunligi 34 sm., eni 4 sm. keladigan qilichning pastki qismi topilgan.

Bu bosqichda tez aylantiradigan charxida devori yupqa qilib yasalgan va yuqori haroratda pishirilgan sopol buyumlari paydo bo'ladi. Sopollarning sirtiga qizil angob surtilgan. Sopol buyumlarni yasashda ma'lum standartga, ya'ni andazaga qat'iy amal qilingan.

Sopol buyumlar har xil katta-kichik kosalar, turli shaklga ega ko'zalar, vazalar hamda boshqa oshxona va xo'jalik idishlaridan iborat. Sopol buyumlarining sirtiga ikki xil, ya'ni tirnab va rang bo'yoqlarda naqshlar chizilgan. Naqshlar geometrik shakllar, o'simliklar, xususan, daraxt, ot, qushlarning tasviridan iborat.

Savdo-iqtisodiy munosabatlar yaxshi rivojlangan. Hunarmandchilik ishlab

chiqarishi, savdo-sotik, xususan, Buyuk Ipak yo'li orqali xalqaro savdo rivojlangan. Moddiy topilmalar orasida Xitoy va Hindistondan keltirilgan buyumning ko'pgina namunasi uchraydi. Farg'ona vodiysining xalqaro savdo yo'li bo'yida joylashganligi antik davri jamiyati ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan.

Farg'ona vodiysi O'rta Osiyoning antik davri yirik tarixiy-madaniy viloyatlaridan biri bo'lib qolmasdan, davlat tashkilotiga ega o'lka hisoblangan. Ko'lna Sharqning Xitoy kabi yirik imperiyasi harbiy qo'shinlariga qarshi tura oladigan Davan davlatining iqtisodiy va harbiy salohiyati ancha yuqori bo'lgan. Mamlakatda antik davrining ikkinchi bosqichida urbanizatsiya jarayonlari chuqurlashib, shaharlar rivojlanishi bilan birga ularning soni ko'paygan. Shaharlar ishlab chiqarish va savdo markaziga aylangan.

Xorazm. Xorazmning antik davri tarix to'g'risidagi qisqacha ma'lumotlar yunon-rim mualliflari asarlarida saqlangan. Xorazm mil. avv. IV asr boshlarida ahamoniylar davlatidan ajralib chiqib, mustaqil siyosat yurita boshlagan. Antik davri mualliflarining asarlarida Xorazm shoh Farasman (Arrian) yoki Fratafern (Kursiy Ruf)ning Aleksandr Makedonskiy bilan kelishib, mamlakat mustaqilligini saqlab qolganligi to'g'risidagi ma'lumotlar saqlangan. Xorazmning selevkiylar tarkibiga kirganligi to'g'risida ma'lumotlari uchramaydi.

Mil. avv. II asr oxiri-I asr boshlariga oid Xan sulolasi yilnomasida (*Syan Xan shu*) keltirib o'tilgan Kanguy davlatiga tobe bo'lgan beshta viloyatlardan biri *Yuegyan* mulkini tadqiqotchi olimlar Urgench (Xorazm) bilan qiyoslaydilar. Xorazmshohlar to'g'risida ayrim ma'lumotlar sosoniylarning III-IV asrlarga oid paxlaviy bitiklarida keltirilgan. Beruniy keltirgan ma'lumotlarga ko'ra 305 - yilda Xorazm afrig'iyalar sulolasi tomonidan mustaqil boshqarilgan.

Qadimgi Xorazmning antik davri madaniyatini o'rganilishi ishlari dastlab 1936-1937-yillarda Ya.G'ulomov va T.Mirg'iyozovlarning tadqiqotlari bilan boshlangan. 1937-yilda S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik-

etnografik ekspeditsiyasi (XAFE), keyinchalik O'zRFA Qoraqolpag'iston arxeologiyasi bo'limi tomonida olib borilgan keng qamrovli arxeologiya tadqiqot ishlari natijasida o'lkaning qadimgi davr madaniyati yaxshi o'rganilgan.

Xorazmning S.P.Tolstov tomonidan 1) kanguylar (mil. avv. IV asr-mil. I asr), 2) kushonlar (mil. II-III asrlar, 3) kushon-afriq'iy (mil. III-V asrlar) bosqichlaridan davlashtirish tizimi o'z ahamiyatini saqlab qolgan.

Amudaryoning quyi oqimi hududlarida o'rganilgan arxeologiya yodgorliklarining vazifasi jihatdan bir necha turlari ajralib turadi. Yirik shahar markazlari, istehkom-qal'alar, ishlab chiqarish manzillari, uy-qo'rg'onlari va diniy inshootlar.

Xorazmning arxeologiya yodgorliklari, xususan, ko'hna shaharlari tuzilishiga ko'ra O'rta Osiyoning boshqa hududlarinikidan farq qiladigan jihatlari bilan ajralib turadi. Bu yerdagi qo'hna shahar uchun aniq o'lchamli qal'a atrofida aholi uy-joy va ishlab chiqarish inshoot qismlar joylashgan qismlari to'liq shakllanmagan tuzilish xos.

Amudaryoning quyi oqimi hududidagi arxeologiya yodgorliklarning tuzilishiga jihatdan bir necha turi ajralib turadi. Yirik shahar markazlari, qal'a-istehkomlar, ishlab chiqarish inshootiga ega manzillar, uy-qo'rg'onlar va diniy inshootlar. Xorazmning antik davri manzilgohlari tadrijiy jihatdan arxaik, kanguy-yunon va kushon davrlariga oid.

Xorazm shaharlari tashqi tuzilishi jihatdan O'rta Osiyoning boshqa o'lkalari shaharlaridan farq qilgan. Xorazm shaharlari uchun boshqa joylarda bo'lganidek uch qisimli tuzilmasi xos emas. Xorazm shaharlar aniq o'lchamli qal'adan iborat bo'lib, uning atrofida aholi uy-joylari va ishlab chiqarish qismi joylashgan shahriston qismi kam hollarda mavjud bo'lgan.

Xorazmda mil.avv. IV-III asrlarda shahar va qal'alar soni ko'payadi. Ulardan Xiva, Xazorasp, Ko'hna Uaz, Kandumqal'a, Bozorqal'a, Oqchaxonqal'a, Guldursunqal'a manzilgohlar o'rnida shaharlar faoliyat

yuritgan. Yarbekirqal'a, Qavatqal'a. Zamaxshar, Shaxsanam qabi manzilgohlar o'rnida faoliyat yuritgan shaharlar ham mana shu davrda shakllangan. Milodiy III-IV asrlarda esa boshqa shaharlar shakllangan. Umuman antik davrida Xorazm o'lkasida sal kam yigirmaga yaqin shahar vazifasini bajargan aholi manzillari faoliyat yuritgan.

Amudaryoning chap sohilida arxaik davrda faoliyat yuritgan Xazorasp, Xiva shaharlar antik davrida rivojlanib, ahamiyati yanada o'sadi. Ushbu shaharlar Xorazm davlatining antik davri iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Ularning antik davri shaharsozlik xususiyatidan darak beradigan arxeologik ma'lumotlar keyingi davr imoratlar tagida qolib ketganligi sababli yaxshi o'rganilmagan.

Xorazmning eng qadimgi va yirik markazlaridan biri Xazorasp qo'hna shahri hisoblanadi. Ko'hna shahar arxaik davrda shakllanib, antik davrida yanada rivojlangan. Qo'hna shaharning hozirgi paytda Devsolgan tepaligida sal kam kvadrat (280x294 m.) shaklida saqlangan qal'aning o'rnini o'rganilgan. Qal'a mustahkam mudofaa devori bilan muhofaza qilingan. Devorda bir necha bor qurilishlar oshirilib, rivojlangan bosqichida umumiy qalinligi 10 metr dan iborat bo'lgan. Mudofaa devoridan tashqarida o'ziga xos qalqon vazifasini bajarga qo'shimcha devor ham qurilgan va ular oralig'idagi joy asosiy devorga buzib kiruvchi moslamalarning kirishiga to'sqinlik qilish uchun qum to'kilgan.

Xorazmning qadimgi shahar markazlaridan bir Ko'hna Xiva antik davrida yanada rivojlangan. To'g'ri to'rt burchak shakldagi (650x450 m.) tarhiga ega bo'lgan shaharning qadimgi davrdagi maydoni 26 gektardan iborat bo'lib, qalin mudofaa devori va yarim aylana burjlar bilan muhofaza qilingan. Shahar arki (maydoni 2 ga.) g'arbiy devori yaqinida joylashgan. Shahar mavqeyi jihatdan Amudaryoning chap sohili hududidagi ikkinchi yirik madaniy va iqtisodiy markazni tashkil etgan.

Amudaryoning o'ng sohili hududida antik davri shaharlarining o'rnini Oqchaxonqal'a (Qozoqliyotganqal'a), Bozorqal'a, Guldursunqal'a, Qirqqizqal'a

va boshqa yodgorliklarning o'rnida saqlanib qolgan. Eng yirik shahar markazi Oqchaxonqal'a manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Beruniy tumani hududida joylashgan ushbu manzilgoh kvadratsimon shaklda. Umumiy mudofaa devoriga ega bo'lgan qadimgi shaharning maydoni 50 ga. dan iborat bo'lib, yuqori va quyi qal'a qismlardan tashkil topgan. Quyi qal'a kvadratsimon shaklli 50 ga. dan iborat joylashishi dunyo tomonlariga mos keladi. Ikki qator (6 metr.) mudofaa devorlariga ega bo'lgan. Devor mudofaa burjlari, jangavor shinaklar, xandak va "proteyxizm" yoki bermalar bilan kuchaytirilgan.

Quyi qa'aning shimoli-g'arbiy burchagida kvadrasimon shaklidagi 11 ga. maydonni egallagan yuqori qal'a joylashgan. Yuqori qal'a ham quyi qal'a qurilish usulida barpo etilga alohida mudofaa tizimiga ega bo'lgan. Bu yerda maxsus tag kursi ustida qurilgan imorat, atrofi alohida mudofaa devori ega bo'lgan imoratlar joylashgan.

Yodgorlikning quyi qatlamidagi ashyoviy manbalar so'nggi arxaik davriga oid bo'lib, mil.avv. IV asrda shahar milodiy IV asrlarga oid soppalar majmuasi, antropomorf va zoomorf shaklli haykalchalar bo'lib, budda, ehtimol bodxisatva haykalchalaridan iborat. G'ishtlarda tamg'alar uchraydi. Bu yerdan qisman so'nggi arxaik davri soppalari uchraydi.

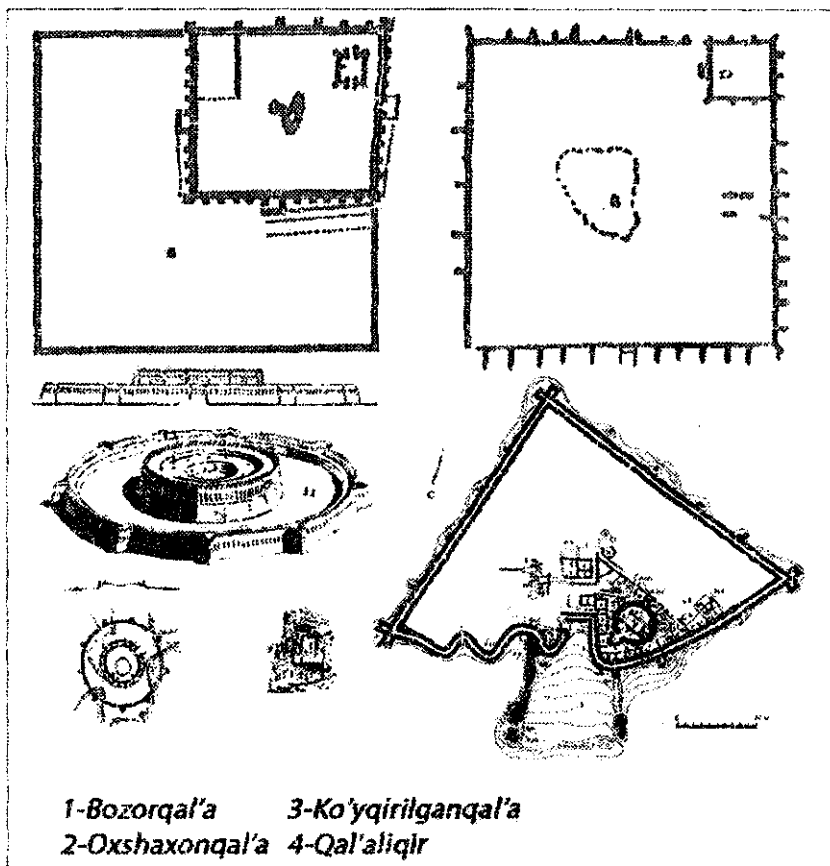
Aqshaxonqal'a manzilgohining to'rt tomonida darvozalar o'rin olgan. Darvozalar adashtirma devor yo'l va qo'shimcha devor bilan mustahkamlangan. Unda "yuz ustunli ibodatxona", undan janubroqda tomonlari 43x43 metrdan iborat shoh saroyining o'rnini aniqlangan. Uning devorlariga chizilgan rasmlar orasida shohona kiyim, boshida toji bilan tasvirlangan shaxsning tasvirlari, yozuv namunalari ham ahamiyatlidir.

Qadimgi shaharning quyi qal'a qismi kvadratsimon shaklda dunyo tomonlariga qaratib qurilgan. Qal'a ikki qator (6 m.) mudofaa devor bilan o'rab olingan. Mudofaa devori burj, shinaklar va xandak bilan kuchaytirilgan. Devor bilan xandak o'rtasida "proteyxizm" yoki "berma" qoldirilgan.

Quyi qa'aning shimoli-g'arbiy chekkasida kvadrasimon shaklidagi 11 ga.

maydonda yuqori qal'a joylashgan. Yuqori qal'a ham quyi qal'adagi usulda qurilgan alohida mudofaa devori bilan o'rab olingan. Uning ichkarisida ikkita qurilish imorati joylashgan. Ulardan biri maxsus tag kursi ustida qurilgan, ikkinchisi esa atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan inshootdan iborat.

Yodgorlikning quyi qatlamida aniqlangan topilmalarning kamchiligi so'nggi arxaik davriga, ko'pchilik qismi antik davriga oid. Topilmalar sopol buyumlari, antropomorf va zoomorf shaklli haykalchalar, xususan, budda, ehtimol bodxisatva haykalchasi va boshqa buyumlarni tashkil etadi. Imoratlarni qurishda ishlatilgan g'ishlarning sirtida turli xil belgilar chizilgan.

Ko'hnna shaharning to'rt tomonida darvozalar mavjud. Darvozalar qo'shimcha devor bilan mustahkamlangan. Uning ichkarisida "yuz ustunli ibodatxona", undan janubroqda shoh saroyi (tomonlari 43x43 m.) joylashgan. Saroyning devorida surallar galareyasi o'rin olgan. Chizilgan rasmlar orasida shohona kiyimi va boshida toji bilan o'ng tomonga qarab turgan kishining tasviri alohida ahamiyatga egadir. Oqchaxonqal'a Qadimgi Xorazmning boshqa manzilgohlaridan tashqi tuzilishi va ichki tuzilmasi murakkabligiga ko'ra ancha farq qiladi. Oqchaxonqal'ning mahobatli saroy va ibodatxonasi o'xshagan imoratlar antik davriga oid boshqa manzilgohlarda uchramaydi. Tadqiqotchi mutaxassis olimlar Xorazmning antik davri poytaxtiga asosiy da'vogar manzilgoh ekanligini e'tirof etishgan. Mil. avv. IV asrning boshida Xorazm ahamoniylar davlatidan ajralgandan so'ng mamlakat poytaxtiga aylangan.

Amudaryoning o'ng schilida joylashgan Tuproqqal'a manzilgohi antik davrining rivojlangan bosqichiga oid. Manzilgohdan saroy ibodatxonalar va uy-joy imoratlarining o'rni ochib o'rganilgan. Loydan yasalgan haykalchalar, xususan xorazmshohlar va ularning ajdodlari tasviri tushirib ishlangan haykalchalar va devorlardagi rang-tasvir namunalari Xorazmning qadimgi davr boy san'at namunalaridan darak beradi. Bu yerda sopollar sirtiga bitilgan yozuv namunalari bir tomondan qadimgi Xorazm yozuvini ikkinchi tomondan esa xo'jalik xususiyatlarini o'rganishdagi muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Qurol yarog' yasash ustaxonasi esa davlatning kuchli harbiy qudratga ega ekanligidan dalolat.

Tuproqqal'a manzilgohi Qadimgi Xorazmning antik davri poytaxti bo'lganligi to'g'risidagi qarash mavjud edi. Oqchaxonqal'a manzilgohi tuzilishi va shaharsozlik xususiyatiga ko'ra mamlakat poytaxti maqomiga davogarlik qilsa, Tuproqqal'a uning yaqinida joylashgan hukumdor qarorgohi bo'lishi mumkin.

Xorazmda I-IV asrlarda juda katta qurilish ishlar amalga oshirilgan. Mamlakatda davlat hokimiyati qudratining kuchayishi natijasida yangi

istehkomlar qurilib, eskilarida ta'mirlash ishlari olib boriladi. Ayrim qal'alarning mudofaa devori ta'mirlangan, boshqa bir qal'alarning eski devori o'rnida yangisi barpo etiladi. Hazorasp, Devkesgan, Xivadagi Tuproqal'a va boshqa ayrim qal'alarning mudofaa devorlari

qaytadan qurilgan. Bu davrda qal'alarning tarhi kanguylar davridagi holatida saqlangan, ularning umumiy manzarasi keskin o'zgartirilgan. Xususan, mudofaa devorlarining tag devorlari baland ko'tarilib, asosiy devor tik ko'tarilgan holda qurilgan.

Ayrim qal'alarning mudofaa devorini ta'mirlash bilan birgalikda, eski devorlar buzib tashlanib, yangi devorlar barpo etiladi. Hazorasp, Devkesgan, Xivadagi Tuproqal'a va boshqa ayrim qal'alarning mudofaa devorlari o'rnida yangisi barpo etilgan. Bu davrda qal'alarning umumiy tarhi kanguylar davridagi holati qoldirilib, ularning umumiy manzarasini keskin o'zgarib yuborgan. Xususan, mudofaa devorlarining tagdevorlari baland ko'tarilib, asosiy devori tik qurila boshlandi.

Bu davrda Xorazm me'morchiligida aylana shaklda qal'alar barpo etish an'anasi e'tibor pasayib ketadi. Aylana shakldagi qudratli devoriga ega bo'lgan qal'alar o'zining I-III asrlarda mudofaa vazifasidan voz kechganligi kuzatiladi.

Qadimgi savdo yo'llarida mustahkam mudofaa tizimiga ega bo'lgan Kaparas, Qal'ajiq, Ko'nauaz va boshqa qal'a-shaharlar qurilgan. Qal'a-shaharlar ma'lum bir sug'orish tarmog'i atrofidagi o'troq dehqonchilik qishloqlarining o'rtasida joylashgan bo'lib, ular mazkur hududning ma'muriy markazi va harbiy istehkom vazifasini bajargan.

Jamoat inshootlari, shu jumladan mahalliy aholining qadimgi diniy

qarashlar bilan bog'liq ibodatxonalar Qo'yqirilganqal'a, Qal'aliqir 2, Shovot Tuproqqal'asi, yelxaras, Gyaurqal'a kabi yodgorliklarda o'z aksini topgan.

Qo'yqirilganqal'a yodgorligida doira shaklli minorasimon me'moriy inshoot (diametri 42 m.) joylashgan. Inshootning atrofi 9 ta to'g'ri to'rt burchak burj bilan kuchaytirilgan mudofaa devori bilan o'rab olingan. Devor qoldiqlari 8 m. balandlikda saqlanib qolgan. Inshoot mil. avv. IV-milodiy 1 asrlarga oid bo'lib, *ibodatxona-observatoriya* vazifasini bajargan.

Ibodatxonaning asosiy zallarida mahalliy ma'budalarning haykatchasi topilgan. Topilmalar orasida haykal shaklidagi ossuariylar va sopollar sirtiga bitilgan yozuv namunalari muhim o'ringa ega. Sopollardagi yozuv namunalari ibodatxona xo'jalik hisobini yuritish bilan bog'liq. Majmua xonalarining birida yirik xumlar joylashgan. Ular ibodatxona majmuasining xo'jalik qismi hisoblangan.

Xorazm aholisi dehqonchilik xo'jaligini riojlantirib, sug'orish tizimini muntazam takomillashtirib borganlar. Dehqonchilikda bug'doy, arpa, tariq va poliz ekinlari ekilgan. Bog'dorchilik, xususan, uzumchilik yaxshi rivojlangan. Sug'orma dehqonchilik yuritadigan hududlarda dehqon jamoasi ko'proq qoramol boqishgan. Sariqamish atrofi hududida yashovchi aholi xo'jaligida qoramol va yilqichilik rivojlangan. To'qimachilikda paxta, jun va ipak tolalaridan turli matolar, gazlama, gilamlar, chodirlar to'qilgan hamda kigiz bosilgan.

Xorazmliklarning g'oyaviy hayotida antik davri zardushtiylik diniy e'tiqodlari saqlanib qoladi. Marhumlarning suyaklari solingan ostadon qabristonlar aniqlangan. Turli xit shaklga ega ostadonlar topilgan.

Qadimgi Xorazm sopollari asosan kulolchilik charxi va qisman qo'lda yasalgan. Sopollarning sirtiga asosan oqish, qizg'ish, qizg'ish-jigar rangli angob surtilgan. Ayrim sopollarning sirtiga naqshlar chizilgan. Sopol buyumlari xum, xumcha, kosa, ko'zalar, mustaxara, oshxona idishlarida iborat. Loydan yasalgan kam sonli ritonlar topib o'rganilgan. Xumbuztepa Qal'aliqir, Qo'yqirilganqal'a

yodgorliklarida ritonlarning ot va afsanoviy hayvon boshli tasviri tushirilgan namunalari topib o'rganilgan.

O'rta Osiyoning o'ziga xos tarixiy o'lkalaridan biri sanalgan Xorazm antik davrida o'ziga xos madaniyat an'anasi va xo'jalik xususiyatiga ega bo'lgan o'lka hisoblanadi. Xorazmning antik davri iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida o'lkaning unumdor tuprog'i va turli xil minerallarga boy Amudaryo suvi muhim o'rin tutgan. O'lkaning iqtisodiy salohiyati antik davri urbanizatsiyasi jadallashishining muhim omil hisoblangan.

Muvzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. O'rta Osiyoda antik davri etno-madaniy jarayonlari haqida ma'lumot bering?
2. O'rta Osiyoda ellin madaniyatining xususiyatlarini yoritib bering?
3. O'rta Osiyoda hind madaniyatining xususiyatlarini bayon qiling?
4. O'rta Osiyoda antik davrida qanday madaniy yutuqlarga erishilgan?
5. O'rta Osiyoning antik davri ijtimoiy-iqtisodiy hayotida qanday o'zgarishlar sodir bo'lgan?
6. Xorazmning antik davri jamiyat taraqqiyoti xususiyatini izohlang?
7. Qoyunchi madaniyatini tavsiflang?
8. O'rta Osiyoning antik davri shaharsozlik xususiyatlarini bayon qiling?

IV. Bo'lim

O'RTA ASRLAR

I. Bob. Ilik o'rta asrlar davri

Kalit so'zlar: mulklik, davlatlar, mulkiy munosabat, yer egaligi, hunarmandchilik, ishlab chiqarish.

O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar davri umumiy tavsifi. O'rta Osiyo hududida ilk o'rta asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayotida muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi. Antik davrining yirik imperiyalaridan biri bo'lgan kushonlar davlati ichki ziddiyatlar va sosoniylarning bosib olishishi natijasida inqiroziga uchraydi. Shimoliy o'lkalarni o'z ta'sirida ushlab turgan Kanguy imperiyasining kudrati susayib, tarkibidagi mulkiklar o'rnida mahalliy davlatlar qaror topadi.

Umuman III-V asrlarda O'rta Osiyo hududida uzluksiz davom etgan siyosiy inqirozlar va taboro kuchayib borayotgan yer egaligi munosabatlari mintaqada feodal tarqoqlik jarayoni kuchaytirib yuborgan edi. Alohida mulkiklarining mustaqil boshqarish yo'lidagi harakati kichik davlatlarning vujudga kelishiga olib keladi. O'rta asr yozma manbalarida O'rta Osiyo hududida V-VI asrning boshida 15 ta, VI asr o'rtasida esa 21 ta mustaqil siyosat yuritgan kichik davlatlar faoliyat yuritganligi qayd qilingan.

O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik vohalariga birinchi ming yillikning boshida ko'chmanchi chorvador qabilalarining kirib kelishi (kidariylar, xioniylar, eftaliylar) o'lkaning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Inqiroz holati jamiyatning asosiy bo'g'ini hosoblangan shahar markazlari taraqqiyotida yaqqol namoyon bo'ladi. Mintaqadagi ayrim shahar markazlarida hayot butunlay to'xtagan bo'lsa, boshqa bir yirik markazlarning faoliyati susayib, hududi qisqarib ketadi. Bunday holatni yirik shaharlar (Marv, Afrosiyob, Qanqa va boshqalarda) misolida kuzatish mumkin.

V asrning o'rtalarida o'lkada sasoniylar davlati hukmronligiga barham berib. O'rta Osiyoning janubiy yerlarini, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkistonning bir qismini o'ziga bo'ysundirgan Eftalitlar davlati mintaqaning siyosiy hayotida katta iz qoldirgan. Eftalitlar davrida mintaqada markazlashgan davlatning qaror topishi natijasida ma'lum siyosiy barqarorlikning vujudga kelishi jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir qiladi. Bu jarayon ayniqsa Turk hoqonligi davrida ko'proq namoyen bo'ladi. Hoqonlik davrida Uzoq Sharqdan Vizantiyagacha bo'lgan katta hududda siyosiy inqiroz hukm surgan davrida to'xtab qolgan tashqi savdo aloqalari qayta tiklanadi. Buyuk Ipak yo'lidagi xalqaro savdoning nazorati turk hukmdorlari tasarrufiga o'tgandan keyin tashqi savdo munosabati barqarorlashadi. IIk o'rta asrda Buyuk Ipak yo'lida olib borilgan xalqaro savdo so'g'dlik savdogarlari asosiy o'rin tutgan. So'g'dlik savdogarlar yettisiv va Xitoyda ko'plab savdo faktoriyalariga ega bo'lalar.

Xalqaro savdo munosabatlarining kuchayishi o'z navbatida hunarmandchilik ishlab chiqarish taraqqiyotining yanada yuksalishiga turtki bo'ladi. Yirik shahar markazlarida ixtisoslashgan hunarmandchilik ishlab chiqarish jamlanib, ularning savdo-iqtisodiy salohiyati yanada o'sadi. Hunarmandchilik taraqqiyoti tog'-kon ishlarining jadallashishi, metallar qazib olish ko'lamining kengayishiga olib keladi. O'rta Osiyoning barcha tog'-kon ishlab chiqarish tumanlarida foydali qazilmalarni o'zlashtirish ishlari jadallashadi. Ayniqsa, bu sohada Choch-Iloq konlari yetakchi o'rinni egallagan. Agar ilk o'rta asrning dastlabki bosqichlarida metallurgiya ishlab chiqarishi kon qazib olinadigan hududlar yaqinida to'plangan bo'lsa, keyingi bosqichlarida yirik shahar markazlarida rivojlangan.

IIk o'rta asrlar davri yer egaligining chuqurlashib borishi jamiyat hayotidagi ijobiy o'zgarishlarning muhim omili edi. Bu birinchi navbatda aholi yashaydigan manzilgohlarning tuzilishi, qurilish shakllari, usullari va boshqa texnologik o'zgarishlarida namoyen bo'ladi.

Bu davrda aholi soni ko'payib, irrigatsiya tizimining takomillashishi ekin maydonlari kengayib, yangi yerlarning o'zlashtirilishiga olib keigan. O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik vohalaridagi tog'oldi hududi ham o'zlashtirila boshlangan. Qishloq xo'jaligi o'z taraqqiyotining yuqori darajasiga chiqadi. Bog'dorchilik xo'jaligi ham rivojlanadi.

yer egaligi munosabatlarining chuqurlashuvi va aholi sonining ko'payib borishi aholi manzilgohlari manzarasini keskin o'zgartirib yuborgan. Dehqon jamoasining oddiy qishloqlaridan tortib, bir qismi mustahkam mudofaa devori bilan muhofaza qilingan qishloqlar, saroylar, qasrlar, qo'rg'onlar, qo'rg'onchalar va ko'shklar barpo etila boshlaydi. Bunday aholi manzillarining maxsus 3-5 m. tag kursi ustida joylashgan qismi mustahkam mudofaa devori bilan muhofaza qilinib, burjlar va shinaklar bilan kuchaytirilgan.

Yirik yer egalari tomonidan o'zlashtirilgan ekin dalalarining yuqorisida sug'orish inshootini nazorat qilib turish uchun mo'ljallangan qo'rg'on va qasrlar barpo etila boshlaydi. Yozma manbalarda o'troq dehqonchilik vohalarida, ayniqsa, yirik shaharlarning atrofida bir necha yuzlab shunday aholi manzillari bo'lganligi to'g'risida ma'umot keltirilgan.

Mulkiy munosabat sohasida ro'y bergan o'zgarishlar moddiy madaniyatga ham ta'sirini o'tkazib, muhim ijobiy o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Bu holat qurilish va me'morilikda ko'proq namoyon bo'ladi. O'zgarishlar imoratlarining qurilish usuli, ayrim me'moriy yechimlarida namayon bo'ladi. Kichik xonalar va tor yo'lakhasifat xonalarning tomini yopishda gumbaz usuli keng qo'llanila boshlaydi. Bu usulidan eshikning yuqori qismini birlashtirishda ham foydalaniladi. Imoratlarni qurishda xom g'ishtdan keng foydalanilgan. Pishgan g'ishtdan faqat xonalarning poliga yotqizishda foydalanilgan.

Mahobatli imoratlar, davlatmand kishilarning uy-joyining devorlarini dunyoviy, diniy va afsonaviy mazmunga ega rang-tasvir lavhalarini, ganch va yog'och o'ymakorlik bezaklari bilan jihozlash ommaviylashadi. Xonalarning ustunlari va ravoqlarni turli geometrik naqshlar, o'simlik va ularning mevasining

shaklini tushirish usuli ko'payadi. Shuningdek, ganchkorlikda o'simliklar va ularning mevasi, baliq, qushlar shakli tushirilgan.

O'rta Osiyoning VIII asr tarixi arablarning o'lkani istilo qilishi va mahalliy aholining ularga qarshi harakatlardan iborat. Arablarning bosqinchilik harakatlari mahalliy madaniyat an'analarining inqiroziga va ma'lum muddatli susayishga sabab bo'ladi. O'rta Osiyoning keyingi davr madaniyat taraqqiyoti islom dini mafkurasi asosida rivojlanadi.

Shimoliy Xuroson. Janubiy Turkmaniston hududi ilk o'rta asrlar davrida Eron sasoniylariga bo'ysungan, VII asr o'rtalarida Arab xalifaligi tarkibiga kirgan. Sasoniylar davlati harbiy-ma'muriy jihatdan to'rtta hududdan iborat bo'lgan. Ulardan biri Xuroson hududiga hozirgi Eronning shimoli-g'arbiy qismi va Janubiy Turkmaniston yerlari kirgan. Shimoliy Xurosonni tashkil etgan Janubiy Turkmaniston Marv, Marvrud, Badgis va Saraxs viloyatlari joylashgan. Kopetdagning g'arbiy chekkasidagi Gurgan vohasi Xuroson tarkibida bo'lganligi to'g'risida aniq fikr bildirish qiyin.

Shimoliy Xurosonning ilk o'rta asrlar davri yodgorliklari shahar markazlari, dehqonchilik qishloqlari, yer egalariining ixcham qasrlari, uy-qo'rg'onlari va diniy inshootlardan iborat. Yirik shahar markazlaridan Ko'hna Marv, Saraxs, Hisrovqal'a shaharlari va Durnafi, Chongli va Uli Kishman kabi shahar turidagi manzilgohlar faoliyat yuritgan.

Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda sasoniylar hukmronligi davrida Gyaurqal'a inqirozga uchrab, ba'zi joylari tashlandiq holiga kelib qoladi va shaharlarda aholi soni kamayib ketadi. Parfiya davrida barpo etilgan mudofaa devorida ta'mirlash ishlari olib borilib, VII asrda inqiroz bartaraf etilgan. Shaharda obodonchilik ishlari olib borilib aholi uy-joy imoratlari ko'payadi va hunarmand kulollar mahallasi paydo bo'ladi.

Shahar to'rt tomonida kirish darvozaga ega bo'lgan. Shahar arki-Erkqal'aga shahristondan maxsus ko'tarma yo'lakcha-pandus orqali kirilgan. Arkda arablar bosqinigacha faoliyat yuritgan qal'a-saroy, arsenal va zindon va

boshqa imoratlarining o'rnini aniqlangan. Shahar mudofaa devorining tashqarisida joylashgan qal'a-qo'rg'oni shaklidagi imoratning o'rnini Marv hukmdorining qarargohi bo'lishi mumkin.

Arab xalifaligining O'rta Osiyoning markaziy viloyatlariga amalga oshirgan harbiy harakatlari bevosita Marv shahridan boshlangan. Murg'ob vohasi xalifalik tarkibiga kiritilgandan so'ng Marv shahri xalifalik noibining ma'muriy markazi aylanadi.

Marv vohasida antik davrida shakllangan Durnali, Chongli va Uli Kishman yodgorliklari o'rnida shaharlar faoliyat yuritgan. Ular vohaning hunarmandchilik, savdo va madaniyat tariqiy etgan muhim markazlari edi. Saraxs vohasida shu nomdagi shahar, Kopetdog' oldi hududida Hisrovqal'a shahri faoliyat yuritgan. Ushbu shaharlar ikki qismdan iborat bo'lgan. Ular Parfiya davrida paydo bo'lib, ilk o'rta asrda yanada rivojlangan.

Shimoliy Xuroson aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik bo'lgan. O'troq dehqonchilik vohalarida sug'orma dehqonchilik va tog' oldi hududida lalmi dehqonchiligi rivojlangan. Irrigatsiya sohasida suv manbaining tanqisligi sababli kichik suv omborlaridan foydalanilgan. Suv omborining o'rnini Marv vohasi va Kopetdag' oldi hududida saqlanib qolgan. Dehqonchilikda asosan dukkakli ekinlar: bug'doy, arpa, jo'xori, no'xat, loviya, mosh va poliz ekinlari ekilgan. Kunjut va zig'ir kabi yog' o'simliklari yetishtirilgan. Texnik ekinlardan paxta va kanop ekilgan. Bog'dorchilik yaxshi rivojlangan.

Hunarmandchilik ishlab chiqarishining kulolchilik, metallarga ishlov berish, zargarlik, to'qimachilik, suyakka va toshga ishlov berish kabi sohalari rivojlangan. Ikk o'rta asrlarning barcha bosqichiga oid sopol buyumlari yaxshi o'rganilgan. Gyaurqal'adan 10 dan ortiq aylana shaklli ikki xonali xumdonlar aniqlangan. Dastlabki bosqichiga oid sopolarning sifati ancha past bo'lgan, ular yaxshi pishirilmagan. Sopol buyumlar asosan neksimon, tuxumsimon, sharsimon shaklli tor va keng bo'g'izli ko'zalar hamda chuqur lipopchalardan iborat. V-VII asrlarda sopol buyumlarining sifati oshadi. Sopolalar obdon

tindirilgan loydan yasalgan va yuqori haroratda pishirilgan. Ular ko'zalar, vazalar hamda tuvaksimon shalli chuqur idishlardan iborat bo'lib, sirtiga ko'kimtir va och sariq angob surtilgan.

Marvning ilk o'rta asrlar davri amaliy san'ati koroplastikaning ahamiyati yuqori bo'lgan. Koroplastika san'atida ayol ma'budasining haykalchasini yasash muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Haykalchalar qolipda yasalgan. Ilk o'rta asrning boshida antik davrida urf bo'lgan ayol ma'budasining bir turi—"ona-ma'buda" bosh kiyimi va qo'llarida oyna ushlab turgan holatda tasvirlangan. Boshqa bir turdagi "qiz-ma'buda"ning haykalchalari bosh kiyimsiz, sodda ishlangan.

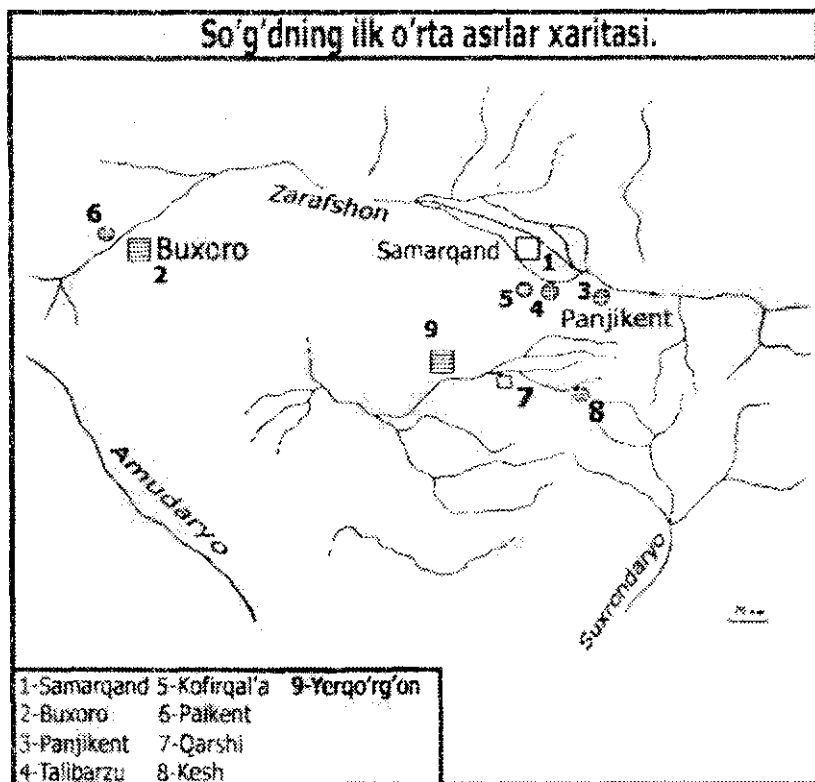
VI-VII asrlarda koroplastika san'ati o'zining ahamiyatini yo'qota boshlaydi. Uning o'rnini qo'lda sodda qilib yasalgan antropomorf, xususan, erkak, otliq va ot tasviridan iborat haykalchalar egallagan. Ot tasvirlangan haykalchasining sirtiga osmon jismlari: quyosh, oy va xoch belgilari tushirilgan. Bunday tasvirlar o'rta asrlar davri aholisining koinot to'g'risidagi dunyoqarash tushunchalari aks ettirgan. VI-VII asrlarda davri zoomorf, antropomorf, o'simlik va yozuvlar tushirilgan bullalar keng tarqalgan.

Shimoliy Xurosonning ilk o'rta asrga oid yodgorliklarida buddaviylik, zardushtiylik va xristianlik diniga oid ibodatxonalar o'rganilgan. Bu arablar istilosigacha aholi o'rtasida bir nechta dinlarga e'tiqod qilganligidan dalolat beradi. Hatto, Marv ilk o'rta asrda manixeylik diniy ta'limotining markazi bo'lgan.

So'g'd. O'rta asr xitoy yozma manbalarida So'g'dning chegarasi Chu daryosidan Boysun tog' tizmalarigacha yerlarni egallagani va o'lkadagi 8 ta mulklik to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. So'g'd hududi antik davridagi kabi ilk o'rta asrda Shimoliy So'g'd (Samarqand), Janubiy So'g'd (Qashqadaryo) va G'arbiy So'g'd (Buxoro) qismlarga ajratish mumkin.

Shimoliy So'g'd. Shimoliy So'g'd hududi Zarafshon daryosining yuqori oqimi, ya'ni Samarqand viloyati va Tojikiston Respublikasi Panjikent tumani

hududi kiradi. Zarafshonning yuqori oqimida ilk o'rta asrlar davriga xos barcha turdagi arxeologiya yodgorliklari mavjud. Ko'hna shahar xarobalari nisbatan yaxshi o'rganilgan yodgorliklardir. O'lkada ilk o'rta asrlar davrida o'tizdan ortiq shahar va shaharchalar faoliyat yuritgan. Ulardan Afrosiyob va Panjikent ko'hna shaharlari yaxshi o'rganilgan.

Afrosiyob Samarqandning ilk o'rta asrlar davri eng yirik shahar markazi. V-VI asrlarda shaharning maydoni 75 ga. ga qisqarib, ikki qator mudofaa devori bilan o'rab olinadi. VII asrga kelib shaharning antik davridagi qudrati qayta tiklanadi. Arablar istilosi davrida mahalliy aholi shaharning tashqarisiga ommaviy chiqarib yuborilib, shahar hayotida turg'unlik jarayoni kechadi.

VIII asrning ikkinchi yarmida aholining qaytib kelishi shaharning yanada

U bog' xatir o'tichiladi

o'sishiga olib keladi. Bu darda Samarqand to'rt qism: ark, ichki, tashqi shahar va rabodlardan tashkil topib, hududi antik davridagiga nisbatan bir necha barobariga kengayadi.

Zarafshon daryosining yuqori oqimi hududida Ko'hna Panjikent shahri xarobalari saqlanib qolgan. Manzilgoh ark, shahriston, shahar atrofi qismlaridan

iborat. Shahar arki o'rinda imoratlar qurilib, V asrda atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan. V asr oxiri-VI asr boshida shahar maydoni kengayib, yangi mudofaa devori barpo etilgan va umumiy maydoni 13,5 ga. yetagan.

Shaharning arkida sun'iy qurilgan tepalik ustida mahalliy hukmdorning hashamatli saroy majmuasi joylashgan. Saroy xonalari mazmunan boy rang-tasvir va yog'och o'ymakorlik naqshlari bilan bezatilgan. Arkdan chuqur jarlik bilan ajralib turgan shahriston qismida zich joylashgan uy-joy imoratlarining asosiy ko'pchilik qismi shaharlik zodagonlarga tegishli bo'lgan. Yog'och ustunlarga asoslangan keng ko'lamli xonalari devorlari diniy va dunyoviy mazmundagi rang-tasvirlar bilan bezatilgan. Uylardan birining devorlarini bezab turgan tasvirlar orasida birinchi qatordagi so'g'dlik zadagonlarning kundalik

hayotidan lavhalar, jang tasvirlari, bazm ko'rinishlari, ikkinchi qatorda esa otliq askarning ajdar o'rtasidagi kurash tasviri diqqatga sazavor bo'lib, xalqimizning botir qahramonlari to'g'risidagi rivoyatlar bilan bog'liq tasvirlar bo'lishi mumkin.

Shahar ichkarisida ikkita ibodatxonalar majmuasi joylashgan bo'lib, ularning har biri

Bilalov

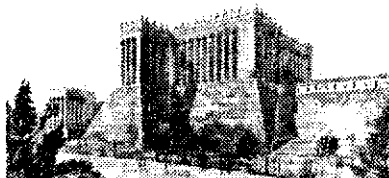

ichki va tashqi hovlidan tashkil topgan. Asosiy ibodat majmuasi ichki hovlida baland tag kursi ustida barpo etilgan. Ibadatxona odatda uch tomondan aylana tor yo'lakcha bo'lgan. Ibadatxonalar birining g'arbiy devorida haykalcha turishi uchun mo'ljallangan tokcha qoldirilgan. Ibadatxonada muqaddas olov doimiy yonib turgan. Ibadatxona devorlarini bezab turgan rang-

tasvirlarning ko'plab namunalari aniqlangan. Ulardan afsonaviy va diniy mazmundagi xudolar, donatorlar, bazm marosimi va boshqa jarayonlar zo'r mahorat bilan ishlangan.

O'rta asrlar davri hunarmandchilik ishlab chiqarishi va uning savdosi bilan hunarmandlarning o'zlari shug'ullanishgan. Ko'chalar bo'ylab joylashgan kichik hunarmandchilik ustaxonalarida tayyorlangan mahsulotlari tashqarida bostirma ayvonlarida hunarmandlar tomonidan sotilgan. Bu yerdan temirchilar, zargarlar, shishasez va kulollar ustaxonalari aniqlangan. Hunarmandlar mahallasidan temirchilar, bronza ishlov berish va zargarlik ustxonalari aniqlangan. Shahar tashqarisida shaharliklarning qabristoni joylashgan. U yerda o'rin olgan nauslarda ossuariylar aniqlangan. Ossuariylarda zardushtiylar e'tiqodi bo'yicha dafn marosimlari bilan bog'liq bo'rtna tasvirlar aks ettirilgan. Panjikent shahri So'g'dning ilk o'rta asrlar davridagi yirik savdo-ishlab chiqarish va madaniyat markazlaridan biri bo'lgan.

G'arbiy So'g'd (Buxoro).
So'g'dning g'arbiy qismida ilk o'rta

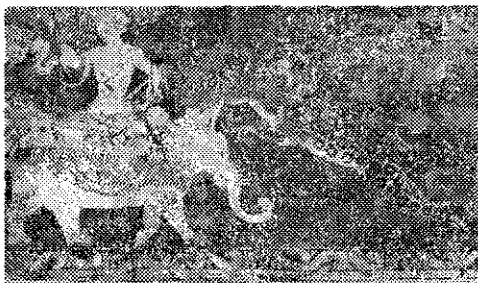

asrlar oid Buxoro, Poykent, Varaxsha va boshqa shaharlar rivojlangan. Ularning eng yirigi Buxoro shahrining maydoni 34 *ga.* ni (shundan 3,5 *ga.* ark) tashkil etgan. Shaharning mazkur davridan madaniy qatlamlari keyingi davr imoratlari tagida qolib ketganligi sababli yaxshi o'rganilmagan.

Ko'bnna Poykent Buxoroning ilk o'rta asrlar davri shahar markazlaridan biri. Poykent o'rta mil. avv. III asrda aholi manzilgohi shakllanib, V asrda 13 *ga.* maydon egallagan joy mudofaa devori bilan o'rab olinib, shahrison qismi paydo bo'ladi. V asr oxiri-VI asr boshida shahar hududi kengayib, 20 *ga.* maydonni egallagan ikkinchi shahrison vujudga keladi. Poykent o'rta asr yozma manbalarida savdogarlar shahri sifatida tilga olingan.

Buxorodan 30 *km.* shimoli-g'arbda bo'lgan Varaxsha shahri tarixchi

Narshaxiyning ma'lumotlariga ko'ra buxorudotlarning qarorgohi bo'lgan. Me'moriy-rejaviy tuzilishiga ko'ra uchburchak shaklidagi manzilgoh (may. 6,5 *ga.*) ashyoviy datillarga ko'ra IV

asrdan shahar tusini olgan. Arkdagi imoratlari va mudofaa devorini ta'mirlash ishlari shu davrda olib borilib, Buxoro hukmdorlarining qarorgoh shahriga aylantiriladi.

Shaharda V asrda qayta ta'mirlash ishlari olib borilib, uning ark qismida ikkita yirik saroy majmuasi, ibodatxona va xo'jalik imoratlari barpo etiladi. Katta-kichik xonalardan tashkil topgan saroy majmuasi kishi diqqatini o'ziga jalb qiladi. Uning ayrim hashamatli xonalari mazmunan boy devoriy rang-tasvirlar bilan bilan bezatilgan. Ular diniy va afsonaviy mazmunga ega bo'lgan tasvirlardan iborat.

Janubiy So'g'd. Janubiy So'g'dning ilk o'rta asrlar davriga oid yozma manba ma'lumotlarida (fors, xitoy va arab) Kesh vohasidagi ayrim shaharlar

to'g'risida kam sonli ma'lumotlar saqlangan. Shopur I tuzdirgan mamlakatiar ro'yxatida Kas shahri tilga olinib, tadqiqotchilar tomonidan Kesh bilan qiyoslangan. Xitoy manbasi Shiy (*Beyshi*), Kyuy-sha yoki Kye-shuan (*Tanshu*) Kesh o'lkasi bilan qiyoslangan. Kesh shahri ilk o'rta asrlarning dastlabki bosqichida hozirgi Kitob shahridagi Qalandartepa manzilgobida antik davri o'rnida faoliyat yuritgan. Keyingi bosqichda shahar g'arbga, hozirgi paytda "Qo'rg'on", deb ataladigan joyga ko'chiriladi.

Kesh vohada Chimko'rg'ontepa (40 ga), Kishmishtepa va Kamaytepa manzilgohlari o'lkaning maqomi jihatdan poytaxtdan keyingi o'rinni egallagan shaharlar sanalgan.

Naxshab vohasi. Naxshab vohasi antik davridagi kabi Qashqadaryoning o'rta oqimi hududidagi yerlarni egallagan. II o'rta asrlar davrida sug'orma dehqonchilik yanada rivojlanib, yangi yerlar o'zlashtiriladi. Natijada o'troq dehqonchilik manzilgohlarining soni yanada ko'payadi. Ulardan shahar xarobalari muhim o'rin tutib, ular arxeologik jihatdan nisbatan yaxshi o'rganilgan. Antik davri shahar markazlari o'rnida hayot davom etishi bilan birgalikda yangi joyda shaharlar shakllanadi. Qarshi vohasidagi Naxshab, Kasba, Bazda, Gubdin va boshqa shaharlar to'g'risida o'rta asrlar davri arab va fors manbalarida qisman ma'lumotlar saqlangan.

Arab-fors manbalarida Naxshab, Xitoy manbalarida Naxshebolo nomi bilan qayd qilingan shahar yerqo'rg'on manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Shahar antik davrida qurilgan uchinchi mudofaa devori ichkarisidagi 150 ga. joyda faoliyat yuritgan. Ko'hna shahar mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan bo'lib, vohadagi yirik iqtisodiy va madaniy markazlardan biri bo'lgan. Manzilgohdan mahalliy hukmdorlarning saroyi, aholining turli tabaqasi vakillariga tegishli uy-joy imoratlari, ishlab chiqarish inshootlari, zardushtiylarning diniy inshootlari, xususan, daxma, ibodatxona va ixtisoslashgan ishlab chiqarish inshootlari joylashgan. VII asrning ikkinchi yarmida Turk hoqonligi va sasoniylarning qo'shma qo'shinlarining etalatlari

o'rtasida jangda shahar vayron etilib, hayot batamom to'xtaydi.

Shahar yerqo'rg'ondan taxminan 2 *km.* janubi-sharqda hozirgi Shulluktepa manzilgoh o'rniga ko'chib o'tgan. Shulluktepaning umumiy maydoni taxminan 250 *ga.* maydonni egallagan. Manzilgoh baland ark, shahriston va rabod qismlardan tashkil topgan. Shahriston qismi arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilmagan. Mikrorelyefiga ko'ra shahristonda uy-joy imoratlari tig'is joylashgan. Shahriston ark va rabot qismlarida xandaklar bilan ajralib turadi.

Rabot qismida misgarlar, temirchilar, kulollar, shishasozlik ishlab chiqarish izlari saqlangan. Shulluktepa manzilgohi Qarshi vohasining ilk o'rta asrlar davri ma'muriy, savdo-ishlab chiqarish va madaniy markazi hisoblangan.

Shulluktepadan 30 *km.* Kasba, Bazda esa 40 *km.* janubiy-g'arb tomonda joylashgan. Ular taxminan milodning boshlarida shakllanib, ilk o'rta asrlar davrida vohaning iqtisodiy-madaniy markazlariga aylanadi. Kasba shahrining o'rnini hozirda 2 *ga.* maydoni Kasbitepa yodgorligi o'rnida bo'lganligi taxmin qilinadi. Bazda esa, hozirgi Ko'hna Fazli yodgorligi o'rnida bo'lgan. Shahar ark (1,5 *ga.*), shahriston (55 *ga.*) va rabod qismlaridan iborat. Shahar mo'g'illar istilosiga qadar faoliyat yuritadi.

Shuningdek, vohada Talisortepa (o'rta asrlar davri Gubdin shahri) ilk o'rta asrlar davrida 13 *ga.* hududni egallagan shahar ark, shahriston qismidan tashkil topgan.

So'g'd aholisining asosiy mashg'uloti qadimdan rivojlanib kelayotgan an'anaviy sug'orma dehqonchilikni tashkil etgan. Sug'orish tizimi yanada takomillashadi. Tog' oldi hududi o'zlashtirilib, ekin maydonlari kengaytiriladi. So'g'dda ilk o'rta asrlar davri hunarmandchilik ishlab chiqarishining barcha tarmoqlari: temirchilik, bronza ishlov berish, zargarlik, kulolchilik, to'qimachilik va boshqa turlari yaxshi rivojlangan. Panjikent, yerqo'rg'on, Shulluktepa va boshqa shahar xarobalari hunarmandchilik ishlab chiqarish inshootlari yoki ularning izlari saqlangan. Ko'chalar bo'ylab joylashgan hunarmandchilik ustaxonalarida tayyorlangan mahsulotlar, tashqaridagi

bostirma ayvonlarida ishlab chiqaruvchilarning o'zlari tomonidan sotilgan.

Mug' tog'idagi qasrdan topilgan so'g'd yozuvida bitilgan hujjatlarda paxta va jun mahsulotlaridan ishlab chiqarilgan matolar hamda ularning turlari to'g'risidagi ma'lumotlar keltirilgan. Ko'nychilik yaxshi rivojlangan. Hujjatlarning asosiy qismi aynan terilarga yozilgan.

So'g'dning IV-VI asrlar davri kulohilik ishlab chiqarishida alohida hududlar uchun o'ziga xoslik saqlangan bo'lsa, VII asrdan boshlab barcha hududlarda ma'lumi standartlarga amal qilina boshlaydi. Bu davrda metall idishlar paydo bo'lib, ularda xo'jalikda keng foydalaniladi.

Ilk o'rta asrlar davriga kelib xalqaro va mahalliy savdo aloqalari nihoyatda rivojlanadi. Buyuk Ipak yo'li so'g'dliklar savdo sohasida O'rta Osiyoda yetakchilik qilishgan. Ular yettisuv va Xitoyda ko'plab savdo faktoriyalariga ega bo'lishgan. Tan imperiyasi qaydnomalarida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda Dunxuan viloyatida joylashgan So'g'd manzillaridagi aholining asosiy qismi samarqandlik bo'lgan.

So'g'dning ilk o'rta asrlar madaniy hayotida tasviriy san'at muhim o'rin tutadi. Afrosiyob, Panjikent va Varaxsha saroylari, zodogonlar uylari va ibodatxonalarining devorlari dunyoviy, diniy va afsonaviy mazmundagi rang-tasvirlar bilan bezatilgan. Tasvirlarda saroy va kishilarning kundalik hayotidan lavhalar, jang tasvirlari, bazm ko'rinishlari afsonaviy va diniy mazmundagi tasvirlar, xudolar, donatorlar va boshqa lavhalar zo'r mahorat bilan ishlangan.

Ustrushona. Turkiston tog' tizmalarining shimoliy qismidagi yerlar o'rta asr yozma (xitoy, arab, fors) manba ma'lumotlarida turli shakllardagi o'ndan ortiq nomlar bilan keltirilgan o'lkaning Ustrushona shaklidagi talaffuzi Mug' tog'idan topilgan so'g'd tilida bitiklarda aniqlangan. Turkiston tog' tizmasidan Nurota tog'iga qadar cho'zilgan hududni ishg'ol etgan yerlar o'rta asrlar davri Ustrushonasiga tegishli bo'lgan. Ilk o'rta asrlar davrida Ustrushona eftaliflar va Turk heqonligi tarkibida bo'lib, afshinlar tomonidan mustaqil boshqarilgan alohida feodal davlatdan bo'lgan. Yozma manba ma'lumotlarida o'lkaning

o'ndan ortiq katta kichik shaharlar to'g'risidagi xabarlar keltirilgan.

O'lkaning ilk o'rta asrlar davri yodgorliklaridan nisbatan yirigi Tojikiston Respublikasi So'x tumanida joylashgan Qal'ai Qahqaha manzilgohi arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan. Bu yodgorlik Shahrisonsoyning ikkala sohilida joylashgan uchta tepalikdan (Qal'ai Qahqaha I, II, III) iborat. Uning shahar sifaida shakllanishi VII-VIII asrlarga to'g'ri keladi. Yodgorlikning har bir qismi alohida mudofaa qilingan devorlarga ega. Bu manzilgoh Ustrushonaning o'rta asrlar yozma manbalarida qayd etilgan markaziy shahri Bunjikatga qiyoslangan.

Arxeologik qazishmalar davomida Qal'ai Qahqaha I yodgorligi Bunjikat shahrining o'rta asrlar davridagi arki bo'lib, bir qator ayrim joylarda esa ikki qator mudofaa devorlari bilan mudofaa qilingan. Bu qismi o'rta asrlar davri arab manbalarida qayd etilgan shaharning ichki madinasi to'g'risida ma'lumotlariga mos keladi. Qal'ai Qahqaha I ning sharqiy tomonidan maxsus tagkursi ustida bino qilingan hukmdorlar saroyi (18x12 m.) ochib o'rganilgan. Shaharning shimoliy devori va burjlari bo'ylab joylashgan ko'cha atrofida asosiy ibodatxona, ma'muriy jamoatchilik, savdo-hunarmandchilik va uy-joy imoratlari joylashgan. Shaharning ikkinchi darvozasi joylashgan g'arbiy tomonida harbiy mudofaa majmualari joylashgan bo'lib, strategik ahamiyatini hisobga olib bu qismi qo'shimcha mudofaa devori bilan kuchaytirilgan.

Birinchi manzilgohdan janub tomonda joylashgan Qal'ai Qahqaha II hozirgi paytda to'g'ri to'rtburchak shaklidagi tepalik 5 ga. hududda saqlanib, alohida mudofaza devori va burjlar bilan muhofalangan tashqi madinani tashkil etgan. Daryoning o'ng tomonida dastlabki ikki yodgorlik qarshisida alohida mudofaa tizimiga ega bo'lgan uchinchi tepalik o'rin olgan. Arxeologik jihatdan bu tepalik mudofaa devorining uch qurilish bosqichi qayd etilib, bu yerda ham hayot shahar bilan bir davrda boshlangan bo'lishi mumkin. Unda aholi uy-joylari, bog'-rog'lar bo'lgan. Bu yodgorliklar o'z davrida Ustrushona vohasining markaziy shahri Bunjikatning ark, shahrison va rabot qismlarini tashkil etgan.

Shaharning arkidagi mahalliy hukmdor saroyida yog'och o'ymakorligidan

keng foydalangan. Uning devorlari g'aroyi tasviriy san'at na'munalari bezab turgan. Devorlarining birida ikkita go'dakni emizayotgan bo'ri tasviri kishi diqqatini o'ziga tortib, Rimdagi Ramul va va Rem afsonasini eslatadi. Bu lavhani N.N. Negmatov xristianlik mifologiyasi bilan bog'laydi. Shuni unutmash kerakki ilk Markaziy asrlar turkiy qavmlarning o'rta Osiyoga ommaviy siljigan davri bo'lib, turkiylar totemida bo'ri yuqori o'rin egallashini unutmash kerak. Boshqa bir kichik xona devorida esa nayzadagi bayroqni ushlab turgan otliq va ikki boshli iblissifat jonzot tasvirlari chizilgan. Shuningdek, saroy xarobalarida uch boshli va to'rt qo'lli haykallar ham uchraydi. Bular bevosita ustrushonaliklarning dunyoqarashi afsonaviy mafkuraning mujassamligidan dalolat beradi.

O'ratepa, Vagkata, Jizzax, Zomin kabi yangi shaharlari o'lkaning muhim iqtisodiy va madaniy markazlari bo'lgan. O'ratepaning ilk o'rta asrlar davridagi arki hozirgi shaharning shimoli-sharqiy chekkasida, ulkan tabiiy tepalik ustida joylashgan Mug'tepa manzilgohi o'rnida bo'lgan.

Jizzaxning dastlabki o'rni hozirgi shaharning janubi-sharqiy qismida joylashgan antik davrida faoliyat Qaliyatepa manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Bu davrida shahar o'lkaning muhim markazlardan biri sanalgan.

Ustrushonaliklar xo'jaligining asosini sug'orma dehqonchilik va bog'dorchilik tashkil etgan. Shimoliy dasht va tog'oldi hududida esa chorvachilik rivojlangan.

Tasviriy san'atning rang-tasvir turiga oid namunalari Qal'ai Qahqaha arkida yaxshi saqlangan. Devorlarining birida ikkita go'dakni emizayotgan bo'ri tasviri Rimdagi Ramul va Rem afsonasini eslatdi. Bu lavhani arxeolog N.N. Negmatov xristianlik dini afsonasi bilan bog'lagan. Lekin turkiy xalqlari tasavvurida bo'ri totemining muhim ahamiyat egaligini unutmash kerak.

Boshqa bir kichik xona devorida nayzadagi bayroqni ushlab turgan otliq va ikki boshli iblissifat jonzot tasvirlari chizilgan. Shuningdek, saroy xarobalarida uch boshli va to'rt qo'lli haykallar ham topilgan. Bu tasvirlar ustrushonaliklar

ongida afsonaviy dunyoqarashi mafkurasining ustunligidan dalolat beradi.

Shimoliy Toxariston. Toxariston antik davri Baqtriyasi chegarasi doirasidagi shimoliy va janubiy qismlardan tashkil topgan yirik tarixiy-madaniy o'lka. Toxariston to'g'risidagi dastlabki xabar 383 yilga oid Xitoy manbalarida Tuxola deb tilga olinadi. Uning hududi Baqtriya hududi doirasida bo'lgan. Manbalarda keltirilishicha Toxariston 27 viloyatdan tashkil topgan bo'lib ulardan 8 tasi Shimoliy Toxaristonda joylashgan. Shimoliy Toxariston hududida ilk o'rta asrlar davriga oid madaniy qatlamlarga ega bo'lgan 250 dan ortiq barcha turdagi arxeologik yodgorliklar aniqlanib, ularning ayrimlari yaxshi o'rganilgan. Nisbatan yashshi o'rganilgan yodgorliklar ko'hna shaharlar bo'lib, ulardan Eski Termiz, Budrach-Chag'aniyon, O'zbekontepa, Xosiyattepa, Kofirqal'a, Xolbuk va boshqalardan iborat 30 ga yaqin shahar turidagi manzilgohlar qayd qilingan. Bundan tashqarqari qal'a-qo'rg'onlar, qasrlar, uy-qo'rg'onlar, mudofaasiz katta-kichik qishloqlar va ibodatxonalar.

Shimoliy Toxariston hududidagi shaharlardan Termiz qadimdan yozma manbalarda Tarmita, Tami, Drmat, Tirmiz nomlari bilan tilga olingan. Ko'hna shaharning o'rta asrlar davri o'rni zamonaviy shahardan g'arbda antik davridagi o'rnida, 10 ga. maydondagi sun'iy tepalikda saqlanib qolgan. Xitoy manbalarida shahar mudofaa devorning aylanasi 20 li (8-10 km.) bo'lganligi va unda 10 ta buddaviylik ibodatxonasi faoliyat yuritganligi keltirilgan.

Termiz shahrining nisbatan keyingi davr holati to'g'risidagi ma'lumotlar arab va fors manbalarida uchraydi. Ularning ma'lumotida shaharning ko'handiz, madina va rabod qismlaridan iborat bo'lganligi qayd qilingan.

Ilk o'rta asrning oxirida shaharning maydoni kengayib, 35 ga. dan iborat birinchi hudud shaharning madina qismini, 175-180 ga. dan iborat ikkinchi hudud esa rabod qismlarini tashkil etgan. Yozma manbalarda shaharning rabod qismida bozor va turli hunarmandchilik mahallalari joylashganligi keltirib o'tilgan. Rabotda kulollar, shishasozlar va temirchilar ustaxonalarining o'rni aniqlangan.

Surxon vohasining ikkinchi yirik shahri Chagʻoniyon xitoylik budda dini ziyoratishi Syuan Szyan (630 yillar) maʼlumotida “*Chigoyenna*” nomi bilan tilga olingan. Uning maʼlumotida shaharning aylanasi *10li. (4-5km.)* va unda 5 ta budda manastri mavjudligi qayd etilgan. Afrosiyob xarobalarida VII asrning oxirlariga oid devoriy suratlarda tasvirlangan elchilar orasida chogʻaniyonlik vakil ham boʻlgan.

Chagʻoniyon shahri hozirgi Denov shahridan 6 *km.* janubiy-sharqda Qizilsuvning Surxondaryoga quyilish joyida Koʻhna Budrach oʻrnida boʻlgan. Bu yerda joylashgan Oqqabrtepa ark, Dunyotepa esa shahriston qismlarini tashkil etgan. Ark qismida kushonlar davridayoq 20 *ga.* maydonda shahar shakllanadi. Ilk oʻrta asrlar davrida shahriston maydoni oʻsib, 50 *ga.* joy mudofaa devori va xandak harpo etiladi. Yodgorlikning ark qismidagi aniqlangan meʼmoriy inshootlar ilk oʻrta asrlar davri Chagʻoniyon hukmdorlarining saroyi boʻlgan.

Shimoliy Toxariston kichik mulkliklaridan birining markazi boʻlgan Kattatpea (Xosiyattepa (may. 20 *ga.*) yodgorligi ham arxeologik jihatdan oʻrganilgan. Manzilgoh ikki qismdan iborat boʻlib, mudofaa devoriga ega boʻlgan. Devorlar yarim aylana va toʻgʻri toʻrtburchak burjlar va jangavor shinaklar bilan kuchaytirilgan. Ark qismida mahalliy hukmdorlar ibodatxonasi va dafinasi joylashgan. Manzilgoh tadqiqotchilar tomonidan keyingi davr arab manbalarida qayd qilingan Kufan mulkligining markazi Xushvara shahri bilan qiyoslangan.

Tojikistonda Kofirnahr va Vaxsh daryo vohalari hududida shahar shakliga ega boʻlgan manzilgohlaridan biri Kofirqalʼa (maydoni 13 *ga.* ga yaqin) manzilgohi antik davrida shakllangan. Kvadrat shaklga ega boʻlgan manzilgoh devori, xandak, proteyixizm, minora va shinaklardan tashkil topgan mudofaa tizimiga ega boʻlib, markaziy koʻcha shaharni ikkiga ajratib turgan. Shaharga ellin davrida asos solingan. Shahar mudofaa devorining ichkarisida aholi turar joy imoratlari joylashgan. Shahar atrofida aholi turar joylari va ishlab chiqarish

inshootlari o'rin olgan. Kofirqal'a Vaxsh vohasining ilk o'rta asrlar davri markaziy shahri hisoblangan.

O'lkanning boshqa bir yodgorliklari Bolaliktepa, Kuyovqo'rg'on, Yumaloqtepa manzilgozlari ilk o'rta asrlar davri davlatmand yer egaslarining ko'shki va qasrining o'rni bo'lgan. Bu yodgorliklarda markaziy o'rinni muhtasham qabulxona va mehmonxonalar egallagan. Mahobatli xonalar dunyoviy mazmunga ega rang-tasvirlar, haykalchalar, yog'och va ganch o'ymakorlik bezaklari kabi san'at namunalari bilan bezatilgan.

Shimoliy Toxariston xo'jaligi dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan. Shaharlarda hunarmandchilikning turli sohalari: temirchilik, kulolchilik, shishasozlik, zargarlik, to'qimachilik, ko'nehilik rivojlangan.

Mahalliy tog'lardagi kon zaxiralari hunarmand ustalarni zaruriy xomashyo bilan ta'milagan. Ilk o'rta asrlar davrining keyingi bosqichida Pomir, Hisor tog' tizmalari metall konlarini qazib olish ko'lamini kengayadi. Boysun tog' tizmasidagi konlarda metall eritish o'choqlari va ilk o'rta asrlarga oid boshqa moddiy manbalar aniqlangan. Konlardan temir, mis va boshqa metallar qazib olingan.

Xitoy yozma manbalarida xitoyliklar shisha tayyorlashni toxaristonliklardan o'rganishgani keltirilgan. Bolaliktepa va Munchoqtepa (Tojikiston) yodgorliklaridan ko'k va havo rangdagi kichik shisha buyumlari (flakonlar) va qisman xo'jalik buyumlari topib o'rganilgan. VIII asrning oxiridan boshlab shishasozlik O'rta Osiyoning boshqa hududiga ham keng tarqala boshlaydi.

O'lkaning ilk o'rta asrning dastlabki bosqichdagi sopollari antik davridagi kabi nafis shakli va yuqori sifatini saqlab, yanada mukammalashadi. Bu davrdagi sopol buyumlarining sirtiga o'yib chizilgan va yopishtirilgan naqshlar bilan bezash odat tusiga kirgan. Shimoliy o'lkalarga xos qo'sh baldoqli sopollar tarqaladi. Keyingi bosqichda qo'lda yasalgan sopol buyumlar soni nisbatan ko'payib, shakli o'zgarib boradi. VII-VIII asrlarda yanada nafis va sifatl

sopollar yasalgan va ularning sirtiga tushirilgan naqshlar murakkablashgan.

Shimoliy Toxaristonda buddaviylik dini saqlanib qoladi. Syuan Szyan ma'lumotlarida Termiz va Chag'anyon shaharlaridagi bir necha budda ibodatxonasi to'g'risida ma'lumot keltirgan. Eski Termizdagi antik davri buddaviylik ibodatxonalari faoliyatini davom ettirgan. Shimoliy Toxaristonning ilk o'rta asrlar davri diniy imoratlari qurilish usuli Janubiy Tojikistonda joylashgan Kofirqal'a va Ajinatepa ibodatxonalarida o'z aksini topgan. Old tomonida ayvonga tutashgan markaziy xonaning uchta tomonida aylanasi bo'ylab yo'laklar bilan tutashgan. Ibodatxona devorlariga diniy mavzudagi rang-tasvirlar chizilgan, budda haykallari va haykalchalari bilan bezatilgan.

Ajinatepa (100x50 m.) buddaviylik monastr bo'lib, kvadrat shakldagi ikkita yonma-yon joylashgan hovli majmuasidan tashkil topgan. Imorat aylanma yo'lakcha, asosiy zal, toat-ibodat va yashash xonalaridan tarkib topgan. Ulardan birining hovlisida stupa va yo'lakchalaridan birida esa 12 m. balandlikdagi budda haykali aniqlangan. Manastr ichkarisidagi xonalarning devorini rang-tasvir namunalari va haykalchalar bezab turgan.

Bolaliktepa va Hayrobodtepa yodgorliklaridan doimiy muqaddas olov yonib turgan yirik sopol idishlar topilgan. Shimoliy Toxariston aholisi orasida otashparastlik diniga sig'inuvchilar ham bo'lganligidan dalolat beradi.

Shimoliy Toxaristonning ilk o'rta asrlar davri madaniyati dunyoviy mazmunga ega bo'lgan. Bu davrda koroplastika va rang-tasvir san'ati rivojlangan. Kuyovqo'rg'on ko'shkidan V-VIII asrlarga oid haykalchalar topib o'rganilgan. Loydan yasalgan kichkina haykalchalarning ustidan mayin loy va ganch yuritilib, turli rang-bo'yoqlar bilan bo'yalgan. Haykalchalarda aks etgan kishilar tashqi qiyofasiga ko'ra bir-biriga o'xshamaydi. Haykaltaroshlik san'atida antik davri an'ansi davom etib, o'zida so'nggi gandxara va sasoniyalar madaniyatining ta'siri sezilib turadi.

Tasviriy san'atning boshqa bir turi bo'lgan rang-tasvir namunalari Bolaliktepa va Tavka yodgorliklarida o'rganilgan. Bolaliktepa devoriy suratlari

nufuzli oilaning bazni marosimlari aks ettirilgan. Undagi kishilar o'tirgan va tik turgan holatda tasvirlangan. O'tirgan kishilar qo'lida qadah ushlab turibdi, ularning orqasida esa bazni kuzatayotgan xizmatkorlar tasviri berilgan. Xonaning boshqa bir devordagi suratlarda xonadon egasining oila a'zolari, boshqa bir lavhada esa mayxo'rlik qilayotgan erkak-ayollar tasviri chizilgan. Tavka yodgorligi tasviriy san'at namunalari ov jarayonining aks ettirilishi bilan bog'liq. Unda yugirib borayotgan suvoriylar va ularning ohu va quyonlarni ov qilish manzarasi jonli ifodalangan.

Xorazm. Xorazmning ilk o'rta asrlar (IV-VII) davri afriq'iyalar sulolasi hukmronlik qilgan davrga to'g'ri keladi. Bu darga oid mavjud arxeologik yodgorliklarning ko'pchilik qismini, qishloqlar va kam sonli shahar turidagi yodgorliklar tashkil etadi. Xorazm ilk o'rta asrlarning boshlarida ma'lum inqiroz davrini boshidan kechiradi. Yirik kanallar sug'oradigan kichik sug'orma dehqonchilik mikrovohalari suvsizlanishi natijasida o'zlashtirish susayib ayrim hollarda bo'shab qoladi. Antik davri Oqchaxonqal'a, Tuproqqal'a, Xiva va kabi yirik shahar markazlarida hayot sustlashib, ayrim hollarda tashlandiq holga kelib qoladi. Bu davrdagi shaharlaridan Tuproqqal'a antik davri o'rni faoliyat yuritadi. IV-V asrlar Ayoqal'aga yaqin joyda hayot jonlanib, 25 ga. hududda shaharcha vujudga kelgan. Boshqa shaharlarda ham ma'lum tushkunlikni boshidan kechirgan holda hayot davom etadi.

VI-VIII asrlar davri shaharlari to'g'risida yetarli ma'lumotlar mavjud emas. Eski shaharlarda (Xozoras, Xiva va boshqalar) hayot davom etadi. Nisbatan aniq ma'lumotlar so'nggi davr Yozma manba ma'lumotlarida keltirilgan. Markaziy asr mualliflari (Tabariy, Belazuriy va Ibn al Asama) manbalarida keltirilgan ma'lumotlarda Xorazmning bu davrdagi poytaxti shahri VII-VIII asrlarda Qiyot (Al-Fir) uch qismdan iborat bo'lgan. Ular zichlangan tuproqdan harpo etilgan umumiy mahofaza devoriga ega bo'lgan.

Eski shaharlarda (Xozoras, Xiva va boshqalar) hayot davom etadi. O'rta asr yozma manba ma'lumotlari va kam sonli arxeologik ma'lumotlarga

qaraganda Xazorasp Xorazmning ilk oʻrta asrlar davri yirik ishlab chiqarish va madaniyat markazi boʻlgani.

Mizdaxkan manzilgohi Xorazmning oʻrta asrlar davridagi yirik shaharlaridan birining oʻrni hisoblanadi. Maydoni kichik boʻlgan yodgorlikda arxologik qazishmalar amalga oshirilmagan. Uning yonidagi mazkur davrga oid qabriston qisman oʻrganilgan, xolos.

Burgutqalʼa manzilgohi (maydoni 6 ga. dan ortiq) ikki qismli ilk oʻrta asr shahri xarobasi. Koʻhna shahar mudofaa devori bilan oʻrab olingan. Ark baland sahni ustida qurilgan maʼmuriy bino, minorasifat baland inshoot- *donjon* oʻrin olgan. Shahriston qismida aholi uy-joy imoratlari joylashgan. Koʻhna shahar Xorazmning VI-VII asrlardagi markazlaridan biri boʻlgan.

Xorazm vohasining VI-VIII asrlar davriga oid shaharlari toʻgʻrisida yetarli yozma maʼlumotlar mavjud emas. Nisbatan aniq maʼlumotlar soʻnggi davr yozma manba maʼlumotlarida keltirilgan. Oʻrta asr mualliflari (Tabariy, Belazuriy va Ibn al Asama) manbalarida keltirilgan maʼlumotlarda Xorazmning VII-VIII asrlardagi poytaxti shahri Qiyot (Al-Fir) uch qismdan iborat boʻlgan. Ular zichlangan tuproqdan barpo etilgan umumiy muhofaza devoriga ega boʻlgan.

Qishloq turidagi manzilgohlarining soni nisbatan koʻpchilikni tashkil etadi. Ular asosan deqon jamoasi uy-joy imoratlaridan tashkii topgan qishloqlarning xarobasidir. Dehqonchilik qishloqlarining aksariyat qismi mustahkam mudofaa devoriga ega uy-qoʻrgʻonlar va qasrlardan iborat.

Ilk oʻrta asrning dastlabki bosqichida vohaning moddiy madaniyatida pasayish kuzatiladi. Xorazmning bu davri sopol buyumlari arxaik davri usulida qoʻlda yasala boshlaydi. Sopol buyumlarning loyiga xos-xashak, shamot va qum qushiladi. Sopolarni pardozlash va qizil rangdagi angoblar bilan qoplash anʼanasi yoʻqolib, koʻkish-kul rang nusxalari koʻpayadi. Bu davrda Soʻgʻd va Sirdaryoning oʻrta oqimi hududi kulochiligida oʻxshashliklar kuzatiladi.

VI asrdan boshlab sopol buyumlarning sifati yaxshilanib borada,

kulolchilik charxida yasalgan sopol buyumlari miqdori ko'payadi. Bu davrda qo'lda tovoqlar, qozonlar, yirik laganlar va xumlar yasalgan. Kulolchilik charxida bir bandli, ko'p hollarda bo'g'izi tor ko'zalar va kosalar yasalgan. Ayrim sopol buyumlariga to'g'ri yoki to'liqsimon o'yma naqshlar solingan.

Xorazmliklarning g'oyaviy hayotida antik davri zardushtiylik diniy e'tiqodi saqlanib qoladi. Dastlabki davr ostadonlari antik davridagi kabi xilma-xillikni saqlab qolgan. VI asrdan boshlab ostodonlari ma'lum andazaga qat'iy amal qilinib, to'rtburchak shaklda yasaladi. Ostadonlar asosan loydan, qisman tosh va alebastrodan ishlangan. Ostadonlar sirtiga marhum ismi-sharifi va uning ruhiga bag'ishlangan ezgu tilaklar bitilgan. Ayrim ostadonlarning sirtiga marhumga aza ta'ush odatlar bilan bog'liq bo'rma tasvirlar solingan.

Choch-Iloq. Ilk o'rta asr davri xitoy manbalarida Shi, Chjeshe (Chjesi) nomlari bilan tilga olingan Choch-Iloq o'lkasi Chirchiq, Kalas va Ohangaron vohalari hududini egallagan. VI asrning boshlarida Chochdan Iloq mustaqil mulkklik sifatida ajralib chiqadi.

Toshkent vohasi ilk o'rta asrlar davri arxeologik jihatdan Qovunchi III (IV-VI asrlar) va Mingo'rik (VI-VIII asrlar) majmualaridan tashkil topgan. O'lkada ilk o'rta asr davriga oid 300 dan ortiq arxeologiya yodgorliklar qayd qilingan. Ular ko'hna shaharlar, shaharchalar, katta-kichik dehqonchilik qishloqlari, diniy inshootlar, tog'-kon yodgorliklari va qabr-qo'rg'onlardan iborat. Vohadagi ilk o'rta asrlar davriga oid yodgorliklarning 32 tasini Yu.F.Buryakov shahar sirasiga kiritgan.

Vohada ilk o'rta asrda antik davri shaharlarining yanada rivojlanishi bilan birga yangi shahar markazlari vujudga keladi. Ayniqsa, bu jarayon iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan savdo yo'llari chorrahaları va metallurgiya ishlab chiqarishi hududida jadal kechgan. Bu davrda Kanka, Shaxruxiya, Mingo'rik, Eski, Toshkent, Ko'hna Chinoz, Oqqo'rg'on, Kavardan, Kindiktepa, Xonobod, Ulkanto'ytepa, Imloq, Obliq, Qulota, Dalvarzintepa, Shoxjuvartepa va boshqalar shaharlar vohaning iqtisodiy va madaniy markazlari edi.

Ilk oʻrta asrlar davrining dastlabki bosqichida Qanqa manzilgohi oʻrnida rivojlangan shaharning oʻlka shaharlaridan oʻrtasidagi yetakchilik mavqeyi saqlanib qoladi. Lekin bu davrda Qanqa ham Oʻrta Osiyoning boshqa yirik shaharlarida boʻlgani kabi inqiroz davrini kuzatilgan. Vohada ilk oʻrta asrlar davrining dastlabki bosqichlarida Qanqa manzilgohining yetakchilik mavqeyi saqlanib qoladi. Ilk oʻrta asrlarning dastlabki bosqichlarida uchinchi shahristonning janubi-sharqiy tomonini taʼmin oʻzlashtirilib, ixtisoslashgan ishlab chiqarish inshootlari barpo etiladi. Taʼminan birinchi ming yillikning oʻrtalarida Oʻrta Osiyoning barcha shaharlarida kuzatilgani kabi Qanqa koʻhna shahri inqiroz davrini boshidan kechirib, maydoni keskin qisqarib ketadi. Yodgorlik ichki tomondan ikkinchi shahriston doirasida 45 ga. maydondagi huddudni oʻrab olgan yangi mudofaa devori barpo etiladi. VII-VIII asrlar davrida shahar yirik savdo va ishlab chiqarish markaziga aylanadi. Antik davrida oʻzlashtirilgan ikkinchi shahristondagi savdo-ishlab chiqarish qismi yanada rivojlanadi. Arxeologik qazishma ishlarida sakkizta ixtisoslashgan hunarmandchilik sohalari faoliyat yuritganligi aniqlangan. Temirchilik, misgarlik, kulolchilik kabi hunarmandchilik turlari yetakchilik qilgan. VIII asr boshlarida 1 ga. hududni egallagan karvonsaroy barpo etiladi. Bu davrda ishlab chiqarish shahar tashqarisi tomon kengayib, rivojning qismi shakllana boshlaydi. Undan VII-VIII asrlar davrida faoliyat yuritgan kulolchilik kundonlarining oʻrni aniqlangan. VII asr boshida shahar aholisining mahalliy hokimiyatga qarshi norozilik harakatidan soʻng Qanqa Chochning maʼmuriy markazi maqomini yoʻqotib, poytaxt Mingoʻrikga koʻchiriladi. Lekin, vohadagi asosiy savdo-ishlab chiqarish markazi sifatidagi yetakchilik mavqeyini saqlanib qoladi.

Mingoʻrik yodgorligida antik davri faoliyat yuritgan shahar ilk oʻrta asrlarda taraqqiy etadi. Shahar mahalliy shahriston qismlaridan tashkil topgan topgan boʻlib, atrofi qalin devor bilan mudofaa etilgan. Xitoy manbalarida Shi shahrining 10 li. (4-5 km.) masofadagi mudofaa devorlari toʻgʻrisidagi xabar keltirilgan. Mudofaa devorini oʻrganish jarayonida uning oʻrtasida yoʻlakcha va

tashqi tomondan to'g'ri to'rtburchak shaklli mudofaa burjlari aniqlangan. Devor va burjlarda shinaklar qayd etilmagan. Mudofaa va qarshi hujum devorning yuqori qismidan turib amalga oshirilgan bo'lishi kerak.

Shaharning ark qismidagi imoratlar majmuasi gumbaz shaklli tor xonalardan iborat. U yerdagi saroy majmuasi mahalliy hukmdorlarning hashamli qabulxonasi, yashash, ibodat va xo'jalik qismlaridan tashkil topgan. Shahristonning asosiy qismi zamonaviy qurilishlar band bo'lishiga qaramay uning markazida qalin devor bilan barpo qilingan ko'p xonali uyning o'rni, kullolchilik va temirchilik ustaxonasining o'rni ochib o'rganilgan. Shahar VIII asrning birinchi yarmida arabga qarshi kurash natijasida talafot ko'rib, ma'muriy markaz sifatidagi ahamiyatini yo'qotadi. Shahar hozirgi eski shaharda o'rniga shakllanadi.

Toshkent vohasining tarkibiy qismini tashkil etgan Ohangaron havzasi Iloq o'lkasini tashkil etadi. Qulay tabiiy sharoit va resurslarga boy bo'lgan Iloq ilk o'rta asrning boshgacha Choch davlati tarkibida faoliyat yuritgan, VI asrda mustaqil davlat sifatida ajralib chiqqan. O'lkaning o'rta asr yirik shahar markazlaridan biri Tunket shahri hisoblangan. M.ye.Masson shaharni Olmaliq shahridan 12 km. shimoliy-sharqda joylashgan Imloq manzilgohi bilan qiyoslagan. Keyinchalik A.Asqarov Suyirli-tepa manzilgohida tadqiqot ishlarini olib borib, Tunketning shahrini o'rnida ayna mana shu manzilgohda bo'lgan, deb hisoblaydi. Imloq manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan shahar antik davridagi metalsozlikka ixtisoslashgan hunarmandlar qishlog'i o'rnida shakllangan. Manzilgoh Iloqning yirik konlari yaqinida joylashgan. Ik o'rta asrlar davrida shaharga aylangan manzilgohning umumiy maydoni 17,5 ga. ni tashkil etadi. Shimoliy tomonida beshburchak shaklidagi 5 ga. joyda joylashgan. Ark darvozalarinig biri shahristonga, ikkinchisi rabodga olib chiqqan. Arablar bosqinchiligi davrida shaharni qamal qilishi natijasida mudofaa devorlari qisman vayron etilib, keyinchalik qayta ta'mirlangan.

Toshkent vohasida yirik shahar markazlaridan Xonobod, Ulkanto'ytepa,

Tukket, Kindiktepa va boshqa shahar turidagi manzilgohlari vohaning ilk o'rtasrlar davri urbanizatsiyasi taraqqiyotida muhim o'rin tutgan.

Chilonzor Oqtepesi yodgorligida joylashgan ilk o'rtasr ibodatxonasi muhim ahamiyatga ega inshoot hisoblanadi. U baland sahnini ustida paxsa va xom g'ishtdan qurilgan. Atrofi mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olinib, burchaklari burjlar bilan kuchaytirilgan. Burjlarda jangavor shinaklar joylashgan. Ibodatxona xarobasidan xonalarning birida doimiy yonib turgan muqaddas olovdan qolgan kul saqlangan. Mazkur inshoot arablar bosqiniga chochliklarning shahar tashqarisidagi asosiy diniy-g'oyaviy markazi hisoblangan.

O'troq dehqon aholisining asosiy mashg'uloti sug'orma dehqonchilik va bog'dorchilikni tashkil etgan. Manzilgohtar va shahar xarobalaridan donli ekinlarning urug'i topib o'rganilgan. Ziroatchilikda bug'doy, arpa, tariq, no'xat, bog'dorchilikda uzum va mevali daraxtlar ekilgan. Sug'oriladigan ekin maydonlari kengayib, sug'orish tizimi takomillashib, dehqonchilik xo'jaligi jadal rivojlanadi. Sug'orish tarmoqlaridan yuqorida joylashgan, o'zlashtirilmagan yerlarga chig'iriq orqali suv chiqarilib, ekin maydonlari nihoyatda kengayadi.

Hunarmandchilik ishlab chiqarishda metallurgianing ahamiyati o'sib borgan. Ayniqsa Toshkent vohasining Turk hoqonligi tarkibiga kirgandan so'ng halqaro savdo yo'lidagi mavqeyining kuchayishi, Chotqol-Qurama tog'i kon ma'danlariga bo'lgan talabning oshishiga olib kelgan. Bu jarayon o'z navbatida metallurgiya ishlab chiqarish yuksak darajada rivojlanishinin muhim omillaridan biri sanalgan. Toshkent vohasi ilk o'rtasrda chetga turli metallar yetkazib beruvchi markaz bo'lib qolmasdan, xalqaro bozor talabiga javob beradigan sifatli mahsulotlar ham ishlab chiqarilar edi. Metallardan birinchi navbatda ish qurollari, uy-ro'zg'or anjomlari va qurol yarog'lar yasalgan.

Manzilgohlardan o'roq, ketmon, omochning so'qasi topilgan. Uy-joy imoratlari va qablardan bir tig'li pichoq, ot abzalining metallardan yasalgan turli

qismlari, to'g'ri to'rt burchak va aylana shaklda yasalgan ayil to'g'alari, temirdan yasalgan bandli paykonlar topilgan. Paykonlarning shakliga ko'ra to'rt qirrali kvadrat, to'rt qirrali to'g'ri to'rtburchak, to'rt qirrali o'qsimon, uch qirrali o'q uchi shaklli, o'lehami kichkina uch parrakli turlari ajralib turadi. Zeb-ziynat buyumlari bronza va kumushdan bejirim uzuk va mongoloid qiyofasidagi erkak kishining yuzi qismi aks ettirilgan oltin nishon.

Ilk o'rta asrlar davrining ilk bosqichida kulolchilik buyumlari antik davri uslubida yasash an'anasi davom etadi. Ikkinchi bosqichida sopol buyumlarning turi ko'payadi. Sopol buyumlari asosan oshxona va xo'jalik buyumlaridan iborat. Kulolchilikda charxdan keng foydalanila boshlaydi. Qizil bo'yoq berilgan va biroz sayqallangan kul rangli tusli qoraygan sopollar tarqaladi. Sopol idishlarning ko'pchiligi tuxumsimon shaklli xumlar va xumchalardan iborat. Og'zi keng bir va ikki quloqli gorskoklar ham mavjud. Ayrimlarining bandida hayvon, xususan, buqaning boshiga o'xashatish shakl yopishtirilgan. Ikki quloqli qozonlarining loyiga yirik qum qo'shilgan. Sopollarning sirtiga to'g'ri chiziq, to'lqin shaklli rang bo'yoqda oqizilgan naqshlar, bosma, yopishtirilgan (buqa yoki qo'y shoxi) shaklli naqshlar solingan.

Dafn inshootlari lahat va yorma qabrlardan iborat. Marhumlar yon tomoni bilan yotqizib, dafn qilingan. Ko'pchilik dafn etilgan, ehtimol oilaviy dahma ham mavjud. Qabrda turli xil kundalik ehtiyoj va zeb-ziynat buyumlari hamda qurol yarog'lar mavjud. Ayrim qabrlardagi buyumlar o'g'irlangan. Qabrlardan tashqari marhumning etidan tozalangan suyaklar solingan ossuariylarni nauslarga dafn qilish odati ham tarqalgan. Qopqog'iga ega bo'lgan ossuariylarning shaklli oval ko'rinishda bo'lgan. Ossuariylarning sirtiga yopishtirma, tirnab chizilgan, qirqib chizilgan o'simlik va samoviy tasvirlar solingan.

Toshkent hududi O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar davri vohalari orasida iqtisodiy salohiyati yuqori o'lkasi sanalgan. Bu borada o'lkaning xalqaro savdo yo'lida joylashganligi va tabiiy mineral resurslariga boyligi muhim o'rin

egallagan.

Farg'ona. Farg'ona vodiysi O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar davri yirik o'lkalaridan biri. Xitoy yozma manbalarida (Beyshi, Tanshu) Farg'ona vodiysi hududi Lona (Polona) Boxan va Ninyuan nomlari bilan tilga olingan. Xitoylik sayyoh Syuan Szyan bergan ma'lumotlariga ko'ra Farg'ona vodiysida Turk hoqonligi istilosigacha yagona hukmdor boshqaruviga ega bo'lmasdan bir nechta mustaqil mulkliklardan tashkil topgan.

O'lka ilk o'rta asrga oid 250 dan ortiq arxeologiya yodgorliklar qayd etilib, shundan 22 tasi shahar turidagi yodgorliklardir. O'lkaning yirik shaharlaridan Koson, Axsikent, Quva, Andijon, O'sh, O'zgan, Qo'qon kabi yirik shahar markazlari va Qo'rg'ontepa, Oqbura kabi boshqa shahar hamda shaharchalar faoliyat yuritgan.

Farg'onaning Koson va Axsikent kabi yirik shaharlari o'lkaning shimoliy qismida joylashgan. Koson mahalliy hukmdorlarning poytaxti va Turk hoqqonligining qarorgohi bo'lgan. Maydoni unchalik katta bo'lmagan trapetsiya shaklidagi shahar mustahkam mudofaa devoriga ega bo'lgan. Mudofaa devorining burchaklari burjlar bilan kuchaytirilgan. Janubi-sharqiy tomonda trapetsiya shaklga ega bo'lgan shahar arki joylashgan. Shahar yaqinida oltita minorali turk hukmdorlarining qarorgoh-qasri o'rin olgan. A.N.Berenshtamp qurilish inshootlari aniqlanmagan qasr ichkarisida turk amaldorlarining chodiri joylashgan, deb hisoblaydi. Koson shahrining arkida ko'rinishdan doimiy olov yonib turadigan o'choqqa ega bo'lgan olov ibodatxonasi mavjud bo'lgan. Ibodatxonadan cho'ziq shaklli o'choq o'rin olgan sig'inish xonasi aniqlangan. O'choq devori va tagi olovda qattiq kuygan, tagida saqlanib qolgan oq kul muqaddas olov doimiy yonib turganidan dalolat beradi.

Farg'ona vodiysining ilk o'rta asrlar davri aholi manzillari orasida Axsikent mavqeyi va ahamiyati jihatdan ikkinchi shahar hisoblanadi.

Arxeolog A.N.Bernshtam shaharning shakllanishini Kushon davri bilan, taraqqiyotini esa VI-VII asrlar bilan belgilaydi. A.Anorboev esa mil. avv. II

asrning boshlarida shakllangan deb hisoblaydi. Shaharning ilk oʻrta asrlar davriga oid madaniy qatlamlari yaxshi oʻrganilmagan. Yozma manbalarda hukmdor qarorgohi boʻlganligi qayd etilgan.

Fargʻona vodiysidagi ilk oʻrta asrlar davri yirik shahar markazlaridan biri boʻlgan Axsikent shahri oʻlkaning shimoliy qismida, Sirdaryoning oʻng sohilida Sharqiy Turkiston va Soʻgʻdni karvon yoʻli boʻyida joylashgan. boʻlib, u antik davridan shakllana boshlagan. Ilk oʻrta asrlar davriga kelib mahalliy hukmdorlar markazi hisoblangan yirik shahar markazlaridan biriga aylanadi. Manzilgoh shahriston va uning ichkarisida joylashgan ark qismlaridan iborat. Shaharning har ikkala qismi mustahkam mudofaa devorlari bilan oʻrab olingan va ularga tutashirib qurilgan mudofaa burjlari bilan kuchaytirilgan. Bu shahar rivojlangan oʻrta asrlar davri arab va fors mualliflari keltirgan manbalarda ark, madina va rabod qismlaridan iborat boʻlgan, deb keltiriladi. Hozirgi paytda umumiy maydoni 27 ga. hududni egallagan trapetsiya shaklidagi shahriston va uning shimoliy-gʻarbida joylashgan ark qismlarining oʻrni saqlanib qolgan. Keyingi yillarda bu yerda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan arxeolog olim A.A.Anarboevning tadqiqotlari natijasiga koʻra shahar rivojlangan oʻrta asrlar davrida yuksalib va uning maydoni bir necha barobar kengaytirilganligiga kengaygan.

Axsikent Namangan viloyati Toʻraqoʻrgʻon tumani hududida Sirdaryo boʻyida joylashgan. Bernshtam shaharning shakllanishini Kushon davri bilan belgilaydi va taraqqiyotini 6-7 asrlar bilan belgilaydi. Shaharning 70 gektardan iborat maydoni saqlangan boʻlib, toʻgʻritoʻrtburchak shakliga ega. Uch qism: ark, shaxriston (Aksi I a, Aksi I b) va keng rabodlardan iborat. Anorboev Axsikentni mil. avv. II asrning boshlarida shakllangan deb hisoblaydi. Shaharning ilk oʻrta asrlar davri yaxshi oʻrganilmagan. Yozma manbalarda hukmdor qarorgohi boʻlganligi qayd etilgan. Shaharning rivojlangan oʻrta asrlar davri yaxshi oʻrganilgan. Temir critish va ularga ishlov berish yaxshi rivojlangan.

Quva koʻhna shahri hozirgi shaharning sharqiy chekkasida joylashgan kvadratsimon shakldagi maydoni 12 ga dan iborat manzilgoh. Shimoli-sharqiy qismida balandligi 10 m. dan iborat ikki yarusli 2 ga maydonni egallagan ark qismi joylashgan. 7-8 metr baland joylashgan shahriston qismi uch tomon (shimol, janub va sharq) 1.5 km radiusdagi rabod qismi bilan oʻrab olingan. X asr manbalarida ark, shahriston va keng rabod qismiga ega boʻlgan. Rabod qismida hukmdor saroyi, zindon va bozor joylashgan. Buzilib ketgan arkida masjid boʻlgan. Tanga zarb qiladigan zarbxonasiga ega boʻlgan. Rabodda kulollar mahallasi boʻlgan. Gʻarbiy tomonida yuqori sifatli naqshli sopollar yasalgan. Qazishmalar jarayonida janubiy va shimoliy tomonlaridagi paxsadan barpo etilgan devor oʻrganilib, u pastdan 10 metr qalinlikda va 5 metr balandlikda saqlanib qolgan. Mudofaa devori undagi ashyoviy dalillarning guvohlik berishicha II-III asrlarda qurilgan. Bu devor shaharning barcha tomonlarini oʻrab olgan umumiy qalinligi 14 metrdan iborat. Devorning toʻrtta qurilish davri aniqlangan. Dastlab devor 5-6 metr qalinlikda va 5 metr balandlikda boʻlgan. Tag qismi paxsa, tepasi yirik oʻlchamdagi gʻishtlardan qurilgan, V-VI asrlarga oid. Uchinchi devor tasmasimon paxsa va xom gʻishtdan barpo etilgan. Bu devor VI-VIII asr boshlariga oid. U devor ham paxsa va xom gʻishtdan barpo etilib, XIII asr boshlariga qadar faoliyat yuritgan. Manzilgohda hayot mil. avv. VI-V asrlarda boshlanganligini naqshli sopol idishlar orqali bilish mumkin. Dastlabki devorning tagidan shunday sopollar olishgan. Koʻhna shahar madaniy qatlami 9 metrni tashkil etadi. Shahristonning gʻarbiy va sharqiy tomonlarida mudofaa devorlari atrofida uy-joy va xoʻjalik imoratlarining oʻrni saqlanib qolgan. Ayrim uylarning pastki qismiga pishgan gʻisht yotqizilgan.

Ilk oʻrta asrlar davrida aholi zich joylashgan. Uylarining oʻrtasida oʻchoq devor boʻylab stupalar joylashgan. Tomi tekis yopilgan boʻlib, yogʻoch ustunlarga asoslangan. Ustualarga oʻyib naqshlar berilgan. Ilk oʻrta asrlar davri shahar atrofi yaxshi oʻrganilgan. U shaharning gʻarbida joylashgan. Bu qismi tigʻis qurilgan kvartallardan tashkil topgan boʻlib, oʻzaro kichik koʻchalar bilan

ajratilgan. Uylar yashash va ishlab chiqarish xonalaridan tashkil topgan. Manzilgoh yaqinida budda ibodatxona majmuasi bo'lgan. VII asrda buzilgan. Arab manbalarida Quva ilk o'rta asrlar davrida taxt vorisining qarorgohi hisoblangan. Keyinchalik sharq bilan g'arbni bog'lab turadigan buyuk ipak yo'lidagi ikkinchi yirik shahar hisoblangan

Mudofaa devorlari jamiyat urbanizatsiyasi jarayonining muhim omillaridan biri bo'lishi bilan birgalikda u yoki bu harbiy va siyosiy vaziyat to'g'risida fikr yuritish omili bo'lib xizmat qiladi. Axrorov VII asrlar bilan sanalagan bo'lsa, Bulatova birinchi devorni V-VII asrlar bilan sanalagan.

Quyí qatlamdagi dastlabki mudofaa devori paxsadan, yuqori qismi yirik o'Ichamli xom g'ishtdan barpo etilgan. Uning ustidan ikki metr qalinlikdagi yupqa devor barpo etilgan. Uchinchi devor tasmasimon paxsadan barpo etilgan. Bu davrda devorning qalinligi 4 metrga etadi.

Shahar xarobalari o'lkaning shimoliy qismida, Sirdaryoning o'ng sohilida saqlanib qolgan. Shahriston va uning ichkarisida joylashgan ark qismlaridan iborat ko'hna shaharning maydoni 70 ga. Antik davrida shakllangan manzilgoh ilk o'rta asrlar davriga kelib mahalliy hukmdorlar qarorgohi joylashgan yirik shahar markazlaridan biriga aylanadi. Ko'hna shaharni o'rab turgan mudofaa devor burjlar bilan kuchaytirilgan. Shahristonning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan arki, chuqur xandak bilan ajratilgan.

Farg'ona vodiysining ilk o'rta asrlar davriga oid boshqa shahar markazi hozirgi Quva shahrining sharqiy chekkasida kvadratsimon shakldagi maydoni 12 ga. dan iborat manzilgoh o'rnida faoliyat yuritgan. Manzilgohning shimoliy-sharqida 2 ga. maydonni egallagan ark joylashgan. Shahristonning uch tomonini rabod o'rab olingan. Shahar mudofaa devori II-III asrlarda qurilgan, umumiy qalinligi 14 m. Shahristonning sharqiy va g'arbiy tomonlarida mudofaa devori tashqarisida uy-joy va xo'jalik imoratlarining o'rni saqlanib qolgan. Ilk o'rta asrlar davrida shaharda uy-joylar ko'payib, aholi mudofaa devoridan tashqaridagi yerlar o'zlashtirgan. Qurilish imoratlar xom g'isht va paxsadan

barpo qilingan. Katta uylar yog'och ustunlarga yordamida tomi tekis yopilgan. Qurilish imoratlarinin ustunlarga o'yib naqshlar solingan.

Ko'hna shahar yaqinida budda ibodatxona majmuasi joylashgan. Ibodatxona VII asrda buzib tashlangan. Arab manbalarida Quva shahri ilk o'рта asrlarda taxt vorisining qarorgohi joylashganligi keltiriladi.

Farg'ona vodiysining xilma-xil landshaft va iqlimli sharoiti turli xil xo'jalik sohalarining rivojlanishini va har bir hududida o'ziga xos xo'jalik turining qaror topishini ta'minlagan. Sug'orish tarmog'iga ega bo'lgan tekisliklarda sug'orma dehqonchilik, bahor va kuz fasillarda yog'ingarchilik ko'p yog'adigan tog' oldi hududida lalmi dehqonchiligi rivojlangan. Bog'dorchilik va polizehik dehqonchilik asosiy tarmog'i hisoblangan. Toshloq yerli hududlar uzumchilikning rivojlanishi uchun qulay joylar hisoblangan.

Farg'ona vodiysining chim o'tli janubiy qismida chorva mollari yozda boqiladigan yaylovni, Farg'onaning markaziy qismidagi yarim cho'l hududi esa qishki yaylovni tashkil etgan. Chorvachilikda kichik tuyoqli mollar yetakechilik qilgan. Qoramol va yilqichilik chorvador qabilalarning yordamchi chorvasi hisoblangan.

Farg'ona vodiysi O'рта Osiyoning metall ma'danlariga boy o'lkalardan biri hisoblanadi. Vodiyning temir, oltin va simob rudasiga boy bo'lgan konlari to'g'risida qadimgi va o'рта asrlar davri manbalarida qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan. Farg'ona vodiysidagi ma'dan konlari milodning birinchi asridan qazila boshlagan. Ilk o'рта asrlarda metallarga ishlov berish hunarmanchiligi yuksak darajada rivojlanib, ixtisoslashish jarayoni chuqurlashadi.

Bu davrda mahalliy temir rudalariga ishlov berish takomillashgan. Qurol yarog'lar, mehnat qurollari va uy-ro'zg'or anjomlari asosan temirdan yasalgan. Yodgorliklardan omoch so'qasi, bolta, pichoq va paykonlar topilgan. Paykonlar uch parrakli va uch qirrali yoki to'rt qirrali. Bir tig'li kalta xanjar, kalta va uzun qilichlar ham mavjud. Topilmalar orasida kichik xalqalardan to'qilgan sovutning

bo'lagi muhim o'rin tutadi.

Vodiyning antik davri uchun xos sirtiga qizil angob surtilgan sopollari keskin kamayib, ularning o'rnida rangi oqish, ayrim hollarda sirtiga oqish angob surtilgan buyumlar ko'payadi. Sopol buyumlari kulolchilik charxida yasalgan. Sopol buyumlar orasida xumrlarning salmog'i ko'proq. Xumrlarning sirtiga tang'a bosilgan. Ikkinchi o'ringda suv idish-ko'zalar o'rin olgan. Ularning shakli va o'lchami har xil. Baldoq va jumrakii ko'zalar ko'pchilikni tashkil etadi. Sopol buyumlari orasida turli o'lchamli kosalar, qozon, tava va boshqa oshxona idishlarining kulolchilikdagi ahamiyati katta.

Farg'ona vodiysida birorta dunyoviy din yetakchi o'rinni egallamagan. Ibtidoiy diniy qarashlar, xususan, totemizm, fetishizm, ajdodlar ruhiga sig'inish, butlarga sig'inish odatlariga xos alomatlar moddiy manbalarda o'z aksini topgan. O'rta asrlar davri muallifi al-Shaxristoniy Koson shahrida quyosh ibodatxonasi mavjud bo'lganligi to'g'risida ma'lumot keltirgan. Qabrlarning atrofiga tosh aylantirib terish quyosh kuni bilan bog'liq odat bo'lib, O'rta Osiyo xalqlarida qadimgi davrdan mavjud. Bunday odat Farg'onaning ilk o'rta asrlar davriga oid ko'pgina yodgorliklarida uchraydi.

Ilk o'rta asrlar davrida Farg'ona vodiysida dafn inshootlarining to'rt xil turi tarqalgan. Qabr-qo'rg'on osti qabrlari, chuqur, yorma va lahat qabrlar: usti yog'och to'sin bilan yopilgan chuqur qabrlar, yerosti dahmasi; yer ustida joylashgan mug'xona va nauslar. Qabr-qo'rg'onlarning soni boshqalariga nisbatan ko'proq. Ular asosan daryo bo'ylaridagi baland qayirlarda va ekin maydonlarining chetida joylashgan.

Farg'ona vodiysida O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar davri muhim o'lkalardan biri bo'lib, shahar madaniyati zaminida savdo-ishlab chiqarish va madaniyat yuksak darajada rivojlangan. Vodiyning qulay tabiiy sharoiti, suv zaxiralari boyligi, tog' va tog' oldi hududi yaylovlari agrar ishlab chiqarish taraqqiyotining asosiy omil hisoblangan. Mahalliy kon zaxiralari hunarmandchilik ishlab chiqarishning rivojlanishini, o'lkaning Buyuk Ipak yo'li

bo'yida ifodalanganligi xalkaro savdo aloqalari taraqqiyotining muhim omillari hisoblangan.

Muvzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar etno-madaniy jarayonlarini izohlang?
2. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr mulkiy munosabatlarini bayon qiling?
3. İlk o'rta asrlar davri mulkiy munosabatlarning moddiy madaniyatga ta'sirini bayon qiling?
4. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr metallurgiya ishlab chiqarish taraqqiyotini yoritib bering?
5. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr madaniy taraqqiyotida qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?
6. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr tashqi savdo munosabatlarini yoritib bering?
7. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr shahar madaniyati xususiyatlarini izohlang?
8. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr diniy munosabatlari qanday kechgan?

I. O'rta Osiyoning o'rta asrlar davri moddiy madaniyati

Kalit so'zlar: arab, shahriston, rahod, koshin, girih, islmiy, gumbaz, minora, maqbara, karvonsaroy.

O'rta asrlar ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari. O'rta Osiyoning arablar tomonidan bosib olinishi va xalifalik tarkibiga kiritilishi VII-VIII asr ikkinchi yarmida ilk o'rta asrdan rivojlangan o'rta asrga o'tish davri hisoblangan. Bu davrda arablar bosqini jamiyat taraqqiyotida ma'lum turg'unlik, shahar madaniyatining inqirozi, mahalliy aholining an'anaviy g'oyaviy qarashlariga qarshi kurashi bilan tavsiflanadi.

O'rta Osiyoning IX-XIII asrlar boshlariga oid tarixi chuqur siyosiy jarayonlar, ya'ni yirik feodal davlatlarning vujudga kelishi va ularning almashinuvi bilan tavsiflanadi. IX asrning oxirgi choragidan boshlab arab xalifaligidan mustaqil siyosat yurita boshlagan to'xtiyarlardan boshlab, mo'g'ullar

istilosiga qadar somoniylar, qoraxoniylar, xorazmshohlar, saljuqiylar, g'aznaviylar davlatlari faoliyat yuritgan. Siyosiy jarayonlar bevosita mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotga o'zining ta'sirini o'tkazgan.

Rivojlangan o'rta asrlar davrida yirik feodal davlatlarning qaror topishi bilan siyosiy barqarorlik, mintaqaning iqtisodiy yuksalishi va tashqi savdo aloqalarining yanada rivojlanishiga olib keladi. Savdo munosabatlarining yuksalishi, ixtisoslashgan hunarmandchilik ishlab chiqarishining o'sishini, bu holat o'z navbatida mahalliy ma'danlarni qazib olish hajmining ko'payishini talab etar edi. Siyosiy mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishining muhim omili hisoblanar edi. Boshqa tomondan esa yevrosiyoda qulay iqlim sharoitining qaror topishi ham mintaqada jamiyat taraqqiyotiga turtki bo'lgan.

O'rta asr shaharlari. Mustaqil feodal davlatlar, xususan, somoniylar sulolasi davrida mamlakatning iqtisodiy va madaniy hayotiga jiddiy e'tibor berilib, islohatlar o'tkazadi. Ayniqsa, shaharlarni obodonlashtirish ishlari jadallashadi. Shaharlar maydoni kengayib, ichki tuzilmalari murakkablashadi va yangi shaharlar paydo bo'ladi. O'rta Osiyoning barcha hududida shaharsozlik taraqqiyotida yangi o'sish davr boshlanib, shaharlar soni yanada ko'payadi.

IX asrdan boshlab O'rta Osiyoda yangi shahar markazlarining paydo bo'lishi va ilgaridan mavjud bo'lgan Marv, Samarqand va Buxoro kabi shaharlar jadal rivojlanadi. Shaharlar taraqqiyoti bevosita ichki va xalqaro savdoning rivojlanishini ta'minlaydi. O'z navbatida savdo yo'llarida rabotlar barpo etilgan va ularga sharoit yaratilgan.

O'rta asrlar davrida shaharlar ahamiyati, mavqeyi va maydoni jihatdan o'zaro farq qilib, arxeologik belgilariga ko'ra yirik, o'rta va kichik shakllari ajralib turadi. Shuningdek, shaharlarning uchta qismi (ark, shahriston va rabod) to'liq ajraladi.

Shaharlarning obodonchiligi, sanitariya va gigiyena holatlariga alohida

e'tibor berila boshlaydi. Shahar ko'chalarga tosh to'shaladi, ichimlik suvi va oqovalarda sopol quvurlardan foydalanila boshlaydi. Ishlab chiqarish inshootlari shahardan tashqariga, rabot qismiga ko'chiriladi.

O'rta arslar davri tarixiga oid yozma manba ma'lumotlari arab va fors mualliflari Istaxriy (X asr o'rtalari), Muqaddasiy (X asr oxiri), Ibn Xavqal, Qudama va Ibn Xurdadbek asarlarida saqlanib qolgan. Yozma manba ma'lumotlari asosan geografik mazmunida bo'lgan. Manbalar O'rta Osiyo hududidagi shaharlar ro'yxati, joylashgan o'rni va ular oralig'i to'g'risidagi masofa to'g'risida ma'lumotlar tafsilotidan iborat. Yozma manbalar matnlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy tarixi bilan bog'liq ma'lumotlar ham mavjud.

Buxoro shahri qadimgi o'rnida rivojlanadi. IX asrning o'rtalarida shahar yangi mudofaa devorlari bilan o'rab olinib, uning 11 ta darvozasi mavjud bo'lgan. Shahar arkida yangi qurilish inshootlari, xususan, saroy, devonlar saroyi va boshqa jamoatchilik imoratlari barpo etilib, tashqi tuzilishi tubdan o'zgaradi. Buxoro shahrining ark qismida 713-yili arablar dastlabki masjidni barpo etishadi. Biroz kechroq Registon maydonining shimoliy qismida nomozgoh, 795-yili jome masjidlari qurilgan. 919-yili unga utashtirib O'rta Osiyoda dastlabki minora barpo etiladi. 1068-yilda minoraning yog'ochdan barpo etilgan tepa qismi yonib, pishgan g'ishtdan qayta quriladi. Yozma manba ma'lumotlarida keltirilgan ma'lumotlarning guvohlik berishiga ko'ra shahar airof hududi keng bog'lar, davlatmand va mansabdor shaxslar uy-joy imoratlari bilan band bo'lgan.

Samarqand, ark, shahriston va rabot qismlaridan tashkil topgan O'rta Osiyoning yirik shahari bo'lgan. Shaharning asosiy qismi Afrosiyob o'rnida bo'lgan. Shaharning to'rt tomonida Kesh, Navbuxor, Buxoro va Xitoy darvozalari joylashgan. Janubdagi Kesh darvozasi orqali yangi rabot tomondan kirilgan. Buxoro darvozasi shimoliy qismida arka yaqin joyda bo'lgan. Arablar bosqiniga qadar Afrosiyobdan tashqarida devori qiyomat barpo etilgan bo'lib, uning 12 ta darvozasi bo'lgan. Samarqand shahri Somoniylar davlati poytaxti

bo'lgan davrda uchburchak madinaning g'arbida bir necha mahobatli qurilish inshootlari, xususan, saroy barpo etiladi. Ma'muriy markaz Buxoroga ko'chirilgandan so'ng qurilish ishlari to'xtaydi. Bog'dodlik geograf ibn Havqal (X asr) shahar madinasining tashlandiq holga kelib qolgani, aksincha rabod qismining rivojlanganligi to'g'risidagi yozib qoldirgan. Shaharning ichki qismini suv bilan ta'minlashda sopol quvurlar foydalanish, shahristonda joylashgan karvonsaroy, savdo-ishlab chiqarish inshootlari to'g'risidagi qimmatli ma'lumotlar ham keltirib o'tilgan. Shahar mo'g'ullar istilosida ko'p talafot ko'rib, uzoq muddat turg'unlik davrini boshidan kechiradi.

O'rta asr manbalarida birgina Toshkent vohasi hududida 50 dan ortiq shaharlar va shaharchalar ro'yxati keltirib o'tilgan. Istaxriy bejizga Mavorounnahr va Xurosonda jome masjidlari (*masjid*-musulmon olamida shaharni belgilovchi asosiy alomat) sonining ko'pligi jihatdan Toshkentga teng keladigan o'lka uchramaydi, degan tarifini aytmagan. Muallif ma'lumotlarida "Choch va Iloq mudofaa devorlari bilan muhofaza qilingan, darvozalar, arklar, rabodlar, bozorlarga ega bo'lib, ariqlar oqib o'tadigan shaharlarga boy" o'lka sifatida ta'riflangan. Ulardan eng yirigi Binket, Xarashket, Benoket hisoblangan. Binket shahri vohaning ma'muriy markazi hisoblanib, uning chegarasi hozirgi Eski Jo'va hududidagi Chorsu bozori hududidan o'tgan. M.ye.Masson shahar rabodining muhofaza devorini kuzatib, shahristonning 16 ga. maydonini chegaralagan va rabodining chegarasi va mudofaa devorining o'rnini aniqlashga erishgan.

Toshkent vohasining yirik shaharlaridan biri Xarashket Buyuk Ipak yo'lidagi yirik savdo-ishlab chiqarish markazi sifatida faoliyat yuritgan. Umumiy maydoni 220 ga. dan iborat. Qanqaning bu davrdagi arki, uchta shahriston, rabod qismlaridan tashkil topib, uch xalqa mudofaa devorlari bilan muhofaza qilingan. Yodgorligining janubiy qismida taxminan 10 ga. maydondagi ixtisoslashgan hunarmandchilik ishlab chiqarish inshootlari, karvonsaroy va bozor shaharning vohadagi yirik savdo-iqtisodiy markaz

bo'lganligini ko'rsatadi. Shahar mo'g'ullar istilosiga qadar (XII asr boshlarida) daryo o'zaning o'zgarishi sababli tashlandiq holga kelib xarobaga aylanadi.

Buyuk Ipak yo'lidagi yirik shaharlardan biri hisoblangan Benoket Sirdaryo kechivuda joylashgan. Bu shahar savdo yo'lidagi muhim ahamiyati yuqori bo'lib, mustaqil tanga chiqaradigan zarbxonasiga bo'lgan. Maqdisiy qoldirgan ma'lumotlarga ko'ra shahar aholisi yuksak harbiy jasoratga ega bo'lganligi sababli shaharda muhofaza devorlari bo'lmagan. Hozirgi paytda Sirdaryo toshqinlarida shaharning asosiy qismi yuvilib ketishi barobarida ark butunlay nobut bo'lgan. Shahristonda qurilish imoratlarining o'rni, rabod qismida kulollar va shishasozlar ustaxonalari o'rganilgan. Shahar mo'g'ullar istilosi davridagi to'rt kunlik qamal so'ng vayron qilinib, xarobaga aylangan.

Termiz uch qismdan iborat shahri bo'lib, uning maydoni 500 ga yetgan. Shaharning barcha qismlar alohida mudofaa devorlariga ega bo'lgan. Shaharda ternizshohlar saroyi, aholining uy-joy imoratlari, savdo-hunarmandchilik inshootlari va boshqa turdagi imoratlarning o'rni aniqlangan. Termiz shahri XI-XII asrlarda taraqqiyotining yuqori darajasiga ko'tarilib, XIII asrda mo'g'ullar bosqini tufayli inqirozga yuz tutadi.

Qashqadaryoning asosiy shaharlar markazlari Nasaf, Koson, Kesh va boshqa shaharlari rivojlangan. Nasaf hozirgi Shulluktepa manzilgohida o'rnida faoliyat yuritgan. Shulliktepa yodgorligi ark, shahriston va rabod qismlaridan tashkil topgan.

Xorazmda Urganch, Xiva, Xazorasp shaharlari faoliyat yuritgan. Farg'ona vodiysida Quva, Axsikent, Andijon, O'sh, Qo'qon va boshqa katta-kichik shaharlar bo'lgan. Umuman O'rta Osiyoning IX-XIII asrlarda shahar yuksak darajada rivojlanib, ular ma'lum davlat yoki viloyatning ma'muriy markazi bo'lish bilan birgalikda, savdo-iqtisodiy va madaniy markazlar ham bo'lgan. Bu davrda ularning har birida boy me'moriy obidalar qad ko'tariladi.

XIII asrning boshida Chingizxon boshchiligida mo'g'ul-tatarlar bosqinchiligi davrida ko'pgina shaharlar (Samarqand, Termiz, Benoket) vayron

qilnib, ba'zilar butunlay inqirozga uchragan bo'lsa, ba'zilar uzoq muddat tashlandiq holiga kelib qoladi. XIV asming boshlarida mintaqada ma'lum siyosiy harqarorlik hukm surib, Chig'atoy ulusi hukmron doirasi vakillari olib borgan obodonchilik ishlari natijasida ayrim shaharlar (Qarshi, Andijon) yangi joylarda qaytadan tiklanadi.

O'rta Osiyo shaharsozligi taraqqiyotining keyingi bosqichi Movaraunnahrda Sohibqiron Amir Temur hokimiyatining o'rganilish va temuriylar hukmronligi bilan bog'liq bo'lib, mo'g'ullar davrida vayron etilgan shaharlar qayta tiklanadi. Bu davrda nisbatan Samarqand va Shahrisabzning obodonchiligiga katta e'tibor qaratilib, asosiy qurilish ishlari mana shu ikki shaharda olib boriladi. Amir Temur farmoni bilan Toshkent vohasining Sirdaryo bo'yida joylashgan o'rta asr Benoket shahri qayta tiklanib, mustahkam muhofaza devori bilan o'rab olinadi va u Shohruhiya nomi bilan yuritila boshlaydi. Shuningdek, temuriylar davrida Hirot shahrida ham jiddiy qurilish ishlari olib boriladi. A.Navoiyning sayi harakatlari bilan ko'plab jamoatchilik imoratlari barpo etiladi.

So'nggi o'rta asrlar davri dunyo tarixida sodir bo'lgan muhim o'zgarishlar O'rta Osiyo mintaqasi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buyuk geografik kashfiyotlar natijasida dengiz yo'lining ochilishi bilan Buyuk Ipak yo'li ahamiyatini yo'qotib, O'rta Osiyo xalqaro savdo yo'lida, xalqaro taraqqiyot yutuqlaridan chetda qolib ketadi. Shuningdek, o'zaro taxt uchun kurash, beklarning mustaqil boshqarish yo'lidagi intilishlari, markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslik o'lka taraqqiyotiga salbiy ta'sirini o'tkazadi.

Me'morchilik. Arablar bosqini davrida O'rta Osiyoning shahar va qishloqlarida qurilish ishlari deyarli to'xtab qolgan. Qurilish IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab yana jonlana boshlagan va X-XII asrlarda kuchaygan. Bu davrda mahalliy hokimiyat oldida avval shahar mudofaasini ta'mirlash va uy-joy, jamoatchilik imoratlari (bozor, karvon, saroy, sardoba), mahalliy amaldorlar uchun saroy, qasrlarni barpo etish vazifasi turar edi. Shuningdek,

mahalliy aholi uchun yangi imoratlar-machit, madrasa qurish talab qilinar edi. Buyuk shaxslar qabrlari ustiga maqbaralar barpo etish an'anasi kuchaydi.

Bu davr shaharlar ko'rkini mahobatli me'morchilik inshootlari bezab turgan. Somoniylar davridan boshlab mahobatli qurilish inshootlarini qurishda pishgan g'ishtlardan foydalanila boshlanishi imoratlarning mustahkamligini ta'minlash bilan birgalikda ularning ko'rkamligini ham oshirgan. Ma'lumki, IX asrdan shaharlarda diniy imoratlar: masjid, madrasa va maqbaralar barpo etish an'auaga aylanadi. Ularining old qismida bo'y cho'zib turgan peshtog'i va gumbaz shaklida yopilgan tomi ko'rkini yanada oshirgan.

Shaharlarning savdo va ishlab chiqarish markazi sifatidagi ahamiyatining o'sishi bilan tim va toqlar barpo etiladi. Ular me'moriy yechimi sodda va ixcham imoratlardan tashkil topib, tashqi tomoni unchalik mahobatli bo'lmagan.

Somoniylar davri me'moriy obidaları ixcham va sodda me'moriy yechimga ega bo'lgan bo'lsa, Qoraxoniylar, ayniqsa, temuriylar davri me'moriy obidaları yirik va salobatli ko'rinishda bo'lib, ularning mahobatiga mos holda konstruksiyasi ham murakkablashadi. Shayboniylar davri me'morchiligida asosiy e'tiborni ularning ahamiyati qaratgan. Bu davrda ko'proq savdo-ishlab chiqarish va jamoatchilik inshootlari quriladi.

Umuman o'rta asrlar dariga oid imoratları o'zida mavjud davlatning qudratini namoyon etadi. Agar somoniylar davrida qurilgan imoratlar kichkina va ixcham bo'lgan bo'lsa, qoraxoniylar davrida mahobatli, Amir Temur davrida esa juda yirik bo'lgan. Sahibqiron Amir Temur bejiz Oqsaroy peshtoqiga "Qudratimizga shubha qilsang, qurgan imoratlarimizga boq", degan so'zlarni yozdirmagan.

IX asrdan boshlab qurilishda pishgan g'isht ishlatila boshlanib, X asrda keng joriy qilinadi. Pishgan g'ishdan qurilgan imoratlar nafaqat mustahkam balki, ularning tashqi qiyofasi ko'rkam va mahobatli bo'lgan. Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi shunday qurilish inshootlaridan biridir. Maqbarani qurishda pishiq g'ishtdan turli usullarda foydalanilgan. G'ishtlar to'g'ri, ko'ndalang, yon

va qirra tomonlari bilan terilib, ular o'ziga xos bezak hosil qiladi. Maqbaraning tashqi tuzilishi juda sodda. Kubik shaklidagi bino tomi gumbaz qilib yopilgan. Maqbara devorining tepasi qismida kichik arkalar ketma-ket joylashgan. Burchaklaridagi minorasimon ustunlar devorlariga birlashtirilgan. Eshiklarining tepasi ham arkasimon.

Shuningdek, Arabota, Karmanada Said Bahrom Uzunda, Oq Ostonabobo, Termizda at-Termiziy maqbaralari kabi me'moriy obidalari saqlanganki, ular qurilish usuli va bezalishiga ko'ra umumiy va o'ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan ajralib turadi. Ularning devorlari murakkab o'yma ganchli naqshlar bilan bezatgan. Bu davr me'morchiligida islamiy va g'irih uslubidagi naqshlar bilan bezash keng tarqaladi. Shuningdek, me'morchilikda devorlarning sirtini koshinlar bilan bezash keng qo'llanilib, ularda ko'k va yashil ranglardan foydalanilgan. Me'morchilik inshootlarini barpo etishda murakkab qurilish usullari (qubbalar, yoysimon arkalar, gumbazlar, peshtoq) keng qo'llanilgan.

Bu davrda shahar atrofi va tashqarisida qo'rg'onlar va qarorgohlar ham barpo etilgan. Ulardan biri Buxoro yaqinidagi Rabo'di Malikdir. Hovli ichkarisi qisqa xonalar bilan o'ralgan. Devorlari ham g'ishtdan ko'tarilib, pishiq g'isht bilan usti qoplangan. Tepasi asosi gumbaz bilan yopilib, atrofida kichik gumbazlar joylashgan. Hovli ichkarisida machit, hammom va boshqa xonalar ham mavjud.

VII-IX asrlarga oid masjidlar bizgacha deyarli etib kelmagan. Ulardan Buxoroda Diggaron va Mog'aki Attoriylar va boshqalar saqlangan. Ular asosiy katta xonadan iborat bo'lib, usti gumbaz qilib yopilgan. Masjidlarda aylana shakldagi minoralar bo'lgan. XII asrlarga oid Buxoroda Minorai Kalon, Vobkent va Jarqo'rg'on minoralari saqlanib qolgan. Ularning tashqi tuzilishi bir-birini takrorlamaydi. Dastlabki ikkitasi silliq holda ko'tarilgan bo'lsa, Jarqo'rg'on minorasi tagkursi ustida qator ustunsimon shaklda qurilib, tepada kichik arkalarga tutashgan. Tepa qismi davom ettirilib, o'rtasi belbog'simon shaklni hosil qilgan.

Bu davrning alohida shaxslar uchun maqbaralar qurish an'anasi kuchaydi. Maqbaraning ba'zilari to'liq pishiq g'ishtdan yoki xom g'isht aralastirib qurila boshladi. Ularga gumbazli, ba'zan ravoqli qilib qurilgan.

Ulardan Marvda Sulton Sanjar, Xorazmda (Urganch) el Arslon va Takashlarning maqbaralari diqqatga sazovardir. El Arslon va Takash maqbaralari kvadrat shaklida bo'lib, tepasida baland gumbaz joylashgan. Ular o'ziga xos me'moriy uslubi va bezalish san'ati bilan ajralib turadi.

XIV asrning oxirida O'rta Osiyo me'morchiligi mo'g'ul-tatar bosqinidan so'ng o'zining yangi taraqqiyot bosqichiga kiradi. Me'moriy obidalarining gumbaz va qubbalar tuzilishi murakkablashadi. Me'morchilikdagi eng katta yutuqlardan biri, ularga beriladigan bezaklar va bo'yoqlar mazmunining boyligidan iborat. Koshinlar asosan ko'k, oq va havo ranglarda bo'lib, gumbazlarga asosan havo rang berilgan.

Bu davrga oid me'moriy obidalar ko'proq Samarqand va Shahrisabz shaharlari barpo qilinadi. Shuningdek Xorazmda ham mo'g'ullardan so'ng huvillab qolgan Urganch shahrida qurilish ishlari jonlanadi. Bu davrda Samarqandda Bibixonim, Go'ri Amir, Shohizinda, Shahrisabzda Oqsaroy va boshqa ko'plab me'morchilik inshootlari barpo qilinadiki, ular Sohibqiron Amir Temur davrida qurilgan boy me'morchilik namunalaridir. Shuningdek Ulug'bek davrida ham bir necha me'morchilik inshootlari barpo etiladi. Ulug'bek davrida Samarqand, Buxoro va Shahrisabz shaharlarida qurdirgan madrasa va masjidlar diqqatga sazovardir.

Shayboniylar davrida Samarqand shahrida qurilish to'xtamagan bo'isada, qurilish inshootlarini barpo qilish Buxoroga (poytaxt ko'chirilgandan so'ng) ko'chadi. Buxoro shahri mudofaa devori bilan o'rab olinadi. Buxoro me'morchiligida, xususan, diniy imoratlar qurishda eski me'morchilik an'analari yangisi bilan uyg'unlashadi. Jamoatchilik imoratlarini qurishda yangi me'morchilik an'analarning ustunligi seziladi. Ayniqsa, imoratlardagi gumbazlarning xonalariga mos tushishi me'morlar izlanishining natijasidir.

Bu davrda ham jamoatchilik inshootlari; masjid, madrasa, xonaqoh, sardoba, karvonsaroy va boshqa qurilish inshootlarni qurish anʼanasi kuchayadi. XVI asrning meʼmoriy bezaklari temuriylar davri anʼanasi davom etsada, XVI asrning ikkinchi yarmidan soʻng eng sodda kam mehnat talab qiladigan bezaklardan keng foydalaniladi. Bu davrga oid Mir Arab madrasasi, masjidi, Kalon majmuasi, Abdullaxon madrasalari va boshqa meʼmoriy obidalar qurilgan. Shuningdek, Toshkentda Koʻkaldosh va Baroqxon madrasalari barpo etiladi.

XVII-XVIII asrlar davri meʼmorchiligi oʻtgan asr anʼanalarining davomi sifatida rivojlanadi. Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlarda koʻplab meʼmoriy obidalar barpo qilinadi. Ayniqsa, Xorazm meʼmorchiligi oʻziga xos yoʻnalishda rivojlanib, Xiva shahrida pishiq gʻishtdan bir necha madrasalar barpo etiladi. XVII asr oʻrtalarida Urganch shahri hozirgi oʻrniga koʻchirilib bu yerda ham yangi qurilish inshootlari barpo qilinadi.

Hunarmandchilik. Oʻrta Osiyoning rivojlangan oʻrta asrlar davri hunarmandchiligida, temirchilik, shishasozlik, toʻqimachilik, kulolchilik va boshqalar muhim oʻrin tutadi. Temirchilik nafaqat shaharlarda balki qishloq joylarda ham ancha rivojlanib, undan mehnat qurollari, uy-roʻzgʻor buyumlari, qulf-kalitlar bilan bir qatorda, shamdonlar, surmadonlar va boshqa antiqa buyumlar yasalgan. Temir buyumlari, quyish va bolgʻalash usulida yasalgan.

Metalchilikning yana bir muhim tarmogʻi misgarlik boʻlgan. Misgarlar nafis koʻzalar, qozonlar, shamdonlar yasalgan. Kulolchilik ishlab chiqarish nafaqat shaharlarda balki qishloq joylarda ham yaxshi rivojlangan boʻlib, arxeologik jihatidan yaxshi oʻrganilgan. Shahar va qishloq xarobalaridan kulollar mahallalari, ustaxonalar va xumdonlarning oʻmi ochib oʻrganilgan.

IX-X asrlardan shisha ishlab chiqarish hunarmandchilikning asosiy tarmoqlaridan biriga aylanadi. Shishasozlik asosan shaharlarda rivojlanadi. Afrosiyob, Varaxsha va Nisolarning oʻrta asrlar davri madaniy qatlamidan shisha buyumlar topib oʻrganilgan. Ular shakl va hajmdagi uy-roʻzgʻor

buyumlardan tortib, zeb-ziynat va parod-andoz buyumlarini tashkil etadi. Shishalarning asosiy ko'pchiligi rangsiz. Rangli shishalar ham mavjud bo'lib, ular asosan idishlarning sirtini bezashda ishlatilgan. Bu davr shishasozlari turli usuldan foydalangan, xususan, puflash yo'li bilan yupqa shishalar ishlab chiqargan. Puflash yo'li bilan idishlarga pardoz berish ham keng foydalanishgan. IX-X asrlarda puflash yo'li bilan deraza oynalari ham yasalgan. XI-XII asrlardashishaga bo'lgan talab yanada ortib, ishlab chiqarish sur'ati tezlashadi. Shuningdek, bu davrda rangdor shishalar soni ko'payadi.

O'rta asrlar davriga kelib kulolchilikda katta yutuq erishildi. Sopollarni naqshlar bilan bezash va ularni sirlash texnikasi o'zlashtiriladi. O'rta Osiyoda sirli sopollar VIII asrning ikkinchi yarmida ishqorli shaffof sirlar paydo bo'ladi. Sirning tagida naqshlar asosan uch xil rang-bo'yoqdan: sariq, ko'k va yashil ranglarda chizilgan. Yashil rangda tasvirning shakli chizib olingan, sariq va ko'k ranglarda yuzasi bo'yalgan. VIII asrning oxirida sirlangan sopollar soni ko'payib, janubiy hududlarning barcha shaharlarida ishlab chiqariladi. Sir ostiga asosan o'simlik tasvirlari, xususan, nayza bargli naqshlar chizilgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki islom dinida jonli mavjudotni tasvirlash qat'iy man etilgan. Shunga qaramasdan qushlarning tasviri tushirilgan naqshlar uchrab turadi.

IX-X asrlarda ishg'orli, qalayli va yuqori sifatga ega bo'lgan qo'rg'oshinli sirlardan foydalanilgan. Idishlar tez aylantiriladigan charxda yasalib, turli rangli angobda jilo berilgan. Ichki yuzasiga turli xil rangda tasvirlar tushurilgandan so'ng, olovda pishirilgan. Undan so'ng esa sirlanib ikkinchi marta qayta pishirilgan. Bu davrda kulollar och ko'k, sariq va qoramtir jigar ranglardan keng foydalangan. Boshqa bir turli idishlar esa oq rangga bo'yalib, ustidan qora va jigar rangdagi yozuvlar bilan bezatilgan. Shuningdek, och ko'k va havo rangdagi sirlardan ham keng foydalanilgan. Naqshlar geometrik to'r, shtrix, chiziq, yulduzcha va aylana shakllar hamda o'simlik, barglar va boshqalardan iborat. Sopollarda hayvon va qushlarning tasviri tushirilgan naqshlar, hamda

shukrona va nasihat soʻzlari bitilgan yozuv naqshlar ham mavjud. XII asr oxiri XIII asr boshlariga kelib kulolchilik sifatining pasayishi sodir boʻladi. Sirlari koʻkinitir rangdagi dogʻsimon tusga kirib, naqshlar oʻzining aniqqligini yoʻqotadi.

XIV asming boshlariga kelib kulolchilik oʻzining ilgari holiga qayta boshlaydi. Tagi qora boʻyoqda naqshlangan zangori rangdagi sirlar keng qoʻllaniladi. XV asrlarda qora naqshlar va zangori rang sirlar anʼanasi davom etib, oʻzidan oldingi davrdagiga nisbatan sifati bir oz oshadi. XVI asrda idishlar esa oq va zangori boʻyoqlarga, asr oxirida esa toʻq zangori boʻyoqqa bezatilib, naqshlari girih va islmiy shakllardan tarkib topadi.

Umuman Oʻrta Osiyoning oʻrta asrlar davri moddiy madaniyati jamiyat taraqqiyoti asosida rivojlanib brogan.

Muvzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Oʻrta Osiyoda oʻrta asrda qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar kechdi?
2. Oʻrta Osiyoda oʻrta asr moddiy madaniyatida qanday yutuqlarga erishildi?
3. Oʻrta Osiyoning IX-XII asrlar meʼmorchilik taraqqiyoti xususiyatini yoritib bering?
4. Oʻrta Osiyoning XIV-XV asrlar meʼmorchilik taraqqiyoti xususiyatini yoritib bering?
5. Oʻrta Osiyoning Amir Temur va Temuriylar davri moddiy madaniyati taraqqiyotini izohab bering?
6. Oʻrta Osiyoning shayboniylar davri moddiy madaniyat xususiyatlari nimalardan iborat?
7. Oʻrta Osiyoning oʻrta asr kulolchiligining xususiyatlarni yoritib bering?
8. Oʻrta Osiyoning oʻrta asr madaniyati taraqqiyoti omillari nimalardan iborat boʻlgan?

Glossariy:

Akinak - ikki tomonlama tig'ga ega bo'lgan skiflar xanjari. Dastlabki namunalari bronzadan yasalgan.

Akropol - yunonlarning tepalik ustida barpo etilgan shaharining ark qismi.

Allyuviy - suv oqiziqlari natijasida hosil bo'lgan qum aralash tuproq qatlami.

Angob - sopol idishlarning sirtini silliqlash maqsadida yupqa qilib surtilgan suyuq loy bo'lib, idishning nafisligini ta'minlash bilan birgalikda naqsh chizish uchun taglik vazifasini ham bajargan.

Antropogenez - antropos-odam, genezis-tug'ilish, paydo bo'lish, ya'ni odamlarning shakllanishi va rivojlanishi to'g'risidagi ta'limot.

Antropomorf-(odamsifat)-qandaydir jonzot yoki odam shaklini ifodalovchi hayvon.

Ark - shaharning ichki qal'asi, markaziy yoki mahalliy hokimiyat tashkiloti joylashgan qismi.

Artefakt - odamlar tomonidan yaratilgan narsa (predmet).

Assimilyatsiya - bir xalqning boshqasi bilan tili va madaniyatini o'zlashtirish orqali aralashib ketishi.

Burj - qadimgi va o'rta asrlar davri shaharlari mudofaa devorlari muhofazasini kuchaytirish maqsadida qurilgan minora.

Garpun - suyak va metaldan baliq ovlash uchun ishlatilgan qurol.

Dolmen -tik turgan toshlar ustidan tosh plitalar yotqizib barpo etilgan paleometal davri dafn inshooti.

Dromos - qabr-qo'rg'onlarga kirish uchun mo'ljallangan yo'lakcha. Ular odatda qabr inshootini qurish jarayonida maxsus qurilgan yoki keyinchalik talonchilar tomonidan qazib kiritilgan.

Yorg'uchoq - o'simlik donlarini qo'lda maydalash uchun mo'ljallangan maxsus tosh, yoki qo'l tegirmoni. U pastida va tepasida don yanchadigan ikkita aylana toshdan iborat bo'lgan.

Zikkurat - zinasimon shaklli ibodatxona inshooti. Unda toat-ibodat ishlaridan

tashqari qurbonlik qilish ishlari bajarilgan.

Ingumatsiya - marhumlarni yerga ko'mish yoki xilxonada saqlash.

Interstadial - muzlik oralig'i davrining issiq iqlimli bosqichi.

Katu - zardushtiylik dinida marhumlarni qish faslida saqlaydigan joy.

Katakomba - yon tomonida mayit quyish uchun mo'ljallangan xilxonasi ega qabr (lahat) qabr.

Kenotaf - mayitsiz qabr.

Klektion - tosh qurolliga ishlov berish usuli. Ashell davrida foydalanilgan.

Kliver - toshdan yasalgan qo'liboita. Ikk paleolit davrida ishlatilgan.

Krematsiya - marhumlarni yoqib, kulini ko'mish usuli.

Qabr-qo'rg'on - qabr ustida tuproq, chim yoki toshdan baland qilib ko'tarilgan inshoot.

Makrolit - yirik tosh quroli.

Malaxit - tarkibida mis minerali bo'lgan yashil rangli tosh

Megalit - yirik tosh bloklaridan ishlangan qadimgi inshoot.

Mikrolit - chaqmoqtoshdan yasalgan trapetsiya, sigment va uchburchak shaklli kichik o'lchamli tosh qurollari, odatda undan kamon o'qining uchi va kesuvchi qurol tig'i sifatida ishlatilgan.

Monoxrom -bir xil rangli bo'yoq.

Naus - otashparastlar xilxonasi

Nekropol - marhumlar shahri. Antik davri mozorlari shunday nomlangan.

Nukleus - tosh quroli yasash uchun bo'lakcha sindirib olishga mo'ljallangan o'zak yoki asos.

Ossuariy - zardushtiylik diniy odatiga ko'ra marhumning etdan tozalangan suyagini saqlash uchun mo'ljallangan sopol yashik. Ular odatda to'rtburchak, aylana va boshqa shaklda loydan, ayrim hollarda toshdan yasalib, yuqorisida qopqog'iga ega bo'lgan.

Oxra - qizg'ish-jigar rangli tusga kirgan temir zangi.

Paleobotanika - qadimgi o'simliklarni o'rganuchi fan.

Pandus - shahar arkiga chiqadigan ko'tarma yo'lak.

Polixrom - har xil rangli bo'yoq.

Rabod - o'rta asrlar davri sharq shaharlarining shahriston atrofidagi savdo-ishlab chiqarish joylashgan qismi.

Rabot - savdo yo'llarida joylashgan istehkom, karvonsaroy.

Riton - mol shoxidan yasalgan idish. Qadimda loydan yasalgan.

Stratigrafiya - manzilgohlar va boshqa arxeologiya ob'ektlarida insoniyat hayoti faoliyatining aks etgan madaniy qatlam.

Tigel - olovga chidamli loydan metall yoki shisha eritish uchun mo'ljallangan idish.

Xazina - yer ostiga yashirib qo'yilgan qimmatbaho metallardan yasalgan zargarlik buyumlari, tangalar va boshqa buyumlar majmuasi.

Sista - ichki tomoniga tosh terib chiqilgan dafn inshooti.

Chopper - yirik qayroqtoshning bir tomoni sindirib, yasalgan tosh quroli.

Chopping - yirik qayroqtoshning ikki tomoni sindirib, yasalgan tosh quroli.

Shamot - o'tga chidamli pishirilgan loy yoki kaolin. Qadimgi va o'rta asrlarda sopoldan shamot sifatida foydalangan.

Shahriston - o'rta asrlar davri sharq shaharlarining muhofaza qilingan, aholi yashaydigan qismi.

Shinak - mudofaa devor va burjlarda dushmanga qarshilik ko'rsatish uchun mo'ljallangan maxsus tuynuk.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Darslik va o'quv qo'llanmalar:

1. History of civilizations of Central Asia Volume I. Unesco Publishing 1992.
2. History of civilizations of Central Asia Volume II. Unesco Publishing 1996.
3. Аванесова Н.А. Эпоха бронзы Средней Азии. Часть I. Самарканд. Изд. СамГУ, 1988.
4. Авдусин Д.А. Основы археологии М., «Высшая школа» 1989.
5. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавхалар. Т., 1997.
6. Археология Зарубежной Азии. М., «Высшая школа» 1986.
7. Археология Средней Азии. Под. ред. С.Б.Лунина. Ташкент, 1986.
8. Археология. Под. ред. В.Л. Янина. М., «Изд. МГУ», 2006
9. Аскарлов А.А., Жўракулов М.Ж. Энеолит ва бронза даврида Ўрта Осиё. Самарканд, 1984.
10. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана. Алматы, «Қазак университети» 2006.
11. Добровольская М.В., Можайский А.Ю. Археология. М. МГПУ. 2012
12. Джуракулов М.Д. Аванесова Н.А. Историография эпохи бронзы Средней Азии. Учебное пособие. Самарканд: Изд.СамГУ. 1983.
13. Жўракулов М.Ж. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1984.
14. Кабиров Ж., Сагдуллаев А . Ўрта Осиё археологияси. Тошкент, “Ўқитувчи” 1990.
15. Мартынов А.И. Археология. М., «Высшая школа» 2006.
16. Рындина Н., Дегтярева А. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие. М. 2002.

17. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Тошкент, 2004.

18. Эгамбердиева Н.А. Археология. Тошкент, 2011.

Монографиялар:

1. Аванесова Н.А. Бустан Винскрополь доурбанистической Бактрии.
2. Албаум Л.И. Балалык-тепе. (к истории материальной культуры и искусства Тохаристана). Ташкент, «Фан», 1960.
3. Албаум Л.И. Живопись Афрасиаба. Ташкент, «Фан», 1975.
4. Алексеев В.П., Аскарлов А.А., Ходжайов Т.К. Историческая антропология Средней Азии. Ташкент, «Фан» 1990.
5. Алимова Д.А., Филанович М.И. Тошкент тарихи. Тошкент, «Фан», 2009.
6. Анорбоев А.А., Исломов У.И., Матбобоев Б.Х. Ўзбекистон тарихида Қадимги Фарғона. Ташкент, «Фан», 2001.
7. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, «Фан», 1977.
8. Аскарлов А.А. Сапалитера. Ташкент, «Фан», 1973.
9. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Средней Азии. Самарканд, 1993.
10. Аскарлов А.А., Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент, «Фан», 1983.
11. Аскарлов А. Энг қадимги шаҳар. Т.: «Маънавият». 2001
12. Аскарлов А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент, “” 2014.
13. Аскарлов А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, “Университет” 2007.
14. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., «Наука» 1973.
15. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., «Изд. Академия наук» 1950. Т. II.

16. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. М., «Наука», 1985.
17. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М., «Прогресс» 1990.
18. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент, «Фан», 1982.
19. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (Историко-археологический очерк Чача-Илака. Ташкент, «Фан», 1975.
20. Буряков Ю.Ф. Канка и Шахрухия древние города Чача и Илака на Великом шелковом пути. Ташкент, 2011.
21. Буряков Ю.Ф., Грицина А.А. На террасах Великой шелковой пути. Ташкент, 2000.
22. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака Ташкент V-нач.XIII. М., «Наука» 1974.
23. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности (VII до н.э. – VIII в. н.э.). М. “Восточная литература”, 1999.
24. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. М., “Наука”, 1968.
25. Выдающийся памятники Узбекистана. Ташкент «Изд. Санъат журнали», 2013.
26. Горячева В.Д. Городская культура Тюркских Каганатов на Тяньшане (середина VI-нач. XIII в.) Бишкек, 2010.
27. Гуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). Тошкент, «Изд. Академия наука», 1959.
28. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. Ташкент, «Фан» 1966.
29. Древнейшие государства Кавказа и Средняя Азия. Отв. ред. Г.А. Кошеленко. М., “Наука” 1985.

30. Древний и средневековый город Восточного Мавераннахра. Ташкент, «Фан», 1990.
31. Древний Мерв. //Тр.ЮТАКЭ. Т. XIX. Ашхабад, 1989.
32. Дуке Х. Бургулюкская культура. Ташкент, «Фан», 1979.
33. Дуке Х. Туябугузское поселение бургулюкской культуры. Ташкент, «Фан», 1982.
34. Еленек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека М., 1982.
35. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. МИА. М.-Л., «Изд. Академия наук», 1962. Вып.118.
36. Заднепровский Ю.А. Ошское поселение. К истории Ферганы в эпоху поздней бронзы. Бишкек, «Мурас», 1997.
37. Исаков А.И. Саразм. (К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зеравшанской долиныраскопки 1977-1983 гг. Душанбе, «Ирфон» 1991.
38. Исамидинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. Самарканд, 2002.
39. Исламов У.И. Обиширская культура. Ташкент, «Фан» 1980.
40. Исламов У.И. Пещера Мачай. Ташкент, «Фан» 1975.
41. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии, Ташкент, 1995.
42. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья //I - нач. I тыс. до н.э. // Тр. ХАЭЭ. – ТомX. М., «Изд. Академия наук», 1977.
43. Итина М.А. Раскопки стоянок тазабагыябской культуры // МХЭ. – Вып. IV. –М., «Изд. Академия наук», 1960.
44. Кузьмина Е.Е. Арии-путь на юг. М.-Сиб., «Летний сад» 2008.
45. Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников Андроповской культурной общности. Актобе, 2008.
46. Курбансахатов К. Энеолит Анау. Ашхабад, «Ылим», 1987.

47. Кадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар. // Масъул муҳаррир А.С. Сағдуллаев. Тошкент, "Шарк" 1998.
48. Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. М., «Наука» 1992.
49. Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э.- I тысячелетие н.э. М., "Восточная литература", 1996.
50. Лисицына Г.Н. Орошаемое земледелие эпохи энеолита на юге Туркмении. М., «Наука», 1965.
51. Лоллекова О. Локальная вариабельность в культуре и хозяйстве Джейтунских племен. Ашхабад. Ёлтым, 1988.
52. Лунина С.Б. Города Южного Согда в VIII-XII вв. Ташкент, «Фан», 1984.
53. Мамедов М. Древняя архитектура Бактрии и Маргианы. Ашхабад, 2003.
54. Массон В.М. Алтын-Депе. Труды ЮТАКЭ. Л., "Наука", 1981. Т. XIX.
55. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА. № 73. М.-Л., 1959.
56. Массон В.М. Первый цивилизация М., «Высшая школа» 1989.
57. Массон В.М. Поселение Джейтун // МИА. Л. 1971. - № 180.
58. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток М.-Л., "Наука", 1961.
59. Магбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья. Тошкент., "Tafakkur" 2009.
60. Магбабаев Б.Х., Машрабов З.З. Древний и средневековый Андижан. Ташкент, «SHARQ» 2011.
61. Матюшин Г.Н. Археологический словарь. М., "Учеб. лит.", 1996.
62. Мезолит СССР. Археология СССР. – М., "Наука", 1982.

63. Мурадова Э. А. Поселения архаического Дахистана. Ашхабад, "Билим", 1991.
64. Мухаммаджонов А.Р. Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан то XX асринг бошларигача) . Тошкент "Фан" 1972.
65. Мухаммаджонов А.Р. Қадимги Бухоро. Тошкент., "Фан" 1989.
66. Мухаммаджолов А.Р. Қадимги Тошкент. Тошкент, "Фан" 1988.
67. Палеолит СССР. Археология СССР. – М., "Наука" 1984.
68. Пидаев Ш.Р. Қадимий Термиз. Т., "Фан" 2001.
69. Пидаев Ш.Р. Сирли кушонлар салтанати Тошкент, "Фан" 1990.
70. Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В. Северная Бактрия-Тохаристан. Очерки истории и культуры. Древность и средневековье. Ташкент, "Фан" 1990.
71. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. М., 1986.
72. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. и др. Дальверзинтепе – кушанский город на юге Узбекистана. Ташкент, "Фан" 1978.
73. Рахмонов Ш.Р. Тавка (к истории древних таможенных сооружений Узбекистана). Тошкент, 2001.
74. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Тошкент "Ўқитувчи", 1996.
75. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. Ташкент, "Фан", 1987.
76. Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. М., 1977.
77. Сарияниди В.И. Древности страны Маргуш. Ашхабад "Билим", 1990.
78. Сарияниди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. Ашгабад, 2002.
79. Сарияниди В.И. Поселение и некрополь Тиллятепе. М., «Наука», 1989.
80. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии М., «Наука» 1984.

81. Средней Азии в эпохи камня и бронзы. М.-Л., «Наука», 1966.
82. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье. // Под общ. ред. акад. Б.А. Рыбакова М., «Наука» 1999.
83. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э.- VII в. н.э. Самарканд-Ташкент, «Наука», 2000.
84. Сулейманов Р.Х. Нахшаб унитилган тамаддун сирлари. Тошкент, «Мавнавият», 2006.
85. Толстов С. П. Древний Хорезм. М., «Изд. МГУ», 1948.
86. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., «Изд. Академия наук», 1962.
87. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., «Изд. Академия наук», 1948.
88. Тошкент воҳаси археологияси (муаллифлар жамоаси). Ташкент, 2010.
89. Филанович М.И. Древняя и средневековая история Ташкента в археологических источниках. Ташкент., «Узбекистан» 2011.
90. Филанович М.И. Ташкент. Зарождение и развитие города и городской культуры. Ташкент, 1983.
91. Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии (Античность и раннее средневековье). Ашхабад. «Ыльм», 1983.
92. Хлопин И.Н. Геосурская группа поселений эпохи энеолита. М.-Л., «Наука», 1964
93. Чайлд Г. В. Древнейший Восток в свете новых раскопок. // пер. с англ. М.Б. Граковой-Свиридовой. М., Изд. «Иностранной литературы», 1956.
94. Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. Ташкент, 2000.

95. Шахрисабз. Минг йиллик метъроси, Тошкент, «Шарк». 2002.

96. Энеолит СССР. Археология СССР. – М., «Наука», 1982.

Eslatma: Darslikning foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatida faqat darslik, o'quv qo'llanma va monografiyalar ro'yxati keldirildi. Ulardan tashqari O'MMT, O'zbekiston tarixi, O'zbekiston arxeologiyasi, Arxeologik tadqiqotlar, "Sovetskaya (Rossiyskaya) arxeologiya", VDI, KSIA, KSIIMK kabi ilmiy jurnallarda nashr qilingan ilmiy maqola materiallaridan keng foydalanilib, ularning egallaydigan hajmini inobatga olib ro'yxatini keltirishni lozim topmadik.

MUNDARIJA:

KIRISH.....	3-11
<i>Birinchi bo'lim. TOSH DAVRI.....</i>	<i>12-69</i>
I. Bob. Paleolit.....	12-32
II. Bob. Mezolit.....	33-47
III. Bob. Neolit.....	48-69
<i>Ikkinchi bo'lim. PALEOMETAL DAVRI.....</i>	<i>70-131</i>
I. Bob. Eneolit.....	70-87
II. Bob. Bronza.....	88-131
<i>Uchinchi bo'lim. TEMIR DAVRI.....</i>	<i>132-228</i>
I. Bob. Ilk temir.....	132-178
II. Bob. Antik davri.....	179-228
<i>To'rtinchi bo'lim. O'RTA ASRLAR.....</i>	<i>229-272</i>
I. Bob. Ilk o'rta asrlar.....	229-260
II. Bob. O'rta asrlar.....	261-272
Glossariy.....	273-275
Adabiyotlar ro'yxati.....	276-283

ОГЛАВЛЕНИЯ:

ВВЕДЕНИЯ.....	3-11
<i>Первый раздел. КАМЕННЫЙ ВЕК.....</i>	<i>12-</i>
69	
I.Глава. Палеолит.....	12-32
II.Глава. Мезолит.....	33-47
III.Глава. Неолит.....	48-69
<i>Второй раздел. ЭПОХИ ПАЛЕОМЕТАЛЛА ДАВРИ.....</i>	<i>70-</i>
131	
I.Глава. Энеолит.....	70-87
II.Глава. Бронза.....	88-131
<i>Третий раздел. ЖЕЛЕЗНЫЙ ВЕК.....</i>	<i>132-228</i>
III.Глава. Ранний железа.....	132-178
III.Глава. Античность.....	179-228
<i>Четвертый раздел.СРЕДНИЙ ВЕК.....</i>	<i>229-</i>
272	
I.Глава. Раннесредневековые.....	229-
260	
II.Глава. Средный век.....	261-272
ГЛОССАРИЙ.....	273-275
СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ.....	276-283

CONTENTS:

Introduction.....	3-11
The first section. Stone age.....	12-69
I. Chapter. Paleolith.....	12-32
II. Chapter. Mesolithic.....	33-47
III. Chapter. Neolithic.....	48-63
The second section. Epoch paleometal.....	70-131
I. Chapter. Eneolit.....	70-87
II. Chapter. The Bronze age.....	88-131
The third section. Iron age.....	132-228
I. Chapter. Early Iron age.....	132-178
II. Chapter. Antique era.....	179-228
The first section. Middle ages.....	229-272
I. Chapter. Earle middle ages.....	229-260
II. Chapter. Middle ages.....	261-272
REFERENCES.....	270-283

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

O'RTA OSIYO ARXEOLOGIYSI

Muallif:

Ibragimov R.Z.

Mas'ul muharrir:

Sagdullaev A.S.

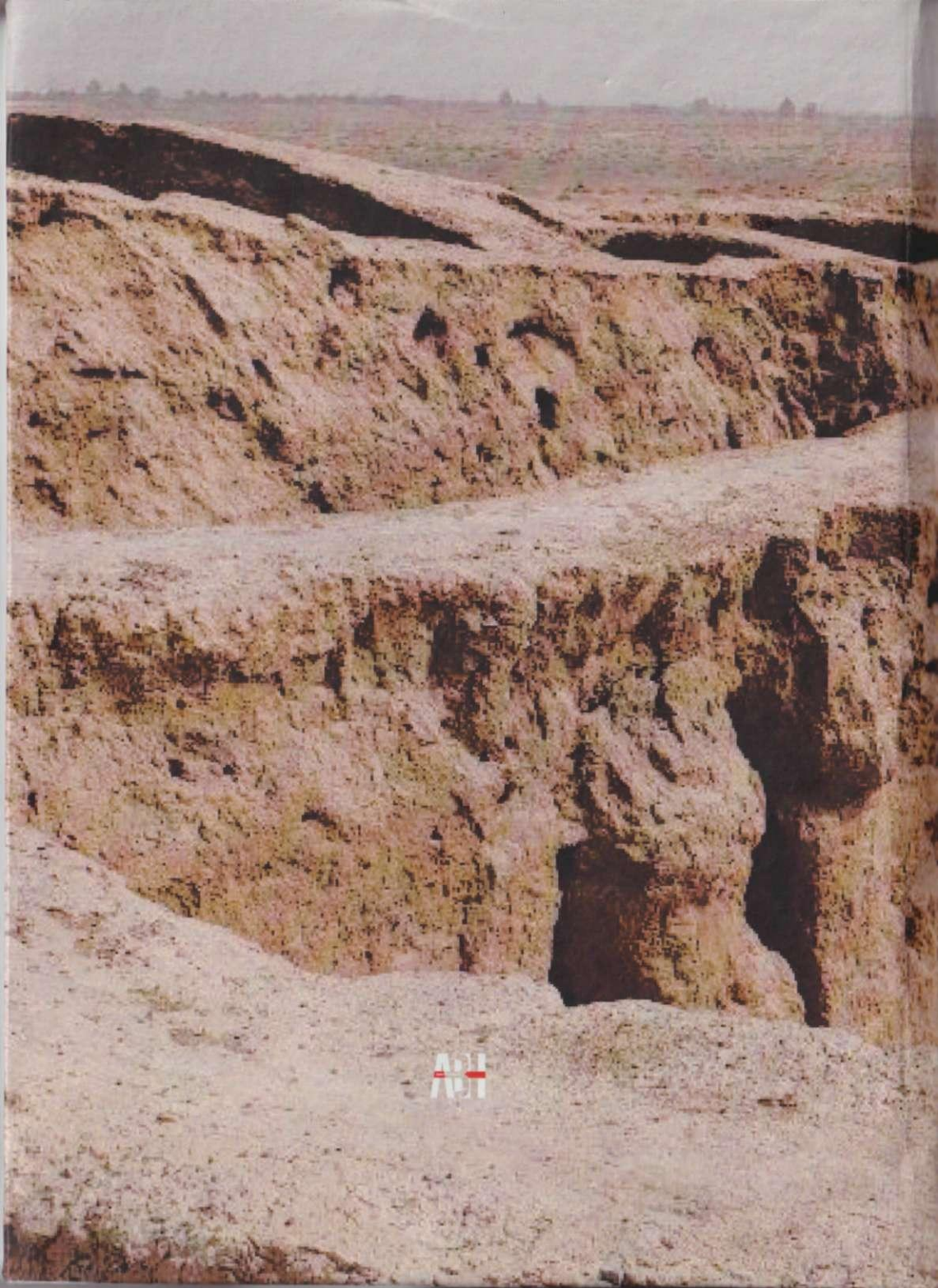
Taqrizchi: Abdullaev

“Asian Book House” nashriyoti
Toshkent - 2020

Nashr litsenziyasi: AA № 0005, 27.03.2019-yil

Bichimi 60x84 1/8. Ofset qog'ozda nashr etildi. Bosma tabog'i 18.
Adadi 200 nusxa. Buyurtma № 15. Shartnoma raqami №2.

“Asian Book House” nashriyoti, “print center” hosmaxonasi,
Yashnobod tumani, Aviasozlar ko'chasi, 1-uy.

AGI